

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**

Халықаралық ғылыми журнал

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

Международный научный журнал

ACTUAL PROBLEMS OF Present

The international scientific journal

№2 (44)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор: Рысмагамбетова Г.М. з.ғ.к., қауымдастырылған профессор (Қарағанды)
Бас редактордың орынбасары: Шевякова А.Л., э.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Заңтану

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Хан А.Л., з.ғ.к., профессор (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нұрғалиев Б.М., з.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ким Д.В., з.ғ.д., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., з.ғ.д., профессор (Сербия)

Педагогика

Ғылыми редактор: Сарбасова К.А., п.ғ.д., профессор, ҚПҒА академигі (Астана)
Атқарушы хатшысы: Бокижанова Г.К., п.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Тәжигүлова Г.О., п.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Храпченко В.Г., п.ғ.д., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., п.ғ.к., профессор (Түркістан)

Экономика

Ғылыми редактор: Шевякова А.Л., э.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нурумов А.А. э.ғ.д., профессор (Астана)
Трохимец Е.И., э.ғ.д., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., э.ғ.д., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Ғылыми редактор: Хамзин М.Х., филол.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Баймұрынов Ж.М., филол.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Насипов И.С., филол.ғ.д., профессор (Уфа, Башкортостан Республикасы)
Жақыпов Ж.А., филол.ғ.д., профессор (Астана)
Утяев А.Ф., филол.ғ.к., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарлық ғылымдар

Ғылыми редактор: Еликбаев Н.Е., филос.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Касенов Е.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Алексеев А.П., филос.ғ.д., профессор (Мәскеу, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., филос.ғ.д., профессор (Бішкек, Қырғызстан)
Исмагамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Алматы)

Техникалық ғылымдар

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Шацанова М.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқарі:
Грузин В.В., т.ғ.д., профессор (Астана)
Волокитин Г.Г., т.ғ.д., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., т.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Фармация, химия

Ғылыми редакторы: Абдуллабекова Р.М., фарм.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Пахомова Д.К., м.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Жаугашева С.К., м.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ишмуратова М.Ю., б.ғ.к., доцент (Қарағанды)

ISSN 2312 – 4784

Состав редакционной коллегии по разделам журнала:

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Рысмагамбетова Г.М., к.ю.н., ассоциированный профессор (Караганды)
Заместитель главного редактора: Шевякова А.Л., к.э.н., доцент (Караганды)

Юриспруденция

Научный редактор и ответственный секретарь: Хан А.Л., к.ю.н., профессор (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Нургалиев Б.М., д.ю.н., профессор (Караганды)
Ким Д.В., д.ю.н., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., д.ю.н., профессор (Сербия)

Педагогика

Научный редактор: Сарбасова К.А., д.п.н., профессор, академик АПНК (Астана)
Ответственный секретарь: Бокижанова Г.К., к.п.н., доцент (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Тажигулова Г.О., д.п.н., профессор (Караганды)
Храпченков В.Г., д.п.н., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., к.п.н., профессор (Туркестан)

Экономика

Научный редактор: Шевякова А.Л., к.э.н., доцент (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Нурумов А.А., д.э.н., профессор (Астана)
Трохимец Е.И., д.э.н., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., д.э.н., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Научный редактор: Хамзин М.Х., д.филол.н., профессор (Караганды)
Ответственный секретарь: Баймұрынов Ж.М., к.филол.н., доцент (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Насипов И.С., д.филол.н., профессор (Уфа, Республика Башкортостан)
Жакыпов Ж.А., д.филол.н., профессор (Астана)
Утяев А.Ф., к.филол.н., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарные науки

Научный редактор: Еликбаев Н.Е., д.филол.н., профессор (Караганды)
Ответственный секретарь: Касенов Е.Б., к.и.н., доцент (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Алексеев А.П., д.филол.н., профессор (Москва, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., д.филол.н., профессор (Бишкек, Кыргызстан)
Исмагамбетова З.Н., д.филол.н., профессор (Алматы)

Технические науки

Научный редактор и ответственный секретарь: Шацанова М.Б., к.т.н., доцент (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Грузин В.В., д.т.н., профессор (Астана)
Волокитин Г.Г., д.т.н., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., д.т.н., профессор (Караганды)

Фармация, химия

Научный редактор: Абдуллабекова Р.М., д.фарм.н., профессор (Караганды)
Ответственный секретарь: Пахомова Д.К., к.м.н., доцент (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Жаугашева С.К., д.м.н., профессор (Караганды)
Ишмуратова М.Ю., к.б.н., доцент (Караганды)

ISSN 2312 - 4784

© Частное учреждение Академия «Bolashaq»
РИО «Болашақ-Баспа», 2024

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан (Свидетельство о постановке на учёт периодического печатного издания и№ 15583-Ж от 25.09.2015г.).

Периодичность издания: 1 раз в квартал

Основная тематическая направленность ППИ: разные направления науки. Журнал публикует научные статьи, материалы исследований, сообщения, рецензии и др.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Авторы несут ответственность за достоверность приведенных фактов, цитат, имен собственных, в том числе географических названий.

Подписка на территории Республики Казахстан по индексу 75319

Федеральная служба по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия Российской Федерации разрешает распространение международного журнала «Актуальные проблемы современности» (Республика Казахстан) на территории РФ. Разрешение на распространение продукции зарубежных периодических печатных изданий РП № 78 от 6 июля 2006 г. Подписка на территории РФ по индексу 88044 в объединенном каталоге «Пресса России» № 000053

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор № 75-02/2016 от 18 февраля 2016 г.

Members of the editorial board by sections of the journal:

EDITORIAL BOARD:

Chief editor: Rysmagambetova G.M., candidate of legal sciences, associate professor (Karagandy)

Deputy chief editor: Shevyakova A.L., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

Jurisprudence

Academic editor and corporate secretary: Khan A.L., candidate of laws, professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nurgaliev B.M., doctor of law, professor (Karagandy)

Kim D.V., doctor of law, professor (Barnaul, RF)

Simonovich B., doctor of law, professor (Serbia)

Pedagogy

Academic editor: Sarbasova K.A., doctor of pedagogical sciences, professor, academician APSK (Nur-Sultan)

Corporate secretary: Bokizhanova G.K., doctor of pedagogical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Tazhigulova G.O., doctor of pedagogical sciences, professor (Karagandy)

Khrapchenkov V.G., doctor of pedagogical sciences, professor (Novosibirsk, RF)

Daniyarov T.A., candidate of pedagogical sciences, professor (Turkistan)

Economics

Academic editor: Shevyakova A.L., candidate of Economic Sciences (Karagandy)

Members of editorial board:

Nurumov A.A., doctor of economics, professor (Astana)

Trokhimets E.I., doctor of economics, associate professor (Zaporozhie, Ukraine)

Butrin A.G., doctor of economics, professor (Chelyabinsk, RF)

Philology

Academic editor: Khamzin M.Kh., doctor of philology, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Baimurynov Zh.M., candidate of philology, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nasipov I.S., doctor of philology, professor (Ufa, Republic of Bashkortostan)

Zhakypov Zh.A., doctor of philology, professor (Astana)

Utyaev A.F., candidate of philology, associate professor (Sterlitamak, RF)

Human sciences

Academic editor: Yelikbaev N.E., doctor of philosophy, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Kasenov E.B., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Alekseev A.P., doctor of philosophy, professor (Moscow, RF)

Akmoldaeva Sh.B., doctor of philosophy, professor (Bishkek, Kyrgyzstan)

Ismagambetova Z.N., doctor of philosophy, professor (Almaty)

Technical sciences

Academic editor and corporate secretary: Shashchanova M.B., candidate of technical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Gruzin V.V., doctor of technical sciences, professor (Astana)

Volokitin G.G., doctor of technical sciences, professor (Tomsk, RF)

Yavorskiy V.V., doctor of technical sciences, professor (Karagandy)

Pharmacy, chemistry

Academic editor: Abdullabekova R.M., doctor of pharmacy, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Pakhomova D.K., candidate of medical sciences (Karagandy)

Members of editorial board:

Zhaugasheva S.K., doctor of medicine, professor (Karagandy)

Ishmuratova M.Yu., candidate of biological sciences, associate professor (Karagandy)

ЗАҢТАНУ / ЮРИСПРУДЕНЦИЯ / JURISPRUDENCE

Балгимбеков Д.У., Сулейменова А.Б., Смагулова А.С.
 ПАРАҚОРЛЫҚ ТУРАЛЫ ІСТЕРДІ ТЕРГЕУ КЕЗІНДЕ АРНАЙЫ БІЛІМДІ ПАЙДАЛАНУ.....7
Kabzhanov A.T., Rysmagambetova G.M.
 CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF CYBERCRIME.....11
 Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....18

ПЕДАГОГИКА / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY

Мухтарова Ш. М., Мусраунова А. С., Альжанова А.Ж.
 ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ПРИНЦИПТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ
 ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ РӨЛІ.....19
Sabyrova A. B., Dalbergenova L. Y.
 COGNITIVE TEACHING OF FOREIGN LANGUAGES IN UNIVERSITIES OF KAZAKHSTAN:
 PROSPECTS FOR INTEGRATION INTO THE EUROPEAN EDUCATIONAL
 SPACE.....24
Тажинин А. М., Шутенова С. С.
 ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОГО
 СТИЛЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГА.....28
Шатунова Я. А., Тонконогов Р. А., Коростелева Н. А.
 АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ ВУЗА К ОБУЧАЮЩИМСЯ С
 ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ.....32
 Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....37

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ / HUMAN SCIENCES

Бектурганова Б.И., Григорчук И.Ю.
 ГРАЖДАНСКАЯ И ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ МОЛОДЕЖИ РК: ТРЕНДЫ
 НАЦИЕСТРОИТЕЛЬСТВА.....39
Бектурганова Б.И., Касенов Е.Б.
 СОСЛОВНО-КОРПОРАТИВНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА В ПЕРИОД
 ХАНСКОЙ ВЛАСТИ.....43
Саттарова Ф.Ф.
 АКАДЕМИК Ә.Х.МАРҒҰЛАН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТИҢ КОДЫ
 (Академик Ә.Х.Марғұланның 120 жылдығына арналады).....48
 Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....53

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
 PHILOLOGICAL SCIENCES

Адилова Г.А.
 ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ҚАЗАҚТАРЫ ТІЛІНДЕГІ БАЛАНЫҢ ДҮНИЕГЕ КЕЛУІ ЖӘНЕ
 ТӘРБИЕСІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ЭТНОГРАФИЗМДЕР.....54
Аширбекова К.Б.
 ӨЗГЕ ҰЛТ ӨКІЛДЕРІНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ.....58
Баймұрынов Ж.М.
 КОНТЕКСТЕГІ ПЫСЫҚТАУЫШ ДИНАМИКАСЫ.....62
Жоламанова Г.Ж.
 ОҚУШЫЛАРДЫҢ МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ ДАҒДЫЛАРЫН
 ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....68
Қуттымұратова Ы.А.
 ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГІ ДИАЛЕКТЛИК ӨЗГЕШЕЛІКТЕР ХӘМ ОЛАРДЫ
 ОҚЫҰШЫЛАРДЫҢ ТИЛИНЕН САПЛАСТЫРЫҰДЫҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛЕЛЕРІ.....73

Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	76
---	----

**МЕДИЦИНА, ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ / МЕДИЦИНА, ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ
MEDICINE, PHARMACY, CHEMISTRY**

Kurbanova G., Sexenov V.A. PRE-NOSOLOGIC DIAGNOSTICS AS A PROGNOSTIC COMPONENT FOR NON-FINANCIAL WAY TO IMPROVE STAFF EFFICIENCY.....	77
Пахомова Д.К., Тнимова Г.Т., Тутай Д.С. ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЕ КОНСУЛЬТИРОВАНИЕ ИЛИ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКАЯ УСЛУГА?.....	82
Шашанова Р.Б. ТЕРМОДИНАМИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА АРСЕНАТОВ МЕДИ.....	85
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	89

ЭКОНОМИКА / ЭКОНОМИКА / ECONOMICS

Tailak A.E., Tailak B.E. ENSURING CYBERSECURITY IN BANKING.....	90
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	94

ӘОК 343:9
ГТАХР 12.00.09

Балгимбеков Даурен Укибаевич
balgimbekovdy@mail.ru
Сулейменова Ардак Байзилхановна
akonai1989@mail.ru
Смагулова Амина Сериковна
amina.smagulova97@mail.ru
«Қазтұтынуодағы» Қарағанды Университеті;
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ПАРАҚОРЛЫҚ ТУРАЛЫ ІСТЕРДІ ТЕРГЕУ КЕЗІНДЕ АРНАЙЫ БІЛІМДІ ПАЙДАЛАНУ

Мақалада парақорлық туралы істерді тергеу кезінде арнайы білімді қолдану ерекшеліктері көрсетілген және парақорлық туралы істі сотқа дейін қарау кезінде мамандар мен сарапшылардың көмегін пайдаланудың неғұрлым типтік жағдайларын және қылмыстарды тергеуге хабардар адамдарды тартудың типтік тергеу жағдайларының криминалистикалық заңдылықтарын қарастыру міндеті қойылған. Парақорлықпен байланысты қылмыстарды тергеудің қазіргі тәжірибесінде ғылым, техника, қолөнер, өнер және адам қызметінің басқа да салаларының жетістіктерін пайдалану жөніндегі қызмет көрсетілген. Сонымен қатар, қылмыстық процесте арнайы білімді қолдану негіздері, оларды тергеу практикасында қолдану қарқындылығын, оның себептері мен жиі кездесетін проблемаларын анықтау, сондай-ақ парақорлықпен байланысты қылмыстарды тергеуде арнайы білімді қолдану бойынша теориялық және ғылыми-практикалық ұсыныстар әзірлеу көрсетілген. Сыбайлас жемқорлыққа бағытталған қылмыстар туралы істер бойынша іс жүргізу кезінде сараптамаларды пайдалануды құқықтық, ұйымдастырушылық және әдістемелік қамтамасыз етудің қазіргі жай-күйі талданып, қорытылды.

Тірек сөздер: криминалистикалық тактика, маман, сарапшы, сараптама, парақорлық, тергеу, әдістеме, тергеуші.

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың "әділ Қазақстанның экономикалық бағыты" атты Қазақстан халқына Жолдауында біздің басты мақсатымыз – заң мен қоғамдық тәртіпті мүлтіксіз сақтауды қамтамасыз ету екендігі көрсетілген [1].

Қазіргі уақытта "Жаңа Қазақстан" жағдайында жалғасып жатқан әлеуметтік-экономикалық және саяси қайта құрулар, демократиялық құқықтық мемлекет құру, өркениетті экономиканың қалыптасуы мен дамуы жағдайында мемлекеттік билік пен басқару органдары, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару органдары маңызды рөл атқарады. Осыған байланысты мемлекеттік органдар, басқару және сот қызметкерлерінің пара алу фактілері ерекше алаңдаушылық туғызады.

Парақорлық әрдайым елеулі қоғамдық резонанс тудырады, мұндай атышулы істер туралы ақпарат әрқашан көпшіліктің назарына ұсынылады. Нәтижесінде тергеу органдарының қызметіне жоғары талаптар қойылады және олардың қарастырылып отырған қылмыстарды ашу және тергеу жөніндегі жұмысының нәтижелеріне ерекше назар аударылады.

Қылмыстық әрекетті жасағаннан кейін іздердің және басқа да криминалистикалық маңызды ақпараттың шамалы көлемі қалады, бұл әрдайым ұйымдастырушыларды ғана емес, сонымен қатар мұндай әрекетті орындаушыларды әдеттегі дәстүрлі құралдармен анықтауға және әшкерелеуге мүмкіндік бермейді.

Сондықтан тергеу мен сот үшін арнайы білімнің кең арсеналын пайдаланбай және мамандарды тергеуге қатыспай-ақ, осы түрдегі қылмыстар туралы қажетті дәлелді ақпаратты іздеу, Бекіту, алу және зерттеу мүмкін емес. Сондықтан парақорлықты тергеу кезінде тергеушінің дәлелдеу тактикасында арнайы ғылыми білімді қолдану ерекшеліктерін білуі үлкен маңызға ие. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтің аталған қылмыстарын тергеудің кейбір мамандануы тергеушілерге криминалистика, сот медицинасы, Психология және басқа ғылымдар саласындағы білімнің белгілі бір мөлшерін игеруге мүмкіндік береді, алайда бұл білім қазіргі заманғы сараптама мүмкіндіктерін терең

түсіну және іс бойынша шындықты дәл анықтау үшін жеткіліксіз. Сондықтан, аталған қылмыстарды тергеу кезінде тергеуші өзінің ұйымдастырушылық және басқарушылық қызметінде, жеке тергеу әрекеттерін жүргізуде және сараптамалық зерттеулердің кең ауқымын жүргізуде әртүрлі мамандардың көмегін барынша пайдалануы қажет.

Қылмыстарды тергеу кезінде арнайы білімді пайдаланудың құқықтық базасы сараптама туралы Заң және Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормалары болып табылады.

Біздің зерттеулеріміз парақорлықты ашуға және тергеуге әртүрлі мамандардың қатысуы процессуалдық және процессуалдық емес нысандарда жүзеге асырылатынын көрсетеді. Аталған мәселелер криминалистикалық әдебиеттерде кеңінен қамтылған. Іс жүргізу нысандарының қатарына мыналар жатады: жекелеген тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде маманның қатысуы; тексерулер жүргізу; сот сараптамаларын тағайындау; білімді адамдардан жауап алу.

Олар арнайы танымды қолданудың процедуралық емес түрлеріне мыналар жатады: тергеушінің тергеуді ұйымдастыру және тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде осындай біліммен жеке (тікелей) шағымдануы; тергеушінің жеке өзі, сондай-ақ білімді адамдардың көмегімен заттай дәлелдемелер мен өзге де іздерді алдын ала зерттеу; қызметтік тергеу нәтижелерін пайдалану; қылмыстардың бірқатар санаттары бойынша [2, 25-бет].

Парақорлықты тергеу кезінде мамандардың жұмысының негізгі бағыттарын егжей-тегжейлі қарастырыңыз, өйткені бұл мәліметтер дәлел болып табылады немесе олар дәлелдеме жасауға ықпал етеді.

Архивтік қылмыстық істердің материалдарын талдау әртүрлі тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде мамандардың көмегін жеткіліксіз пайдаланғанын көрсетеді. Біз жүргізген сауалнама көрсеткендей, тек 87% жағдайда жедел-тергеу қызметкерлері тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде әртүрлі мамандармен өзара әрекеттеседі. Тергеліп жатқан қылмыстық істер бойынша ғылыми-техникалық құралдарды қолдануды мамандар 67% жағдайда тікелей қолданған. 54% жағдайда тергеу қызметкерлері микрообъектілерді, адамның әртүрлі биологиялық секрецияларын алып қойды. Жағдайлардың тек 33 % - ы ғана алынып тасталды, дәстүрлі түрде дәлелдеу тәжірибесінде саусақтардың, саусақтардың, көліктің және басқалардың іздері қолданылады. Тергеушілер де, жедел қызметкерлер де іздерді анықтауда, осы іздерді алып тастауда және оларды орауда көптеген қателіктер жібереді. Мұның бәрі жекелеген тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде мамандардың көмегін пайдалану қажеттілігін көрсетеді.

Оқиға орнын тексеру процесінде мамандардың көмегін пайдалану ерекшеліктері келесідей:

- тергеуші маманмен бірлесіп, оқиға орнында жұмысты ұйымдастыру тактикасын әзірлей алады;
- маманның қызметі іс үшін маңызы бар іздерді табуға, тіркеуге және алуға бағытталған;
- маман тергеушіге сараптама тағайындауға және оны жүзеге асыру үшін жеткілікті материалдар жинауға көмектеседі;
- маман тергеушіге сұрақтар қою бойынша сарапшыға кеңес береді;
- маман оқиға орнында заттай дәлелдемелерді алдын ала зерттеу жүргізеді.

Бұл деректер тергеуші үшін оқиға орнында маманды пайдалануды ұйымдастыруды анықтайды, ал мамандардың басты назары топтың пара беру әрекеттерінің дәлелдерін іздеуге, пара берушінің пайдасына әрекеттер жасауға, қылмыстардың топтық сипатына және т.б.

Сонымен, пара алушының еденде, кабинетте пара нысанасы немесе пара нысанасының іздері және т.б. ізделетін физикалық ұстау орындарын мұқият тексеру қажет. Сонымен қатар, әртүрлі адамдарға, соның ішінде пара берушіге тиесілі әртүрлі заттар мен заттар табылды. Табылған заттай дәлелдемелер тек протоколдау арқылы ғана емес, түсінікті және сенімді болу үшін олар суретке түсіріледі немесе бейне пленкаға жазылады.

Түрлі іздер мен заттай дәлелдемелер бойынша алдын-ала зерттеулер жүргізуде маманның көмегі үлкен сот-медициналық маңызға ие.

Қаралатын санаттағы істер бойынша куәландыру жүргізу кезінде маманның міндетті түрде қатысуы қажет. Бұл ретте, кейбір жағдайларда қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңнамасы тергеушінің қатысуынсыз да осындай іс-қимыл жасауға мүмкіндік беретінін атап өткен жөн. Бұл жағдайда тергеуші бұрын мұндай әрекетке қатыспаған дәрігерге нұсқау бере алады. Дәрігердің ерекше назары адамның табиғи қуыстарында орналасқан биологиялық заттарды анықтауға, алуға және орауға аударылуы керек. Саусақтардың химиялық бояғыштармен жанасу іздерін анықтау түсті бөлетін фотосуретке түсірілуі керек. Адам материалдары бойынша биологиялық сараптама жүргізу үшін куәландыру кезінде қан үлгілерін алу қажет. Ол күдіктінің саусағынан немесе шынтак венасынан кемінде 5 миллиметр мөлшерінде алынады және дереу тығыз жабылған құтыда және мөрленген түрде сараптамаға жіберіледі. Егер объективті мән-жайлар бойынша сараптаманы дереу

жүзеге асыру мүмкін болмаса, онда ыдырауды болдырмау үшін қан үлгілері тоңазытқышта сақталады немесе дәкеде кептіріледі және тек қағаз ыдысқа оралады. Соңғысында, қан үлгілерінен басқа, сарапшыға таза дәке тінінің бақылау үлгілері де беріледі.

Тергеуші үшін ерекше қиындық-салыстырмалы зерттеу үшін үлгілерді алу. Сондықтан, кейбір жағдайларда маманның мұндай әрекетке қатысуы міндетті болып табылады, өйткені тек маман ғана үлгілердің (сынамалардың) сипаттамасын, іріктеу шекарасын және сараптамалық зерттеу үшін үлгілерді (сынамаларды) алу тәсілдерін анықтай алады.

Парақорлықты тергеу көптеген сараптамалық зерттеулерді қолданбай шындықты анықтау мүмкін болмайтын істер санатына жатады. Тергеліп жатқан іс бойынша қойылған сұрақтар шеңберіне байланысты тергеуші әртүрлі сараптама түрлерін тағайындай алады. Олардың спектрі өте кең. Сараптаманың келесі түрлері жиі тағайындалады:

- тірі адамдардың сот-медициналық сараптамасы (15 %);
- куәгерлердің, күдіктілер мен айыпталушылардың сот-психиатриялық сараптамасы (26 %);
- сот-биологиялық сараптама адамның, шаштың және сол сияқтылардың биологиялық бөлінуі (14 %);
- материалдар мен заттардың физика-химиялық сараптамасы (82 %);
- қолдың, аяқтың, тістің, көлік құралдарының іздерін трассологиялық сараптау (9 %);
- дактилоскопиялық сараптама (47 %);
- фоноскопиялық сараптама (3 %);

Сонымен қатар, біздің қорытындыларымыз осыған байланысты Топырақтану, парфюмерлік және косметикалық сараптамалардың мүмкіндіктері іс жүзінде пайдаланылмайтынын көрсетеді, сондықтан мұндай тәжірибені қалыпты деп тану мүмкін емес.

Сонымен қатар, криминалистикалық ғылымда соңғы жылдары геноскопиялық және одорологиялық сараптама саласындағы жетістіктер анықталды, бұл оларды қылмыстарды ашу және тергеу процесінде тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Парақорлықты тергеу кезінде тағайындалған сараптамалардың пайыздық көрсеткіші белгілі бір дәрежеде алынған қылмыс іздерінің арақатынасын көрсетеді.

Сот сараптамасы шешетін мәселелер әртүрлі және істің нақты жағдайларынан туындайды. Бірақ көбінесе келесі сараптама түрлері тағайындалады: қолжазба, трасологиялық және фоноскопиялық сараптама.

Ұсталғаннан кейін пара алушыдан қолынан және немесе оның киімінен бояғыш заттардың үлгілері алынуы мүмкін, сондықтан тергеуші химиялық сараптаманы (КЭМВиИ) тағайындайды. Бұл сараптаманың негізгі міндеті-зерттелетін заттың құрамын анықтау, біртектілігін анықтау немесе бірнеше бояу үлгілерінен болмауы.

Қарастырылып отырған қылмыстарды тергеу кезінде әртүрлі тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде және әсіресе жедел іс - шаралар кезінде бейне және дыбыс жазу жағдайларын анықтау қажеттілігі туындайды. Фоноскопиялық зерттеудің негізгі міндеттеріне пара берушіні, пара алушыны, делдалды, сондай-ақ дауысы бойынша басқа адамдарды сәйкестендіру жатады. Сонымен қатар, дыбыстық және бейне жазу құрылғысы анықталуы мүмкін.

Жекелеген жағдайларда зерттелетін санаттағы істер бойынша психиатриялық сараптама тағайындау қажеттілігі туындайды. Оның көмегімен негізінен қылмыстық процестің кейбір қатысушыларының психикалық толықтығы белгіленеді. Материалдарды дайындау және аталған сараптаманы тағайындау негізгі өз массасында істердің басқа санаттары бойынша сараптаманы тағайындау тактикасынан ерекшеленбейді.

Біздің зерттеу міндетімізге жезөкшелік пен жеңгетайлықпен айналысу үшін притондарды ұйымдастыруды немесе ұстауды тергеу кезінде барлық сараптамаларды тағайындау туралы барлық сұрақтар қою кірмейді. Қарастырылған мәселелер тізімі тек үлгілі болып табылады, өйткені олардың саны мен тұжырымдары нақты тергеу жағдайына және ғылыми білімнің белгілі бір саласының дамуына байланысты.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың "Әділ Қазақстанның экономикалық бағыты" атты Қазақстан халқына Жолдауы. 1 қыркүйек 2023. - Электрон. Ресурс. Кіру режимі: // <http://www.akorda.kz> (өтініш берілген күні 1.04.2023 ж.).

2. Букалов К.А. дәлелдеу тактикасында арнайы білімді қолдану негіздері. // Қылмыстарды тергеуде арнайы білімді қолдану теориясы мен практикасы. - Волгоград, 1989. Б.25.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Балгимбеков Даурен Укибаевич
Сулейменова Ардак Байзилхановна
Смагулова Амина Сериковна**

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ ДЕЛ О ВЗЯТОЧНИЧЕСТВЕ

В статье показаны особенности использования специальных знаний при расследовании дел о взяточничестве и ставится задача рассмотреть наиболее типичные ситуации использования помощи специалистов и экспертов при в досудебном рассмотрении дела о взяточничестве и криминалистические закономерности типовых следственных ситуаций привлечения сведущих лиц к расследованию преступлений. Показана деятельность по использованию достижений науки, техники, ремесла, искусства и иных сфер человеческой деятельности в современной практике расследования преступлений, связанных со взяточничеством. Кроме того, показаны основы использования специальных знаний в уголовном процессе, выявление интенсивности их использования в следственной практике, его причин и наиболее часто встречающихся проблем, а также разработке теоретических и научно-практических рекомендаций по использованию специальных знаний в расследовании преступлений, связанных со взяточничеством. Проанализировано и обобщено современного состояния правового, организационного и методического обеспечения использования экспертиз при производстве по делам о преступлениях коррупционной направленности.

**Balgimbekov Dauren Ukibaevich
Suleimenova Ardak Baizilkhanovna
Smagulova Amina Serikovna**

USING SPECIAL KNOWLEDGE IN INVESTIGATION OF BRIBERY CASES

The article shows the features of the use of special knowledge in the investigation of bribery cases and sets the task to consider the most typical situations of using the assistance of specialists and experts in the pre-trial consideration of a bribery case and the forensic patterns of typical investigative situations involving knowledgeable persons in the investigation of crimes. The activity on the use of achievements of science, technology, craft, art and other spheres of human activity in the modern practice of investigating crimes related to bribery is shown. In addition, the basics of using special knowledge in criminal proceedings are shown, identifying the intensity of their use in investigative practice, its causes and the most common problems, as well as the development of theoretical and scientific-practical recommendations for the use of special knowledge in the investigation of crimes related to bribery. The current state of legal, organizational and methodological support for the use of examinations in cases of corruption-related crimes is analyzed and generalized.

List of references:

1. Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan entitled "Economic direction of fair Kazakhstan". September 1, 2023. - Electronic. Resource. Access mode: // <http://www.akorda.kz> (the application date is 04/1/2023).
2. Bukalov K.A. basics of using special knowledge in proof tactics. // Theory and practice of using special knowledge in the investigation of crimes. - Volgograd, 1989. P.25.

Kabzhanov Akylbek Taibulatovich

tengrianec_9192@mail.ru

Candidate of Law Sciences, Professor,

Head of the Department of Legal and Financial Disciplines of the Academy «Bolashaq»

Rysmagambetova Gulnara Musievna

Professor of the Department of Legal and Financial Disciplines of the Academy «Bolashaq»,

Candidate of Law Sciences, Associate Professor

CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF CYBERCRIME

The sharp complication of the criminal situation, the continuous growth of crime, the increase in the number of complaints and statements from citizens, the lack of recommendations of a substantive, practical nature on the prevention of cybercrime committed through the use of telecommunications networks, including the Internet, the reduction of the effectiveness of preventive work of law enforcement agencies necessitate the identification of the causes and conditions for the commission of criminal offenses in the sphere of telecommunications networks, including the Internet, and the development of relevant materials to improve measures to prevent them. This article analyzes the current state in the country and examines the issues of international and foreign experience in combating cybercrime. Proposals are formulated to improve measures for the prevention of cybercrime in the Republic of Kazakhstan. Proposals are formulated to improve information legislation in order to increase the effectiveness of the investigation of cybercrime by law enforcement agencies in the Republic of Kazakhstan. The author studies special monographic literature and the practice of applying methods of combating cybercrime. The scientific novelty of the work lies in the fact that it is the first special comprehensive study of the system of combating cybercrime. The aim of the work is to develop a scientifically sound concept of the strategy and tactics of influencing criminal behavior based on a comprehensive study of combating cybercrime. As a result of the study, the authors concluded that combating cybercrime is necessary to ensure the maximum preventive and deterrent impact on criminogenic processes, contributing to reducing the level of threats to the rights, freedoms, and legitimate interests of citizens.

Keywords: cybercrime, cybercrime prevention, Internet fraud, digitalization, combating cybercrime, cyber threats, information technology, Internet resources.

Prevention of information crimes is currently on par with such dangerous manifestations of lawlessness as terrorism, extremism, drug trafficking, and corruption. In science, information crimes or criminal crimes in the field of information and networks are called cybercrimes.

In the modern world, the development of scientific and technological progress radically transforms the life of both an individual and society as a whole. Emerging in the 20th century, cybernetics in the 21st century has contributed to the emergence of a new sphere, derived from the technological and social environment, which is based on the processes of telecommunications: transformation, transmission, storage, and development of information, which has become particularly significant due to its entry into new levels, including through the creation of electronic databases for its processing and presentation, in order to influence public consciousness. Under such conditions, the actualization of the conglomerate of information and telecommunications means, namely software and special electronic equipment, has created prerequisites for a new qualitative leap in the arrangement and regulation of existing social relations.

However, despite the positive component, any progress also causes negative phenomena. Such a phenomenon has become the phenomenon of cybercrime by this time. The basis of this type of crime is the qualification of criminal offenses committed against information security and (or) using computer equipment and the necessary software. Taking into account the expanding influence of telecommunications on modern society, the real harm caused by these crimes extends to socio-social relations, but mainly occurs in the economic sphere. In this regard, it is natural that both criminal law and criminology are already actively conducting research on this type of criminal offense, aimed at identifying the nature and types of cybercrimes and developing effective measures to counter criminal behavior.

The improvement of the telecommunications process requires the development of cybernetic technologies, which has a very high level of dynamics. In this regard, it is necessary to state the existence of a significant gap in the criminal law regulation of processes occurring in the sphere of implementation of modern cybernetic technologies, which have already gone beyond simply information and software tools and

are developing in the direction of artificial intelligence development, a high level of robotization, and the formation of virtual reality as an independent type of telecommunications environment capable of influencing human consciousness in a certain way. Given the above, we note that there is already a real danger that criminal acts committed in spaces alternative to ordinary consciousness that have an artificial nature will remain outside the sphere of protection of criminal law, and committed crimes can be removed from the legal field due to the emergence of significant difficulties in their criminal law assessment. At the same time, in Russian criminal law, the object of criminal law protection does not correspond to the dynamic development of information technologies; there are certain inaccuracies and shortcomings related to the description of signs and elements that reveal the content of the relevant compositions of criminal offenses; there are inaccuracies in the regulatory definitions, which negatively affect the entire law enforcement practice in this area, including issues of qualification of acts arising in the field of computer information.

The development of the Internet in recent decades aggravates the situation in this area due to a number of objective reasons. Uncontrolled cyberactivity is increasing, going beyond the boundaries of criminal law protection, which is a global world problem: due to the spread of modern cybercrime beyond national borders. Consequently, the relevance of the stated research topic is undeniable, and its results will be significant for the development of a criminal law model for protecting telecommunications from criminal encroachments.

Almost every country faces problems of data protection and security related to both commercial and personal information, as well as the protection of state data. The number of cybercrimes in the world is growing every year. Being one of the leaders in digitization among the CIS countries, Kazakhstan is also susceptible to cyber threats [1].

In modern conditions, criminal activity in the field of information technologies, so-called cybercrime, is gaining momentum. Today, the Internet is a space that is growing daily, in which users are provided with much more opportunities than just searching for information. Criminal elements do not miss their chance, using Internet resources to implement their criminal plans, they commit acts prohibited by criminal law. Many cybercriminals use computer and smart technologies to penetrate not only the user environment, but also into banking and payment systems. Hackers break through the protection of smartphones, gadgets, and various information databases in order to collect personal data, insider information, trade secrets, and other information protected by law. In this regard, an important element of preventive and precautionary activities is ensuring information security. This aspect is pointed out by both Kazakh and foreign authors [2; 40]. However, the problem raised requires a separate study and goes beyond the scope of this article.

An analysis of Kazakh legal statistics over the past 5 years revealed some problems in the organization to counter cybercrime. Thus, according to statistical data, in 2023, 9 thousand cybercrimes were registered in Kazakhstan (of which only 2 thousand crimes, or 22.2%, were solved). Of these, 77.8% of cases remain unsolved. At the same time, the Ministry of Internal Affairs notes a decrease in the level of Internet crimes by 1.3% over six months of 2023. In addition, fraudsters have become less likely to use spoofed numbers - the number of such crimes has decreased by 34% [3].

Zhandos Suyunbay, Head of the Cybercrime Control Center of the Department of Criminal Police of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, noted that law enforcement agencies, together with interested government agencies, are taking a set of measures to combat cybercrime and Internet fraud. This includes the adoption of roadmaps and joint comprehensive measures to prevent such types of crime. The most important thing is prevention. The Ministry of Internal Affairs carries out preventive measures to raise awareness of citizens, informing citizens through the media.

In December 2022, the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan created a new department to combat cybercrime - «Cyberpol.» It includes experienced investigators, operatives, and forensic scientists. Each employee of this unit has knowledge in the field of IT technologies [4].

The methodological basis of the study is the dialectical approach, which allows considering the fight against cybercrime in development, both the organization of the activities of its subjects, and the state and structure of the types of such activities themselves.

For the reliability and completeness of the study, general and special methods of scientific knowledge are used: logical and legal, historical and legal, comparative legal, modeling, system-structural analysis, as well as methods of criminological research, including statistical analysis, expert assessments, content analysis, document study.

Due to the specifics of the subject of research, its empirical basis has certain characteristics. Since we are talking about combating cybercrime, which is not reflected in statistics, it is impossible to use published judicial practice or statistics for a comprehensive study of this global phenomenon.

In the course of studying modern concepts for determining the essence of combating cybercrime, conclusions were obtained through a qualitative and quantitative analysis of socio-legal, criminological, and criminal law phenomena and processes.

Modern views on some aspects of cybercrime.

Legislative regulation of cyberspace in one particular country is unlikely to be possible. However, it is impossible to do without state control of computer networks. At least because global computer networks, such as the Internet, like any extremely effective technology, can be used not only for good. It is obvious that this contradiction can only be eliminated within the framework of international law. Due to this, the tendency towards expanding international cooperation in combating crime in the field of high technology is noted in the activities of many international organizations. One of them is the Council of Europe (CoE), which believes that the growth of computer crime requires a coordinated approach of states to develop prescriptions aimed at combating it. This problem is the subject of a number of CoE recommendations [5], which attempt to define the concept and outline the scope of «crimes related to the use of computer technologies.» However, the advisory nature of these documents does not contribute to the resolution of practical collisions, for which full-fledged international legal documents are needed.

The realization of this led to the formation by the Committee of Ministers of the CoE in February 1997 of the Committee of Experts on Crime in Cyberspace, which was tasked with studying the legal problems arising in the investigation of computer crimes. Based on the results of its study, a draft Convention on Cybercrime was developed [6].

According to UN expert recommendations, the term «cybercrime» means any crime that may be committed using a computer system or network, both within and against a computer system or network.

The Council of Europe Convention identifies four types of computer crimes related to violations of confidentiality, integrity, and availability of computer data and networks. Other crimes in which the computer is an instrument or means of committing crimes should be considered traditional crimes, but the legal mechanisms for their investigation should be adequate to the means of committing these crimes [7].

Kazakh legislation has noted the particular relevance of issues of security of technical means for obtaining, transmitting, and accumulating information from unauthorized access, in particular the Law of the Republic of Kazakhstan «On National Security» of June 26, 1998, with the introduction of the concept of «information security», as well as the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan «On the Concept of Information Security of the Republic of Kazakhstan». With the inclusion in the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan of Chapter 7 (Crimes in the field of information and networks), which provides for liability for such actions, law enforcement agencies have received a real opportunity to fight against persons using computer equipment for criminal purposes.

Assessing the global scale of cybercrime, it should be said that about 40 million cybercriminals work in different regions of the world, whose actions are estimated at billions of dollars [8].

Today, an ordinary user of computer equipment and networks can easily print documents of various types, forms, certificates, stamps, certificates, etc. n. on a printer. However, computer technologies and means of communication in the territory of the Republic of Kazakhstan are used to a greater extent not as objects of encroachment (for comparison, unauthorized access to computer information, theft of machine time, as well as money through electronic transactions - this is not an exhaustive list of crimes faced by law enforcement agencies of the USA, Canada, European countries, etc. n.), but to a greater extent as a means of criminal activity [9].

Cybercrime threatens not only individuals or organizations, but also potentially the national security of any country that has reached a significant level of computerization of vital sectors of the economy.

With the increasing role of the Internet in the information space, there is a need to protect the rights and freedoms of man and society from information that promotes violence and cruelty, the imposition of false and unreliable information on them, from the purposeful formation of a negative worldview of the younger generation. At the same time, sources of external threats may be outside the jurisdiction of the legislation of the Republic of Kazakhstan, which significantly complicates the implementation of the system of legal measures.

One of the pressing problems is the lack of domestic information technologies, which forces the mass consumer to purchase imported equipment that does not have confirmation of compliance with information security requirements. This poses a threat to the information security of databases and banks, as well as possible dependence of the country on foreign manufacturers of computer and telecommunications equipment and information products.

Institutions, enterprises, and organizations using automated information systems to process accounting documents, make payments, and perform other operations become victims of criminals. Most often, the target of cybercriminals is banks or accounts of individuals in the same banks and financial organizations [10]. But perhaps the most vulnerable to the flow of information garbage from the global network are children.

And sometimes victims of computer crime (most of them are private entrepreneurs) are reluctant to turn to security agencies, fearing the spread of the opinion about their own negligence and unreliable work of their company or organization, which also creates significant problems in combating crime.

The main goal of the cybercriminal is the computer system, which controls various processes and the information that circulates in them. Unlike an ordinary criminal who operates in the real world, a cybercriminal does not use traditional weapons such as a knife or a firearm.

Special methods of combating computer crimes do not differ either from criminalists, or from legal scholars, or from practitioners, or from specialists, the same methods and means are used as in the whole world. In world practice, technical, organizational, and legal methods are used. Technical methods include all those techniques in which special equipment is used to detect illegal penetration into a computer network. Organizational measures are aimed at increasing the effectiveness of disclosing cybercrimes, including joint operational and preventive measures aimed at identifying products and information prohibited in free movement, propaganda of extremism, terrorism, the cult of cruelty and violence, as well as child pornography. Legal methods include the development and improvement of norms establishing liability for computer crimes, protecting the copyright of programmers, and adopting international treaties in this area.

All problems associated with disclosing computer crimes have long crossed state borders and acquired international significance. Currently, there is a constant exchange of information and experience with countries of the former CIS and abroad [10]. For systematic combatting of crimes of this kind, a national contact point for combating crimes in the field of information technology was created in 2006, necessary changes were made to the legislation of the Republic of Kazakhstan to improve criminal liability for crimes related to new technologies.

The Council of Europe Convention on Crime in the Field of Computer Information (185%) was signed on November 23, 2001, in Budapest. It is open for signature by both member states of the Council of Europe and non-member states that participated in its development. In particular, it was signed by Russia, the USA, and Japan.

The Council of Europe Convention on Cybercrime divides crimes in this area into the following groups.

Crimes directed against the inviolability of private life, the integrity, and availability of computer data and systems: illegal access (Article 2), illegal interception (Article 3), impact on computer data (unlawful intentional damage, deletion, deterioration, alteration, or blocking of computer data) or systems (Article 4, Article 5). This group of crimes also includes the illegal use of special technical devices (computer programs developed or adapted for the commission of crimes, computer passwords, access codes, their analogues, by which it is possible to gain access to a computer system as a whole or any part thereof) (Article 6).

Crimes related to the use of computer tools. These include forgery and fraud using computer technologies (Articles 6, 7, and 8). Forgery using computer technologies includes the malicious unlawful input, alteration, deletion, or blocking of computer data, which leads to a violation of the authenticity of data with the intention of considering or using them for legal purposes as authentic.

Production, offer, or provision for use, distribution, and acquisition of child pornography, as well as storage of child pornography in computer memory (Article 9).

Crimes related to violations of copyright and related rights [7].

In accordance with the Convention, each participating state is obliged to create the necessary legal conditions for granting the competent authorities the following rights to take actions to combat cybercrime: seizing a computer system, its parts, or media; making and seizing copies of computer data; ensuring the integrity and security of stored computer data related to this case; destroying or blocking computer data located in a computer system.

The Convention also requires the creation of necessary legal conditions that oblige Internet providers to collect and capture or intercept necessary information using available technical means, as well as to assist law enforcement agencies in this regard. At the same time, it is recommended to oblige providers to maintain complete confidentiality regarding the facts of such cooperation.

At the beginning of 2002, Protocol No. 1 to the Convention on Cybercrime was adopted, which adds to the list of crimes the dissemination of information of a racist and other nature inciting violent acts, hatred, or discrimination against a person or group of persons based on race, nationality, religion, or ethnic origin.

In many countries around the world, in order to prevent information crime, in recent years, computer security specialists have begun cooperation with psychologists who make up a profile of the so-called hacker, that is, a criminal in the field of computer information and technologies, which allows them to identify the level of his qualifications and technical training. However, it should be noted that although computer specialists can tell a lot about the hacker and his methods of working, they will never be able to understand the psychology of his criminal thinking. Such issues are dealt with by clinical psychologists, forensic experts, and other specialists jointly with internal affairs bodies. This practice is actively used in the

USA, Europe, and other countries where cybercrime is widely developed. Some scholars believe that establishing such a practice in our country, where crimes in the field of information technology are not yet developed, will make it possible to destroy the foundations of cybercrime in early childhood. To do this, it is necessary to strengthen the need for international cooperation.

To ensure that government agencies have complete, reliable, and timely information, it is necessary to make informed decisions, including on the protection of state information resources, as well as the development of internal information protection tools and a system for confirming the conformity of technical means introduced with established requirements, as well as further study of issues of countering technical intelligence, protection from information weapons, and improving the regulatory framework in this area. Comprehensive coordination of information protection measures at the national and departmental levels is necessary to ensure the integrity and confidentiality of information [11].

Overview of domestic computer incidents. Security in the digital space is becoming a paramount issue that requires constant attention and analysis. With the growth of digital technologies, the level of information security threats faced by organizations and individuals also increases.

At the beginning of this year, it became known about the leak of personal data of customers of the Sportsmaster chain of sports stores from the CIS countries. The list contained over 260,000 lines with data of citizens of Kazakhstan. The relevance of the data covers the period from 09/15/2012 to 05/18/2018. The file contains names, dates of birth, phone numbers, and email addresses.

In one of the organizations of the quasi-state sector of the Republic of Kazakhstan, a network infection with a ransomware virus was detected. To decrypt the data, the attackers demanded payment in bitcoins. A preliminary analysis showed that the organization did not comply with the requirements of the Government Decree of the Republic of Kazakhstan of December 20, 2016, No. 832 «On Approving Unified Requirements in the Field of Information and Communication Technologies and Ensuring Information Security»

The vulnerability of one educational website - the reason for the compromise of 40 Kazakhstani sites. In March 2023, a web shell was detected on one of the Internet resources of private educational institutions. The web shell is loaded due to vulnerabilities in the web application or incorrect configuration. During the analysis of the information security incident, more than 40 Internet resources were identified that are on this web server and have likely already been compromised.

Foreign cyber spies were identified in the infrastructure of government organizations. In March 2023, JSC «GTS», jointly with the NSC of the Republic of Kazakhstan, reported the detection of a hacker group that carried out cyber espionage by secretly collecting documents from the infrastructure of several government agencies and organizations. The attackers managed to compromise the main elements of the information and communication infrastructure of government agencies and organizations, including the fact of compromising the workstations of leaders was recorded. They were conducting high-tech cyber espionage, during which government organizations did not suspect the presence of an outsider in their infrastructure. Everything worked as before, antivirus software detected only previously known malware, electronic documents on computers did not disappear, the infrastructure worked stably, and there were no suspicions that certain third parties were stealing information circulating in the organization. Hackers were only interested in «sensitive» information, they did not steal everything in a row.

In May 2023, 17 IP addresses were detected that were allegedly susceptible to critical vulnerabilities with identifiers CVE-2022-24816 and CVE-2023-25157. The detected IP addresses belong to large companies of the quasi-state sector of Kazakhstan. GeoServer is used in various industries, such as geology, ecology, geodesy, agriculture, urban management, etc., where spatial data is an important component for making strategic decisions.

In July 2023, 17 thousand routers were identified in Kazakhstan that are potentially vulnerable to the MikroTik vulnerability. 5,128 routers show clear signs of its presence.

It is known that to sign a request for a public service, you need to install NCALayer. In September of this year, a phishing Internet resource ncalayer.info/update.php was identified, when opened, under the guise of an update for NCALayer, a malicious program of the «Trojan Downloader» type is downloaded and launched. A feature of this malware is that it has the functionality of a keylogger, data theft, covert remote computer control (VNC), as well as webcam control. Ultimately, the attacker has the ability to read information typed on the keyboard, view passwords, including those from browsers, and install third-party applications.

In the Kazakh segment of the Internet, in October of this year, 27 IP addresses were detected using Citrix NetScaler ADC and NetScaler Gateway products, which are potentially susceptible to a high-severity vulnerability with identifier CVE-2023-3519. An attacker, taking advantage of the vulnerability, can inject malware, steal confidential data, and launch further attacks on the network, which will threaten the security of the entire network infrastructure.

In November 2023, an increase in the number of information security incidents related to personal data leaks was recorded. The reason for the leak is infostealers, malicious software (hereinafter referred to as malware) that is aimed at stealing personal data (passwords, bank details, and other sensitive information) from infected computers. This type of malware is designed for covert operation and transmission of stolen data to attackers [12].

Currently, active research is underway to create a universal international document on developing measures for cooperation between states in combating various types of cybercrime [13; 118].

Cybercrime is sometimes identified with computer crime, but this view does not consider the entire set of criminal acts committed in the information and telecommunications sector of the industry [14; 74]. Cybercrime is a complex social phenomenon that exists in information and telecommunications networks and includes two types of criminal acts: so-called «pure cybercrime» and crimes committed in cyberspace, traditional types of crimes.

In conclusion, it should be noted that cybercrime today is one of the fastest growing types of criminal offenses that encroach on various social groups of society. Currently, in addition to criminal acts aimed at economic profit, the level of criminal encroachments aimed at the personal rights of citizens has increased. Criminal offenses against citizens committed in the information space differ from traditional types of criminal encroachments, characterized by particular cruelty, a high degree of preparation of criminals, secrecy behind information codes, and transnationalism. Conditionally, the activities of cybercriminals can be divided into crimes of a transnational nature aimed at the rights of citizens, and criminal actions.

Thus, to solve problems in the field of combating cybercrime, it is necessary to revise and improve the legislative acts of the Republic of Kazakhstan in accordance with new types of cybercrime. It is also necessary to introduce and expand new types of expert opinions, classification characteristics, and forensic examinations in relation to cybercrime. New information technologies should not only be a tool, a means of committing crimes by offenders, but should also become an effective offensive tool in combating various threats, including crime in all its manifestations, in connection with which it is necessary to attract highly qualified specialists to state structures for combating computer crime.

List of references:

- 1 Альсейтов К. Киберпреступность в Республике Казахстан: Проблемы и пути решения // Заң және заман, №3 (237) / 2022. – С. 36.
- 2 Ханов Т. А., Жиенбеков Ж. Е. Система обеспечения информационной безопасности // Актуальные проблемы современности. 2016. № 2 (12). С. 37-43.
- 3 В Казахстане раскрыли только 22% киберпреступлений в этом году. В МВД рассказали о сложностях в расследовании // <https://kz.kursiv.media/2023-07-17/Insh-raskryvaemost/#>.
- 4 Как борются стражи порядка с киберпреступностью? <https://khabar.kz/ru/news/obshchestvo/item/151429-kak-boryutsya-strazhi-poryadka-s-kiberprestupnostyu>
- 5 Recommendation № R (89) 9 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member States for the Computer-Related Crime and Final Report of the European Committee on Crime Problems (adopted by the Committee of Ministers on 13 September 1989 at the 428 th meeting of the Ministers' Deputies). – Strasbourg, 1990; Recommendation № R (95) 13 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member States for the 11 concerning problems of criminal procedural law connected with Information Technology (adopted by the Committee of Ministers on 11 September 1995 at the 543 rd meeting of the Ministers' Deputies). – Strasbourg, 1995
- 6 Волеводз А.Г. Конвенция о киберпреступности: новации правового регулирования /А.Г. Волеводз // Правовые вопросы связи. – 2007. – № 2. – С. 17-25.
- 7 «Европейская Конвенция по преступлениям в киберпространстве» // Будапешт, 23 ноября 2001 года (перевод: Институт проблем информационного права). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30170556.
- 8 Российская Ассоциация Электронных Коммуникаций (РАЭК). Глобальные киберугрозы: возможно ли безопасное развитие цифровой инфраструктуры? URL: <http://raec.ru/live/raecnews/>.
- 9 Современные взгляды на некоторые аспекты киберпреступлений. (дата обращения: 09.02.2022). <https://articlekz.com/article/9662>
- 10 Ахметов Е. «Киберпреступность в Казахстане» // Журнал «Законность и правовая статистика» 2009, № 2 (11).
- 11 Голубев В. «Стратегия и тактика борьбы с киберпреступностью в странах СНГ». 20 июня 2005 года. crime-research.ru
- 12 Кибербезопасность по фактам: все что нужно знать про киберпреступность и кибершпионаж 2023 года в Казахстане. <https://sts.kz/2024/01/08/kiberbezopasnost-po-faktam-vse-chto-nuzhno-znat-pro-kiberprestupnost-i-kibershpiionazh-2023-goda-v-kazahstane/>

13 Ивасюк О. Н. Современные проблемы противодействия киберпреступности // Вестник экономической безопасности. 2022. № 6. С. 117-120.

14 Ивасюк О. Н. Криминологические особенности киберпреступности, направленной против несовершеннолетних // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2021. – № 4 (92). – С. 73–77.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Кабжанов Акылбек Тайбулатович
Рысмагамбетова Гульнара Мусиевна**

КИБЕРҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Криминалдық жағдайдың кенет шиеленісуі, қылмыстылықтың тоқтаусыз өсуі, азаматтардың арыздары мен шағымдары көлемінің артқаны, телекоммуникация желілері, соның ішінде интернет желісін пайдалану арқылы жасалған қылмыстылық мәселелері жөнінде мазмұнды, қолданбалы сипаттамасы бар ұсынымдардың жетіспеушілігі, құқық қорғау органдарының алдын алу жұмысы тиімділігінің төмендеуі телекоммуникация желілері саласында, соның ішінде интернет желісінде қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасау себептерін мен жағдайларын анықтау және оларды алдын алу шараларын жақсарту жөніндегі тиісті материалдарды әзірлеу қажеттілігін айқындайды. Осы мақалада елдегі қазіргі жағдайға талдау жасалған және киберқылмыстылыққа қарсы іс-қимылдың халықаралық және шетелдік тәжірибесінің мәселелері зерттеледі. Қазақстан Республикасында киберқылмыстылықты алдын алу шараларын жетілдіру жөнінде ұсынымдар берілген. Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдарымен киберқылмыстылықты тергеп-терсерудің тиімділігін арттыру мақсатында ақпараттық заңнаманы жетілдіру жөнінде ұсынымдар мазмұндалған. Автор арнайы монографиялық әдебиетті және киберқылмыстылыққа қарсы іс-қимылдың әдістерін пайдалану тәжірибесін зерттейді. Ғылыми жұмыстың жаңалығы: ол киберқылмыстылыққа қарсы іс-қимыл жүйесінің жан-жақты арнайы тұңғыш зерттеу болып табылады. Жұмыстың мақсаты: киберқылмыстылыққа қарсы іс-қимылды кешенді зерттеу тұжырымдамасын әзірлеу. Зерттеу нәтижесінде авторлар киберқылмыстылыққа қарсы іс-қимыл азаматтардың құқықтарына, бостандықтарына, заңды мүдделеріне қатер деңгейін төмендетуге мүмкіндік беретін криминогендік үдерістерге максималды превентивті және превентивті ықпал етуді қамтамасыз ету үшін қажет деген қорытындыға келді.

Тірек сөздер: киберқылмыс, киберқылмыстарды алдын алу, интернет-алаяқтық, цифрландыру, киберқылмыстылыққа қарсы іс-қимыл, киберқатерлер, ақпараттық технологиялар, интернет ресурстары.

**Кабжанов Акылбек Тайбулатович
Рысмагамбетова Гульнара Мусиевна**

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КИБЕРПРЕСТУПНОСТИ

Резкое осложнение криминальной ситуации, непрекращающийся рост преступности, увеличение числа жалоб и заявлений граждан, недостаток рекомендаций содержательного, прикладного характера по проблемам предупреждения киберпреступности, совершенных посредством использования сетей телекоммуникаций, в том числе сети интернет, снижение эффективности профилактической работы правоохранительных органов обуславливают необходимость выявления причин и условий совершения уголовных правонарушений в сфере сетей телекоммуникаций, в том числе сети интернет и разработки соответствующих материалов по улучшению мер их предупреждения. В настоящей статье дан анализ современного состояния в стране и исследуются вопросы международного и зарубежного опыта противодействия киберпреступности. Сформулированы предложения по совершенствованию мер профилактики киберпреступности в Республике Казахстан. Изложены предложения по совершенствованию информационного законодательства с целью повышения эффективности расследования киберпреступности правоохранительными органами Республики Казахстан. Автор изучает специальную монографическую литературу и практику применения методов противодействия киберпреступности. Научная новизна работы заключается в том, что она является первым специальным всесторонним исследованием системы противодействия киберпреступности. Целью работы является разработка на основе комплексного исследования противодействия киберпреступности научно обоснованной концепции стратегии и тактики воздействия на преступное поведение. В результате исследования авторы пришли к выводу, что противодействие киберпреступности необходимо для обеспечения максимального превентивного и превентивного воздействия на криминогенные процессы, способствующие уменьшению уровня угроз правам, свободам и законным интересам граждан.

Ключевые слова: киберпреступление, профилактика киберпреступлений, интернет-мошенничество, цифровизация, противодействие киберпреступности, киберугрозы, информационные технологии, интернет-ресурсы.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Балғымбеков Дәурен Үкібайұлы, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, кафедра профессоры, "Қазтұтынуодағы" Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Қабжанов Акылбек Тайбулатович, заң пәндері кафедрасының меңгерушісі заң ғылымдарының кандидаты, профессор, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Рысмағамбетова Гүлнара Мусиевна, заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сүлейменова Ардақ Байзылханқызы заңтану магистрі, кафедра оқытушысы, "Қазтұтынуодағы" Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Смағұлова Амина Серікқызы магистрант, "Қазтұтынуодағы" Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Балгимбеков Даурен Укибаевич, кандидат юридических наук, доцент, профессор кафедры, Карагандинский университет «Казпотребсоюза», Караганда, Республика Казахстан;

Кабжанов Акылбек Тайбулатович заведующий кафедрой юридических дисциплин, кандидат юридических наук, профессор, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Рысмағамбетова Гульнара Мусиевна, кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Сүлейменова Ардақ Байзилхановна магистр юриспруденции, преподаватель кафедры, Карагандинский университет «Казпотребсоюза», Караганда, Республика Казахстан;

Смағұлова Амина Сериковна магистрант, Карагандинский университет «Казпотребсоюза», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Balgimbekov Dauren Ukibaevich, candidate of legal sciences, associate professor, professor of the department, Karaganda University "Kazpotrebsoyuz", Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kabzhanov Akylbek Taibulatovich Head of the Department of Legal Sciences, Candidate of Legal Sciences, Professor, Bolashak Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Rysmagambetova Gulnara Musievna, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Suleimenova Ardak Baizilkhanovna Master of Law, Department Lecturer, Karaganda University "Kazpotrebsoyuz", Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Smagulova Amina Serikovna Master's student, Karaganda University "Kazpotrebsoyuz", Karaganda, Republic of Kazakhstan.

ӨОК 37.013.42
ҒТАХР: 14.43.43

Мухтарова Шакира Мукашевна

shak.ira.53@mail.ru

педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Мусраунова Айгуль Сериковна

ms_aigul_84@mail.ru

әлеуметтік жұмыс магистрі

Альжанова Айгерим Жаксыбаевна

aigerm-alzhanova@mail.ru

әлеуметтік жұмыс магистрі

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ПРИНЦИПТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ РӨЛІ

Бұл мақалада әлеуметтік қызметтерді ұйымдастыру мәселелері, «әлеуметтік қызметтер» түсінігінің мәні мен мазмұны, ерекшеліктері мен оны ұйымдастырудың ерекшеліктері қарастырылады. Әлеуметтік қызмет тәжірибесінде әлеуметтік қызмет көрсетуді ұйымдастыру технологиясы ұсынылған, әлеуметтік қызметтің жұмыс істеуі жағдайында әлеуметтік жұмыстың жалпы технологияларының бірі ретінде әлеуметтік қызмет көрсетудің негізгі принциптері анықталған. Зерттелетін мәселе саласындағы дереккөздерді ғылыми-теориялық талдау әлеуметтік қызмет көрсету ұйымдарының жіктелуін ұсынуға, оның негізгі функциялары мен ұйымдық – құқықтық формаларын анықтауға мүмкіндік берді. Әлеуметтік жұмыс тәжірибесінде әлеуметтік қызмет түрлері қарастырылады. Авторлар жұмыстағы басты назарды Қазақстан Республикасында әлеуметтік қызмет көрсетуді ұйымдастыру тетіктері мен нысандарына аударады. Мақалада әлеуметтік қызмет көрсетуді ұйымдастыру мәселелеріне әлеуметтік жұмыстың қазіргі заманғы теориясы мен тәжірибесі үшін ең өзекті тәсілдер анықталған, оның түрлері жүйеленген; әлеуметтік қызмет көрсетуді ұйымдастырудың бағыттары мен нормативтік-құқықтық аспектілері қарастырылды.

Тірек сөздер. әлеуметтік қызмет, әлеуметтік жұмыс, әлеуметтік жұмыс технологиясы, өмірлік қиын жағдай, әлеуметтік қызмет, әлеуметтік қызмет көрсету принципі, әлеуметтік қорғау, әлеуметтік қолдау, әлеуметтік қызмет көрсету нысаны.

Әлеуметтік қызмет көрсету – өмірлік қиын жағдайға тап болған халықтың әртүрлі әлеуметтік – осал топтарына әртүрлі әлеуметтік – құқықтық, әлеуметтік – психологиялық, әлеуметтік-педагогикалық қызметтер мен әлеуметтік көмек кешенін ұсыну. Біздің ойымызша, әлеуметтік қызмет жалпыланған (кең мағынада – мемлекет, аймақ деңгейінде) немесе нақты (тар мағынада – маманның, әлеуметтік қызметкердің жұмыс деңгейінде және т.б.) практикалық қызмет ретінде қарастырылуы керек, оның мақсаты өмірлік қиын жағдайлары бар адамдарға немесе халықтың жекелеген мақсатты топтарына әлеуметтік қызмет көрсету болып табылады. Ғылыми әдебиеттерде әлеуметтік қызмет әлеуметтік жұмыс тәжірибесінің перспективалы бағыттарының бірі ретінде қарастырылады.

Әлеуметтік қызмет көрсету технологиясының ұйымдастырушылық формалары әлеуметтік гуманистік қызметтің белгілі бір бағыттарының жүйесін білдіреді, оның мақсаты әлеуметтік бейімделу, жеке тұлғаны, отбасын немесе әлеуметтік топты әлеуметтік оңалту болып табылады. Бұдан басқа, әлеуметтік қызмет көрсетудің практикалық қызметі әлеуметтік – құқықтық қолдауға, әлеуметтік – медициналық, әлеуметтік – психологиялық, әлеуметтік – педагогикалық, әлеуметтік – құқықтық, әлеуметтік – тұрмыстық қызметтер мен материалдық көмек көрсетуге, өмірлік қиын жағдайдағы халықтың жекелеген нысаналы топтарын әлеуметтік бейімдеу мен әлеуметтік оңалтуды уақтылы жүргізуге бағытталған.

"Қиын өмірлік жағдай" ұғымы адамның әлеуметтік қызметі мен қалыпты өмірін объективті түрде бұзатын жағдай деп түсініледі, бұл әлеуметтік мәселені сыртқы көмексіз өз бетінше жеңуге мүмкіндік бермейді. Өмірлік қиын жағдайдың себептері қарттық, ауру салдары, жетімдік, мүгедектік,

отбасындағы қатыгездік, тұрғын үй жағдайының болмауы, жұмыссыздық және т. б. объективті өмірлік жағдайлар болуы мүмкін. Әлеуметтік қызмет жан-жақты сипатқа ие және адамдарға ауруға, мүгедектікке, кәрілікке, жетімдікке, панасыздыққа, баспанасыздыққа байланысты нақты жеке қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін әртүрлі әлеуметтік қызмет түрлерін қамтиды.

Әлеуметтік қызмет әлеуметтік қызметтің жұмыс істеуі жағдайында әлеуметтік жұмыстың жалпы технологиясы ретінде келесі негізгі принциптерге негізделген:

1. Мақсаттылық принципі - әрбір нақты адамға, әлеуметтік қызмет көрсету объектісіне жеке-жеке әлеуметтік көмек көрсету. Әлеуметтік қызмет көрсетуге мұқтаждықты анықтау бойынша әлеуметтік жұмысты мүгедек адамдардың, қарт азаматтардың, көп балалы отбасылардың және әлеуметтік қызмет көрсету бойынша қызмет көрсетуді қажет ететін халықтың басқа да санаттарының тұрғылықты жері бойынша жергілікті әлеуметтік қорғау органдары жүргізеді.

2. Еріктілік принципін іске асыру әлеуметтік қызмет көрсету саласында әлеуметтік қызметтерді тағайындау және ұсыну үшін әлеуметтік қызметке жүгінген әрбір адамның ерікті келісіміне сәйкес қатаң түрде жүзеге асырылуы тиіс деп болжайды. Кәметке толмаған адамдар мен заңнамада белгіленген тәртіппен әрекетке қабілетсіз деп танылған адамдар тарапынан әлеуметтік қызмет көрсетуге келісімді олардың заңды өкілдері беретінін атап өткен жөн. Заңды өкілдер объективті себептер бойынша уақытша болмаған жағдайда әлеуметтік қызмет көрсетуге келісім беру туралы шешімді қорғаншылық және қамқоршылық органы (әлеуметтік қызмет клиентінің тұрғылықты жері бойынша) қабылдайды. Қарттар мен мүгедек адамдарды әлеуметтік қызмет көрсету ұйымдарына олардың келісімінсіз орналастыру, олар отбасы мүшелері тарапынан тұрақты күтім мен сүйемелдеуден және әлеуметтік қолдаудан айырылған жағдайларда ғана мүмкін болады. Еріктілік қағидаты азаматтарға әлеуметтік қызмет көрсету шеңберінде әлеуметтік қызметтерді алудың негізгі тәсілі өзіндік бастамасымен тұрғылықты жері бойынша халықты әлеуметтік қорғау органына әлеуметтік қызмет көрсету саласында қызметтер көрсету туралы өтініш беру болып табылады деп болжайды.

3. Қол жетімділік принципі мемлекет қазіргі жағдайда заңнамамен кепілдендірілген әлеуметтік қызметтерді тегін және (немесе) ішінара ақылы алуға нақты мүмкіндік құратынын білдіреді. Әлеуметтік қызметтер көрсетудің сапасы, көлемі, тәртібі мен шарттары бекітілген мемлекеттік стандарттарға сәйкес келуге тиіс. Әлеуметтік қызметтер тізбесі әлеуметтік қызмет көрсету субъектілерінің практикалық қызметінің сипаты мен мазмұнын ескере отырып айқындалады.

4. Әлеуметтік қызметтегі адамгершілік принципі әлеуметтік жұмыстағы сияқты, әлеуметтік қызметтерді алу кезінде өмірлік қиын жағдайға тап болған барлық адамдар әлеуметтік қызметкерлер мен әлеуметтік қызмет көрсету мекемелерінің басқа мамандары тарапынан адамгершілікпен және құрметпен қарауды талап етуге толық құқылы екенін көрсетеді. Әлеуметтік қызмет клиенттеріне қатысты құқық бұзушылықтар жасаған адамдар құқықтық құжаттарда көзделген және мемлекеттің қолданыстағы заңнамасында айқындалған әкімшілік, тәртіптік немесе қылмыстық жауаптылықта болады. Әлеуметтік қызмет көрсету әлеуметтік қызмет клиентінің заңды құқықтары мен мүдделерін толық сақтауға, оның жеке қадір - қасиетін құрметтеуге негізделеді және моральдық-гуманистік сипатта болады.

5. Әлеуметтік қызмет көрсету басымдығы принципі әлеуметтік қызмет жағдайында әлеуметтік жұмысты ұйымдастыру кезінде бастысы болып табылады. Әлеуметтік қызмет клиентінің әрекетке қабілетсіздігі немесе ерекше әлеуметтік осалдығы, әлеуметтік сенімсіздігі себебінен әлеуметтік қолдау көрсету қажет болған кезде дағдарыс жағдайында тұрған әлеуметтік жұмыс объектілеріне шұғыл әлеуметтік-психологиялық көмек көрсетудің маңызы зор.

6. Құпиялылық принципі әлеуметтік қызметкердің практикалық қызметінің негізін құрайды. Әлеуметтік қызмет көрсету кезінде әлеуметтік қызметкерлерге белгілі болған клиент туралы мәліметтер кәсібилік тұрғыда құпия сақталып, басқа адамдар арасында жария етілмеуі тиіс. Қазіргі жағдайда қолданыстағы заңнамаға сәйкес құпиялылық қағидатын сақтау тек әлеуметтік қызмет көрсету қағидаты ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік қызметтердің барлық қызметкерлерінің міндеті болып табылатындығын атап өткен жөн. Жеке ерекшеліктері, денсаулық жағдайы, аурудың сипаты мен диагнозы, жеке адамның тыныс-тіршілігін шектеу дәрежесі туралы мәліметтер, сондай-ақ қызмет алушылардың жеке дербес деректері әлеуметтік қызметкердің кәсіби құпиясына жатады [1].

7. Профилактикалық бағыттылық принципі - әлеуметтік қызмет көрсетудің негізгі идеяларының бірі - клиенттің өмірлік қиын жағдайына байланысты туындайтын жағымсыз салдардың алдын алу (кедейлік, созылмалы аурудың өршуі, қарттықта жалғыздық, панасыздық және т.б.) [1].

Әлеуметтік қызмет көрсету функциялары – уақтылы әлеуметтік көмекті ұйымдастыру және көрсету функциясы, әлеуметтік, әлеуметтік-психологиялық кеңес беруді ұйымдастыру және жүргізу, әлеуметтік түзету функциясы және әлеуметтік оңалту бағдарламасын іске асыру (жеке және кешенді), әлеуметтік бейімдеу, халықты әлеуметтік қызметтерді алу мүмкіндіктері мен шарттары туралы

уақтылы хабардар ету болып табылады [2, 95 б.]. Осы функцияларды іске асыру үшін мемлекеттің барлық өңірлерінде халыққа әлеуметтік қызмет көрсету мекемелері құрылды. Әлеуметтік қызмет - бұл әлеуметтік қызметтердің практикалық қызмет аясы және әлеуметтік қызметкерлердің тікелей практикалық қызметі болып табылады.

Әлеуметтік жұмыс бойынша ғылыми – теориялық дереккөздерді талдау әлеуметтік қызметтер дегеніміз меншік түріне қарамастан әртүрлі қызмет түрлерін ұсынатын кәсіпорындар, ұйымдар мен мекемелер екенін бекітуге мүмкіндік береді. Айта кету керек, осы тұжырымдама аясында коммерциялық негізде халыққа әлеуметтік қызмет көрсететін жекелеген азаматтардың жеке кәсіпкерлік қызметі қарастырылады. Әлеуметтік қызмет көрсету мекемелері келесідей критерийлер бойынша жіктеледі: меншік нысаны, әлеуметтік қызмет көрсету мекемелерінің типтері мен түрлері. [3, 316 б.].

Мемлекеттік әлеуметтік қызмет көрсету жүйесі-мемлекеттің меншігі болып табылатын және мемлекеттік биліктің тікелей бақылауындағы мемлекеттік әлеуметтік қызмет көрсету мекемелерінен тұратын құрылым. Әлеуметтік қызмет көрсетуді қоғамдық, коммерциялық емес ұйымдар, қайырымдылық және діни ұйымдар да жүзеге асырады.

Халыққа әлеуметтік қызмет көрсету технологиялары жүзеге асырылатын жағдайлардың ерекшелігін қарастыра отырып, мекемелер мынадай типтерге бөлінеді: стационарлық; жартылай стационарлық; стационарлық емес; кешенді; үйде әлеуметтік қызмет көрсету бөлімшелері; шұғыл әлеуметтік қызмет көрсету бөлімшелері; шұғыл әлеуметтік –консультациялық көмек бөлімшелері.

Әлеуметтік қызмет көрсетудің стационарлық нысаны - халықтың жекелеген нысаналы санаттарына стационарлық жағдайларда, яғни әлеуметтік қызмет көрсету мекемесінде тұрақты немесе уақытша (алты айға дейінгі мерзімге) және аптасына бес күндік тұру мүмкіндігі бар жағдайларда әлеуметтік қызмет көрсету. Стационарлық нысандағы әлеуметтік қызмет өзіне-өзі қызмет көрсету қабілетін ішінара немесе толығымен жоғалтқан және бөгде адамның тұрақты күтімін қажет ететін адамдарға (әлеуметтік жұмыс объектілеріне) түрлі әлеуметтік қызметтер көрсету жолымен жүзеге асырылады. Қарт немесе мүгедек адамдарға қатысты әлеуметтік қызмет көрсетудің осы нысанын іске асыру кезінде тиісті қолайлы өмір сүру жағдайларын жасау, әлеуметтік – медициналық, әлеуметтік – психологиялық сипаттағы кешенді және жеке іс-шараларды өткізу, әлеуметтік қызмет алушылардың сапалы тамақтануы мен тұрақты күтімін ұйымдастыру және ұсыну, сондай – ақ әлеуметтік қызмет клиенттеріне әлеуметтік-психологиялық мәселелерді еңсеру мақсатында мүмкін болатын еңбек қызметін, мәдени бос уақытты және психоэмоционалды жағдайға терапевтік әсер ету бағдарламаларын ұйымдастырумен қамтамасыз етіледі.

Әлеуметтік қызмет көрсетудің жартылай стационарлық нысаны - азаматтарға әлеуметтік қызметтердің шектеулі және белгілі бір уақыт кезеңінде (мысалы, тәулік) қолжетімділігін қамтамасыз ететін әлеуметтік қызмет, яғни әлеуметтік қызмет көрсетуді ұйымдастыру жағдайында олардың тәуліктің күндізгі немесе түнгі уақытында болу мүмкіндігі, яғни әлеуметтік қызмет көрсетудің стационарлық түрінен айырмашылығы тұрақты тұруға мүмкіндік берілмейді.

Халықты әлеуметтік қорғау жүйесінде стационарлық емес мекемелер – ұйымдарды да ажыратады, олардың практикалық қызметінің мазмұны клиенттерге олардың тұрақты тұруынсыз әлеуметтік қызметтер көрсетуді қамтамасыз етеді.

Кешенді әлеуметтік қызмет көрсету мекемесі - бұл практикалық қызметтің мазмұны жартылай стационарлық, стационарлық жағдайларда және үйде әлеуметтік қызмет көрсетуде қиын өмірлік жағдайдағы адамдарға әлеуметтік қызмет көрсетуге бағытталған, яғни әлеуметтік қызмет көрсету мекемесі әлеуметтік қызмет көрсету саласында қызметтерді саралап ұсынуға мүмкіндігі бар мекеме.

Үйде әлеуметтік қызмет көрсету бөлімшесі өмірлік қиын жағдайдағы адамдарға түрлі әлеуметтік қызметтер көрсетуді қамтамасыз ететін халықты әлеуметтік қорғау мекемесінің құрылымдық бөлімшесі болып табылатын дербес бөлімше ретінде қарастырылады.

Шұғыл әлеуметтік қызмет көрсету бөлімшесі - әлеуметтік қолдауға аса мұқтаж адамдарға немесе халықтың жекелеген нысаналы топтарына біржолғы сипаттағы әлеуметтік қызметтер көрсетуді жүзеге асыратын әлеуметтік қызмет бөлімшесі.

Шұғыл әлеуметтік - консультациялық көмек ұйымының бөлімшесі – әлеуметтік қызмет клиенттеріне олардың қоғамда әлеуметтік бейімделуіне жәрдемдесуге, тұлғааралық қарым – қатынастарда қолайлы моральдық-психологиялық микроклимат құруға, жеке тұлғаның, отбасының, әлеуметтік институттардың, қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік өзара іс-қимылын қамтамасыз етуге бағытталған әлеуметтік-консультациялық көмек көрсететін әлеуметтік қызмет [4, 45 б.].

Мемлекеттік және мемлекеттік емес меншік нысанындағы стационарлық үлгідегі ұйымдар тәулік бойы тұрақты немесе уақытша тұруға: үш жастан он сегіз жасқа дейінгі психоневрологиялық патологиясы бар мүгедек балаларға; үш жастан он сегіз жасқа дейінгі тірек –қимыл аппараты бұзылған мүгедек балаларға; психоневрологиялық аурулары бар он сегіз жастан асқан мүгедек

адамдарға; бірінші және екінші топтағы мүгедек адамдарға; жасы ұлғаюына байланысты өз бетінше қызмет көрсетуге қабілетсіз адамдарға мүмкіндік береді.

Мемлекеттік және мемлекеттік емес меншік нысанындағы жартылай стационарлық үлгідегі ұйымдар күндізгі уақытта ұзақ немесе уақытша (6 айға дейінгі мерзімге) болуға арналған және бір жарым жастан он сегіз жасқа дейінгі психоневрологиялық патологиясы бар мүгедек балаларға; бір жарым жастан он сегіз жасқа дейін тірек-қимыл аппараты бұзылған мүгедек балаларға; психоневрологиялық аурулары бар он сегіз жастан асқан мүгедек адамдарға; бірінші және екінші топтағы мүгедектігі бар адамдарға; жасы ұлғаюына байланысты өз бетінше қызмет көрсетуге қабілетсіз адамдарға арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсетеді.

Үйде қызмет көрсету ұйымдары қызмет алушылардың тұрғылықты жері бойынша үйде қызмет көрсету жағдайында: бір жарым жастан он сегіз жасқа дейінгі психоневрологиялық патологиясы бар мүгедек балаларға; тірек – қимыл аппараты бұзылған бір жарым жастан он сегіз жасқа дейінгі мүгедек балаларға; психоневрологиялық аурулары бар он сегіз жастан асқан мүгедек адамдарға; психоневрологиялық аурулары бар бірінші және екінші топтағы мүгедектігі бар адамдарға; жасы ұлғаюына байланысты өз бетінше қызмет көрсетуге қабілетсіз адамдарға (қарттар) арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсетуге арналған.

Әлеуметтік қызмет көрсету ұйымдарында көрсетілетін әлеуметтік – құқықтық, әлеуметтік – медициналық, әлеуметтік – педагогикалық, әлеуметтік – психологиялық, әлеуметтік – еңбек, әлеуметтік – мәдени, әлеуметтік – тұрмыстық қызметтер тізбесі халықты әлеуметтік қорғау саласында арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету стандарттарында айқындалған [5].

Әлеуметтік жұмыс тәжірибесіндегі әлеуметтік қызмет түрлері:

1. халықтың әлеуметтік осал санаттарына материалдық көмек көрсету: ақшалай төлемдер, азық-түлік жиынтығын ұсыну, дәрі-дәрмек сатып алуға жәрдемдесу, санитария және жеке гигиена құралдарын сатып алу; адамның күнделікті өмірін ұйымдастыруда аяқ киім мен киім, бірінші кезектегі қажетті заттар беру;

2. тұрақты стационарлық емес әлеуметтік қызмет көрсетуді қажет ететін жеке тұлғалар мен отбасыларға әлеуметтік патронаж ұйымдастыру: уақтылы әлеуметтік-медициналық көмек көрсетуге жәрдемдесу, әлеуметтік-тұрмыстық қызметтер көрсету;

3. өзіне-өзі қызмет көрсету қабілетін ішінара немесе толығымен жоғалтқан және тұрақты бөгде күтімді қажет ететін адамдарға стационарлық әлеуметтік қызмет көрсету: қалыпты өмір сүру үшін қажетті қолайлы жағдайлар жасау, әлеуметтік – медициналық, әлеуметтік – психологиялық іс-шаралар өткізу, тегін тамақпен, мейірбикелік күтіммен қамтамасыз ету, мүмкін болатын еңбек қызметін, мәдени бос уақытты ұйымдастыру, мәдени – демалыс бағдарламаларын ұйымдастыру және өткізу;

4. қолайсыз отбасыларда тәрбиеленетін, қолайсыз немесе әлеуметтік қауіпті жағдайларда жүрген, белгілі бір тұрғылықты жері жоқ адамдарға, панасыз, қараусыз қалған балалар мен жасөспірімдерге уақытша баспана ұйымдастыру және орналастыру;

5. егде жастағы адамдар мен мүгедектерге күндізгі қызмет алуды ұйымдастыру;

6. халықтың жекелеген нысаналы топтарына әлеуметтік-консультациялық көмек;

7. оңалту қызметтерін ұсыну [6, 379б.].

Өмірлік қиын жағдайға тап болған халықтың әртүрлі санаттарына әлеуметтік қызмет көрсетудің негізгі бағыттары: әлеуметтік профилактика, әлеуметтік бейімделу, әлеуметтік терапия, әлеуметтік оңалту, әлеуметтік көмек және қамқоршылық, әлеуметтік кеңес беру, делдалдық. Әлеуметтік қызметтердің практикалық қызметінде қолданылатын әлеуметтік жұмыстағы әлеуметтік қызмет көрсетудің белсенді технологияларының рөлін атап өту қажет. Біріншіден, егде жастағы адамдардың еңбек және қоғамдық пайдалы жұмыспен қамту қажеттіліктерін іске асыруға бағытталған әлеуметтік қызмет көрсету технологияларын жандандыру; саз бұйымдарын жасау жөніндегі шығармашылық топтар; әлеуметтік қызмет көрсету ұйымының аумағын көгалдандыру жөніндегі топтар; бисер тоқу және кесте тігу бойынша шеберханалар және т. б. Екіншіден, егде жастағы адамдардың әлеуметтік-мәдени қажеттіліктерін іске асыруға бағытталған технологияларды жандандыру - зоотерапия, туротерапия, аква-және изотерапия, драматерапия, қарым-қатынас, әлеуметтік тәуелсіздік тренингтері, өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын оқыту сияқты терапияның әртүрлі түрлерін пайдалана отырып, бірлескен мәдени бос уақытты және демалысты ұйымдастыру және өткізу; жануарлар терапиясы (жануарлармен емдеу).

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 20 сәуірдегі Әлеуметтік кодексі// <https://adilet.zan.kz>
2. Анисимова С.А. Социальная политика в системе социального обслуживания: Оку құралы. – М., 2016.
3. Технология социальной работы: оқулық / М.В. Фирсов, Е.Г. Студёнова. - М., 2016.
4. Социальное обслуживание населения: административно-правовое регулирование: монография / Н.Л.Зуева. – Воронеж, 2013.
5. "Халықты әлеуметтік қорғау саласында арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету стандарттарын бекіту туралы" - Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі 2023 жылғы 29 маусымдағы № 263 Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің орынбасарының бұйрығы// <https://adilet.zan.kz>
6. Технология социальной работы / Е.И.Холостова, Л.И.Кононова өңдеуімен. - М., 2014.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Мухтарова Шакира Мукашевна
Мусраунова Айгуль Сериковна
Альжанова Айгерим Жаксыбаевна**

**Карагандинский университет им.Е.А.Букетова, г.Караганда, Казахстан
ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ
И ЕГО РОЛЬ В ПРАКТИКЕ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ**

В данной статье рассматриваются вопросы организации социального обслуживания, сущность и содержание понятия «социальное обслуживание», особенности и специфика его организации. Представлена технология организации социального обслуживания в практике социальной работы, определяются основополагающие принципы социального обслуживания как одной из общих технологий социальной работы в условиях функционирования социальной службы. Научно – теоретический анализ источников в области исследуемой проблемы позволил представить классификацию организаций социального обслуживания, выделить его основные функции и организационно – правовые формы. Рассматриваются виды социального обслуживания в практике социальной работы. Основное внимание в работе авторы акцентируют на механизмах и формах организации социального обслуживания в Республике Казахстан. В статье определены наиболее актуальные для современной теории и практики социальной работы подходы к вопросам организации социального обслуживания, систематизированы его виды; рассмотрены направления и нормативно-правовые аспекты организации социального обслуживания.

Ключевые слова: социальное обслуживание, социальная работа, технология социальной работы, трудная жизненная ситуация, социальная служба, принцип социального обслуживания, социальная защита, социальная поддержка, форма социального обслуживания.

**Mukhtarova Shakira Mukashovna
Musraunova Aigul Serikovna
Alzhanova Aigerim Zhaksybayevna**

**E.A.Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
THE PRINCIPLES OF THE ORGANIZATION OF SOCIAL SERVICES AND ITS ROLE IN THE
PRACTICE OF SOCIAL WORK.**

This article deals with the issues of the organization of social services, the essence and content of the concept of "social service", the features and specifics of its organization. The article includes the technology of the organization of social services in the practice of social work, the fundamental principles of social services are defined as one of the general technologies of social work in the conditions of functioning of the social service. The scientific and theoretical analysis of sources in the field of the problem under study allowed us to present a classification of social service organizations, highlight its main functions and organizational and legal forms. The given article considers types of social services in the practice of social work. The authors focus on the mechanisms and forms of organization of social services in the Republic of Kazakhstan. The article identifies the most relevant approaches to the organization of social services for the modern theory and practice of social work, systematizes its types; examines the directions and regulatory aspects of the organization of social services.

Key words: social service, social work, technology of social work, difficult life situation, social service, principle of social service, social protection, social support, form of social service.

List of references:

1. The Social Code of the Republic of Kazakhstan dated April 20, 2023 // <https://adilet.zan.kz>
2. Anisimova S.A. Social policy in the social service system: A textbook. – M., 2016.
3. Technology of social work: textbook / M.V. Firsov, E.G. Studenova. - M., 2016.
4. Social services of the population: administrative and legal regulation: monograph / N.L.Zueva. – Voronezh, 2013.
5. Order of the Deputy Prime Minister - Minister of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan dated June 29, 2023 No. 263 "On approval of standards for the provision of special social services in the field of social protection of the population" // <https://adilet.zan.kz>
6. Social work technology / Edited by E.I.Kholostova, L.I.Kononova. - M., 2014.

UDC: 001.895

MRNTI: 13.09.03

Sabyrova Assem Bekeshevna¹, Dalbergenova Lyazzat Yelemesovna²

¹ doctoral student, Shoqan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Republic of Kazakhstan, sabyrova.a@mail.ru

² PhD, Department of the English Language and Methods of Teaching, Shoqan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Republic of Kazakhstan, ljasatdal@mail.ru

COGNITIVE TEACHING OF FOREIGN LANGUAGES IN UNIVERSITIES OF KAZAKHSTAN: PROSPECTS FOR INTEGRATION INTO THE EUROPEAN EDUCATIONAL SPACE

This article analyzes the relevance and effectiveness of the use of cognitive methods of teaching foreign languages in higher educational institutions of Kazakhstan. The authors explore the need to integrate these methods within the framework of harmonization of higher education systems with European standards, the purpose of which is to create a single European educational space. Since the beginning of the 21st century, the importance of foreign language proficiency in the professional field has increased significantly. Within the framework of globalization and international cooperation, knowledge of foreign languages is not only a communication tool, but also an integral part of professional competence. This is especially true for students who plan to continue their education or start a professional career outside their country. That is why the introduction of cognitive teaching methods that focus on deep understanding and active use of language is becoming a key aspect in educational policy. The article focuses on the method of cognitive language learning, which includes not only the study of language as such, but also its application within the framework of specialized disciplines. This approach allows students not only to improve their language skills, but also to better understand the specifics of their future profession. An example of this approach is the CALLA method, which is successfully used in some European universities and involves the integration of language learning with academic subjects. In conclusion, the authors emphasize that the adaptation of cognitive teaching methods in Kazakhstani universities will not only help students adapt more successfully to the requirements of the international educational and professional space, but also significantly increase the overall quality level of higher education in the country.

Keywords: cognitive learning, foreign language, higher education, Kazakhstan, European educational space, international integration, CALLA method

In the course of updating educational programs and adapting university education to the bachelor's level, it is important to realize the importance of the correct selection of educational content and methods. This is especially critical for the discipline "foreign language", which is included in the field of humanities and has a significant educational and cultural resource. In the process of choosing educational technologies, the teacher should be guided by scientific criteria for evaluating these technologies [1]. There are a number of critically important requirements for foreign language teaching methods based on recognized didactic principles [2]. Key requirements include: the activation of the educational process, the communicative orientation of the methods, student orientation, the educational and developmental value of the methods, a cultural approach to the studied material, the integration of educational content and the transition to an inter-thematic level of learning [3].

At various stages of academic learning, the importance of certain approaches to teaching a foreign language changes, taking into account the age characteristics of students, their academic needs, goals of language learning, expected results, and there is a need to apply acquired knowledge and skills. This article proposes to consider certain problems related to the choice of content and methods of teaching foreign languages at the higher education level, and to propose criteria for improving the technological aspect of learning at the stage preceding admission to graduate school.

Teaching a foreign language at the bachelor's level is often perceived as a communication tool by both teachers and students. In faculties that do not specialize in languages, the first academic year is usually devoted to leveling knowledge, mastering basic lexical and grammatical structures, developing listening, speaking, reading and writing skills through various exercises. The communicative orientation of teaching methods plays a key role in this case. The content of educational materials often focuses on real-life scenarios, cultural aspects of the countries of the language being studied, as well as discussions of global issues such as ecology, crime and poverty. Bachelors actively develop the ability to use a foreign language in various situations, which becomes a fundamental part of their language education.

As students move to higher academic levels, the traditional approach to teaching foreign languages begins to lose its relevance. This is not only due to the deepening of language knowledge, but also due to changes in their needs in the educational process. The increasing complexity of topics and lexical and grammatical material, typical for textbooks at different levels (Pre-Intermediate, Intermediate, Upper-Intermediate, Advanced), contributes to the development of language skills, however, teachers note a decrease in students' interest in language as an academic subject.

Students begin to perceive language learning only as a means to discuss common problems, and the limit is reached in learning it as a communication tool. Thus, there is a need to rethink approaches to teaching foreign languages, turning them from a means of communication into a tool of deep knowledge. The cognitive and cognitive potential of language becomes critically important for students approaching scientific activity. A foreign language should be transformed from a means of communication into a key tool for studying specialized disciplines. This integration of language learning with professionally oriented content stimulates the professional and academic growth of students.

In this regard, it is proposed to introduce, for example, conceptual maps as an innovative teaching method. Conceptual maps can effectively structure knowledge and facilitate its associative memorization, thereby improving understanding of complex topics and contributing to a deep understanding of educational material. Using this method in teaching foreign languages will help students not only learn new vocabulary and grammar, but also form interdisciplinary connections, thereby increasing the educational value of the learning process.

The basic requirements for teaching a foreign language in obtaining an academic education, discussed at the beginning of this work, acquire a new meaning. Educational potential and development through the integration of content, as well as the transition to multidisciplinary and thematic levels are becoming key aspects.

The use of a cognitive approach in teaching a foreign language can significantly improve students' motivation and enhance their cognitive activity, especially when working with serious specialized material in a foreign language. This approach requires students to analyze complex texts, which inevitably involves the development of specific terminology and new grammatical structures. This process, aimed at actively overcoming language barriers, stimulates further deepening into the language.

Vygotsky's theory of mental development can serve as a theoretical basis for a cognitive approach, since it emphasizes that real learning begins where students face tasks beyond their current knowledge, encouraging them to achieve the "zone of proximal development" [1]. Thus, overcoming linguistic and cognitive difficulties is a driving force for both academic and linguistic development.

For additional activation of the educational process, it is extremely important to reconsider teaching a foreign language, turning it not just into learning a language as such, but into a means for mastering professionally oriented disciplines. This implies the creation of an educational environment where language becomes a tool for deep immersion in specialized subjects, which requires students to have a high level of independence, operate with specialized terminology and use language as the key to professional knowledge.

As part of the development of methods for cognitive learning of a foreign language, scientific works deserve attention, including the theory of adaptive thinking control (ACM), proposed by J.R. Anderson in his fundamental work "The Architecture of Cognition". Anderson highlights that knowledge actively used in the process of solving real problems is effectively transformed and fixed in working memory, which contributes to the formation of new skills [5, pp. 197-198].

It should be noted that the development of a specific technology is required to transform theoretical postulates into actually working educational methods. This involves creating a sequence of actions based on

scientific principles that ensure sustainable and predictable educational outcomes. Consequently, attention to the technological aspect of learning in modern pedagogical practice comes to the fore.

An illustration of the practical implementation of theoretical concepts in the field of cognitive language learning is the CALLA technology developed by Italian methodologists D. Sorani and A. Tamponi. This approach integrates the study of a foreign language into the academic curriculum, linking it with the main scientific disciplines such as ecology, physics and biology. The initial stages of education include the study of language material saturated with content in these subjects, and at later stages a foreign language serves as a tool for working with scientific literature in these fields [6, p. 54-61]. The proposed methodology leads us to the concept of bilingual education, which has received significant development in Russian linguodidactics and has long been used at foreign language faculties. There are two types of bilingualism: natural and academic. Natural bilingualism is formed in children from mixed families or immigrant families when they immerse themselves in a new language environment. They receive education in the language of their country of residence, as well as speak their native language, freely switching between the two systems.

In the context of learning a foreign language, it is difficult to create a full-fledged language environment. However, the academic form of bilingualism is approaching its natural effectiveness. Academic bilingualism involves the study of a number of disciplines in a foreign language, which requires language proficiency at least Intermediate level. Students studying abroad face difficulties mastering their specialty in a foreign language, but the effectiveness of this approach is significantly superior to passive immersion in the language environment or everyday use of the language.

Academic bilingual education can also be organized at home. At the faculties of foreign languages, lectures and practical classes on a number of linguistic, literary and methodological disciplines are conducted in a foreign language from the 2nd year. Among them are theoretical phonetics, grammar, history of the English language, regional studies, literature of England and the USA, lexicology, linguodidactics and others. The value of these courses lies not only in mastering the basics of the theory and history of language and literature, but also in actively using a foreign language to gain knowledge in these areas. Teaching these disciplines in a foreign language expands the terminological base, increases the general vocabulary, introduces students to the complex syntax of the scientific style and helps them form logical reasoning in the language being studied. This contributes to the development of the ability to formalize scientific thought and draw conclusions, improving the language in the process of cognition [6, p. 54-61].

Summarizing the above, we come to the conclusion that at present, within the framework of current social and professional development, when knowledge of foreign languages becomes a mandatory attribute of the qualification of specialists in various fields, the adaptation and implementation of this technology at all faculties of higher education seems appropriate and feasible. Universities in Kazakhstan, striving to integrate and unify higher education systems within the European Educational Space, should provide students with opportunities to master foreign languages, which is necessary not only for their future professional activities, but also for studying abroad at the master's and doctoral levels. The discussed cognitive learning technology currently represents one of the most effective approaches to achieve these tasks.

The use of cognitive technology for teaching a foreign language in universities in Kazakhstan not only contributes to integration into the European educational space, but is also a key factor in preparing students for a successful professional and academic career at the international level. This approach allows you not only to learn a language, but also to apply it for deep development of professional disciplines, which broadens the horizons and increases the competitiveness of graduates.

List of used literature:

1. Vygotsky L.S. Psychology of human development. – M.: Publishing House of the Academy of Pedagogical Sciences of the RSFSR, 1983.
2. Ivanova S.G. Bilingual education: theory and practice. – St. Petersburg: Publishing House «Petersburg», 2019.
3. Petrova I.K. Integration of higher education in Kazakhstan into the European space: challenges and opportunities. – Almaty: Bilim Publishing House, 2022.
4. Schmidt A.V. Methods of cognitive learning in a multilingual environment. Novosibirsk: NSU Publishing House, 2021.
5. Anderson J.R. Architecture of cognition: adaptive control of thinking. – M.: Nauka Publishing House, 2021. – pp. 197-198.
6. Sorani D., Tampons A. CALLA: An approach to the study of an academic foreign language. Rome: Università Publishing House, 2020. pp. 54-61.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Сабырова Асем Бекешевна, Дальбергенова Ляззат Елемесовна
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ШЕТ ТІЛДЕРІН КОГНИТИВТІ ОҚЫТУ: ЕУРОПАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ КЕҢІСТІГІНЕ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Бұл мақалада Қазақстанның жоғары оқу орындарында шет тілдерін оқытудың когнитивтік әдістерін қолданудың өзектілігі мен тиімділігі талданады. Авторлар жоғары білім беру жүйелерін біртұтас еуропалық білім беру кеңістігін құруға бағытталған еуропалық стандарттармен үйлестіру шеңберінде осы әдістерді біріктіру қажеттілігін зерттейді. ХХІ ғасырдың басынан бастап кәсіби салада шет тілдерін меңгерудің маңыздылығы айтарлықтай өсті. Жаһандану және халықаралық ынтымақтастық аясында шет тілдерін білу коммуникация құралы ғана емес, сонымен қатар кәсіби құзыреттіліктің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл әсіресе білімін жалғастыруды немесе өз елінен тыс жерде кәсіби қызметті бастауды жоспарлап отырған студенттерге қатысты. Сондықтан тілді терең түсінуге және белсенді қолдануға бағытталған когнитивті оқыту әдістерін енгізу білім беру саясатының негізгі аспектісіне айналады.

Мақала тілді когнитивті оқыту әдісіне баса назар аударады, ол тек тілді үйренуді ғана емес, оны мамандандырылған пәндер шеңберінде қолдануды да қамтиды. Бұл тәсіл студенттерге тілдік дағдыларын жетілдіріп қана қоймай, болашақ мамандықтарының ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл тәсілдің мысалы-кейбір еуропалық университеттерде сәтті қолданылатын және тілдік оқытуды академиялық пәндермен біріктіруді көздейтін Calla әдісі.

Қорытындылай келе, авторлар қазақстандық жоғары оқу орындарында оқытудың когнитивтік әдістерін бейімдеу студенттерге халықаралық білім беру және кәсіптік кеңістіктің талаптарына сәтті бейімделуге көмектесіп қана қоймай, сонымен қатар елдегі жоғары білімнің жалпы сапалық деңгейін айтарлықтай арттыратынын атап көрсетеді.

Тірек сөздер: когнитивті оқыту, шет тілі, Жоғары білім, Қазақстан, Еуропалық білім беру кеңістігі, халықаралық интеграция, Calla әдісі, академиялық қос тілділік

Сабырова Асем Бекешевна, Дальбергенова Ляззат Елемесовна
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова,
Кокшетау, Республика Казахстан

КОГНИТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В ВУЗАХ КАЗАХСТАНА: ПЕРСПЕКТИВЫ ИНТЕГРАЦИИ В ЕВРОПЕЙСКОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО

В данной статье анализируется актуальность и эффективность применения когнитивных методов обучения иностранным языкам в высших учебных заведениях Казахстана. Авторы исследуют необходимость интеграции этих методов в рамках гармонизации систем высшего образования с европейскими стандартами, целью которой является создание единого европейского образовательного пространства. С начала ХХІ века важность владения иностранными языками в профессиональной сфере значительно возросла. В рамках глобализации и международного сотрудничества, знание иностранных языков является не только инструментом коммуникации, но и неотъемлемой частью профессиональной компетенции. Особенно это актуально для студентов, которые планируют продолжить своё образование или начать профессиональную деятельность за пределами своей страны. Именно поэтому внедрение когнитивных методов обучения, которые ориентированы на глубокое понимание и активное использование языка, становится ключевым аспектом в образовательной политике.

Статья делает акцент на методе когнитивного обучения языкам, который включает в себя не только изучение языка как такового, но и его применение в рамках специализированных дисциплин. Такой подход позволяет студентам не только улучшить свои языковые навыки, но и глубже понять специфику своей будущей профессии. Примером такого подхода является метод CALLA, который успешно применяется в некоторых европейских университетах и предполагает интеграцию языкового обучения с академическими предметами.

В заключение авторы подчёркивают, что адаптация когнитивных методов обучения в казахстанских вузах не только поможет студентам успешнее адаптироваться к требованиям международного образовательного и профессионального пространства, но и значительно повысит общую качественную уровень высшего образования в стране.

Ключевые слова: когнитивное обучение, иностранный язык, высшее образование, Казахстан, европейское образовательное пространство, международная интеграция, метод CALLA, академический билингвизм

Список использованной литературы:

1. Выготский Л.С. Психология развития человека. – М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1983.
  2. Иванова С.Г. Билингвальное образование: теория и практика. – СПб.: Издательство «Петербург», 2019.
  3. Петрова И.К. Интеграция высшего образования Казахстана в европейское пространство: вызовы и возможности. – Алматы: Издательство «Билим», 2022.
  4. Шмидт А.В. Методы когнитивного обучения в многоязычной среде. – Новосибирск: Издательство НГУ, 2021.
  5. Андерсон Дж.Р. Архитектура познания: адаптивный контроль мышления. – М.: Издательство «Наука», 2021. – С. 197-198.
- Сорани Д., Тампони А. CALLA: Подход к изучению академического иностранного языка. – Рим: Издательство «Università», 2020. – С. 54-61.

УДК 371
МРНТИ 14.25.01

Тажинин Азат Мырзабекович

azat.tazhinin@mail.ru

Шутенова Сабира Сартаевна

ssjiru@mail.ru

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОГО СТИЛЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГА

В статье говорится о необходимых психолого-педагогических условиях развития индивидуального стиля педагогической деятельности, приводятся концепции разных исследователей по формированию индивидуального стиля.

Ключевые слова: Индивидуальный стиль, педагогическая деятельность, компетенция, формирование

В 21 веке образование имеет важное значение для формирования успешных и конкурентноспособных специалистов в различных областях. Значимость образования в современном мире возрастает с каждым днем. Роль преподавателя в повышении качества профессионального образования велика. Важное значение имеет индивидуальность преподавателя. Во многом индивидуальные качества преподавателя влияют на успешность обучения студентов.

Современный педагог должен быть высококвалифицированным специалистом в своей научной области, а также эрудитом в других областях знаний. Ни одна другая профессия не обладает такой многогранной, детализированной квалификационной характеристикой. Преподаватель – это не только профессия, заключающаяся в передаче знаний, но и высокая миссия создания и воспитания студента, становления личности в человеке. Индивидуальность педагога имеет большое значение для достижения целей и задач образования. [1]

Изучением индивидуального стиля педагогической деятельности занимались многие специалисты, среди них, И.А. Зимняя, Е.А. Климов, Н.В. Кузьмина, А.К. Маркова, В.С. Мерлин, А.Я. Никонова, Е.М. Снигирева и др.

Н. А. Половникова определяет индивидуальный стиль деятельности педагога как систему гармонизации индивидуальности личности с условиями жизнедеятельности, систему средств самореализации личности в жизнедеятельности, определяющее начало творчества и результат творческой деятельности. [2]

Мерлин ввел термин «индивидуальный стиль деятельности» как понятие, определяющее характер взаимосвязи между объективными требованиями конкретной деятельности и свойствами

конкретного человека. Индивидуальный стиль определяется свойствами различных иерархических уровней – нейродинамическими, психодинамическими отношениями личности.

Индивидуальность педагога как профессионала предполагает особый стиль деятельности, состоящий в целом из известных теории и практики приемов, и эта индивидуальность обусловлена синтезом индивидуальных особенностей развития человека и уровня его профессиональной компетентности. [2]

Индивидуальный стиль педагогической деятельности основывается на личностных качествах будущего преподавателя, что в свою очередь обеспечивает его относительную устойчивость. Но в то же время индивидуальный стиль характеризуется динамичным и подвижным характером, что свидетельствует о возможности педагога в постоянном самосовершенствовании, экспериментировании и раскрытии своего потенциала.

Формированию индивидуального стиля педагогической деятельности способствует направленность педагога на развитие другого человека, стремление помочь становлению его личности. Стремление найти оптимальные решения в этой области ускоряет процесс совершенствования педагогического мастерства, который неразрывно связан с самопознанием, опорой на сильные стороны и нейтрализацией слабых сторон своего типа нервной системы и темперамента, выявлением доминирующей профессионально - педагогически значимой черты характера, выявлением ведущего фактора индивидуальности.

По мнению В. Д. Колдаева, для формирования индивидуального стиля педагогической деятельности важны следующие компетенции педагога: [3]

1. *ценностно-смысловая ориентация личности* (осознание своей роли и предназначения, потребность и способность к самореализации, увлеченное построение жизни и профессиональной деятельности);

2. *коммуникативная компетенция* (знание технологий устного и письменного общения на разных языках, компьютерного программирования, общения через Интернет);

3. *информационная компетенция* (умение самостоятельно находить и анализировать необходимую информацию, правовое обеспечение педагогической деятельности, знание информационных технологий);

4. *общекультурная компетенция* (знания в области национальной и общечеловеческой культуры, умение отражать личностную ценностную систему, толерантность к этническим культурам);

5. *компетенция личностного самосовершенствования* (потребность в актуализации и реализации личностного потенциала, способность к саморазвитию);

6. *познавательно-творческая компетенция* (целеполагание, планирование, рефлексия учебно-познавательной деятельности, развитие творческих способностей, умение самостоятельно приобретать новые знания);

7. *социально - трудовая компетенция* (ответственность, проявление сопряженности личных интересов с потребностями общества, готовность к самостоятельному выполнению профессиональных действий);

8. *профессиональная компетентность* (активная жизненная позиция, профессиональные знания и умения, профессионально-личностные качества, творческие способности).

Вышеперечисленные компетенции важны для формирования индивидуального стиля преподавателя, поскольку, опираясь на них, педагог выстраивает систему отношений со студентами, осознает собственную значимость в педагогической деятельности, повышает уровень собственных знаний.

В. А. Кан-Калик считает, что для формирования индивидуального стиля педагогу прежде всего необходимо выявить особенности своего психофизического аппарата как компонента творческой индивидуальности, через который его личность «транслируется» учащимся. А затем обратить внимание на соответствие (несоответствие) своих коммуникативных процессов индивидуально-типологическим особенностям студентов. [4]

Кан-Калик В. А. рекомендует собственную разработанную систему формирования индивидуального стиля общения:

1. изучение собственных личностных особенностей.

2. выявление недостатков в личном общении. Работайте над устранением застенчивости, стеснительности и негативных наслоений в стиле общения.

3. овладение элементами педагогического общения с учетом собственных индивидуальных особенностей.

4. овладение технологией педагогического общения в соответствии с установленным стилем общения.

5. реальная педагогическая деятельность, общение со студентами – закрепление индивидуального стиля общения;

Данная система, разработанная Кан-Каликом В.А. является достаточно продуктивной для формирования индивидуального стиля педагогической деятельности. Здесь предусмотрены изучение личностных особенностей педагога, работа по преодолению комплексов, выработка педагогического общения. Работа по данной системе способствует раскрытию индивидуальности преподавателя, формированию собственного стиля общения со студентами.

Н. А. Бодруг считает, что при определении педагогических условий формирования индивидуального стиля важно учитывать особенности процесса актуализации и осмысления знаний, полученных студентами в процессе обучения. Для этого необходимы следующие педагогические условия [5]:

1. совершенствование учебно-воспитательного процесса, ориентированного на развитие мотивации педагогического мастерства.

Формирование индивидуального стиля во многом зависит от внутренней мотивации и отношения к педагогической деятельности. Необходимо ставить студентов в ситуации, когда прогнозируемые цели и мотивация формируются и развиваются с учетом и в контексте накопленного ими профессионального опыта, внутренних устремлений, интересов и их установок.

2. Поэтапное формирование педагогического мастерства сквозь педагогическую практику и внеучебные мероприятия.

Педагогическая практика создает условия, в которых накапливается индивидуальный познавательный опыт студента, совершенствуются такие качества, как самостоятельность, выразительность, наличие внутреннего мира. Различные формы работы (индивидуальная, групповая, коллективная) способствуют проявлению активности, инициативы, рефлексии.

3. Обеспечение субъект-субъектного взаимодействия преподавателя и студентов в процессе формирования педагогического мастерства.

В процессе обучения студенты решают реальные задачи с различными базами данных информации для выбора и принятия решений. Преподаватель занимает позицию организатора, консультанта и помощника при обсуждении и решении студентами проблем, в ходе которых будущие педагоги учатся критически мыслить, оценивать полученную информацию, принимать решения и нести ответственность за их последствия. В этих условиях студенты развивают педагогическое мастерство за счет использования проблемно-развивающих и имитационно-игровых приемов, интерактивных методов (дискуссии, деловые и ролевые игры, тренинги, ситуационное моделирование и проектирование).

4. Следующее условие – диагностика и коррекция процесса формирования педагогического мастерства.

Выполнение этого условия предполагает мониторинг сформированности педагогических умений студентов, анализ экспериментальной работы, определение соотношения целей и задач по результатам эксперимента, определение круга задач, требующих дальнейшей коррекции. Для этого можно использовать следующие методы диагностики: педагогические наблюдения, анкетирование студентов, контрольные работы.

Данные условия можно считать продуктивными для формирования индивидуального стиля педагогической деятельности. Здесь предусмотрены различные формы работы, которые способствуют проявлению активности, самостоятельности студентов, используются проблемно-развивающие и имитационно-игровые методы формирования индивидуального стиля. В этих условиях будущие преподаватели учатся критически мыслить, самостоятельно принимать решения. Результативность формирования индивидуального стиля будущих преподавателей зависит от совокупности педагогических условий, а не от преобладания одного или нескольких.

Таким образом, формирование индивидуального стиля будущего педагога в образовательном процессе вуза представляет собой постепенное усложнение основных задач обучения, а также расширение арсенала используемых методов и форм активного обучения. Иными словами, можно сделать вывод, что индивидуальный стиль деятельности позволяет успешно овладеть педагогической профессией, дает возможность испытать в себе гармоничное сочетание универсальных, профессиональных и специальных способностей человека.

Список использованной литературы:

1. Полянская Н.М. Роль преподавателя в повышении качества образовательного процесса в высшем учебном заведении / Н.М. Полянская // Интернет-журнал «Мир науки» [Электронный ресурс] - URL: <http://mir-nauki.com/PDF/48PDMN315.pdf> (дата обращения 03.06.2024)

2. Рослякова Н.И. Индивидуальный стиль педагогической деятельности как фактор развития профессиональной индивидуальности будущего педагога [Текст] / Н.И. Рослякова// Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3: Педагогика и психология. Выпуск № 5/2008. — С. 38—43. (дата обращения: 03.06.2024)

3. Колдаев В.Д. Инновационные подходы к структурированию содержания индивидуальных образовательных маршрутов на основе технологии управления качеством / В.Д. Колдаев // «Информационные системы и технологии». Монография. Под научной ред. д.п.н., проф. С.П. Акутиной – М.: Издательство «Перо», 2011. – С.5–34.

4. Кан - Калик, В.А. Учителю о педагогическом общении./ В.А. Кан - Калик. - Москва: Издательство Просвещение, 1987. – 190 с.

5. Добрынин А.И. Человеческий капитал в транзитивной экономике: формирование, оценка, эффективность использования / А.И. Добрынин, С.А. Дятлов, Е.Д. Цыренова. - СПб., 1999.- 234 с.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Тажинин Азат Мырзабекович

Шутенова Сабира Сартаевна

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ПЕДАГОГ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЖЕКЕ СТИЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Мақалада педагогикалық қызметтің жеке стилін дамытудың қажетті психологиялық- педагогикалық шарттары туралы айтылады, әр түрлі зерттеушілердің жеке стильді қалыптастыру туралы тұжырымдамалары келтірілген.

Тірек сөздер: жеке стиль, педагогикалық қызмет, құзыреттілік, қалыптастыру

Tazhinin Azat Myrzabekovich

Shutenova Sabira Sartaeвна

Academy «Bolashak», Karaganda, Kazakhstan

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF AN INDIVIDUAL STYLE OF ACTIVITY OF A TEACHER

The article describes the necessary psychological and pedagogical conditions for the development of an individual style of pedagogical activity, and presents the concepts of various researchers on the formation of an individual style.

Keywords: Individual style, pedagogical activity, competence, formation

List of references:

1. Polyanskaya N.M. The role of a teacher in improving the quality of the educational process in higher education / N.M. Polyanskaya // Online magazine "World of Science" [Electronic resource] - URL: <http://mir-nauki.com/PDF/48PDMN315.pdf> (accessed 06/03/2024)

2. Roslyakova N.I. Individual style of pedagogical activity as a factor in the development of professional individuality of a future teacher [Text] / N.I. Roslyakova// Bulletin of the Adygea State University. Series 3: Pedagogy and Psychology. Issue No. 5/2008. — Pp. 38-43. (date of reference: 06/03/2024)

3. Koldaev V.D. Innovative approaches to structuring the content of individual educational routes based on quality management technology / V.D. Koldaev // "Information systems and technologies". Monograph. Under the scientific editorship of Doctor of Pedagogical Sciences, prof. S.P. Akutina – M.: Publishing house "Pero", 2011. – pp.5–34.

4. Kan - Kalik, V.A. To the teacher about pedagogical communication./ V.A. Kan - Kalik. - Moscow: Prosvshchenie Publishing House, 1987. – 190 p.

5. Dobrynin A.I. Human capital in a transitive economy: formation, assessment, efficiency of use / A.I. Dobrynin, S.A. Dyatlov, E.D. Tsyrenova. - St. Petersburg, 1999. - 234 p.

Шатунова Яна Алексеевна

aty56@yandex.ru

Тонконогов Роман Анатольевич

lowpolygonalpoison1973@mail.ru

Коростелева Наталья Александровна

korostel@mail.ru

Сибирский университет потребительской кооперации,
Новосибирск, Российская Федерация

АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ ВУЗА К ОБУЧАЮЩИМСЯ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

В статье рассматриваются вопросы создания толерантной образовательной среды в организации высшего образования в условиях инклюзивной практики. Представлены результаты анкетирования студенческого контингента в отношении взаимодействия в условиях инклюзивной образовательной среды. Авторами предлагается модель процесса формирования толерантности у студентов вуза к студентам с ограниченными возможностями здоровья и инвалидностью, реализация которой положительно скажется на качестве инклюзивного образования.

Ключевые слова: толерантность, инклюзивное образование, студенты, ограниченные возможности здоровья, инвалидность.

Актуальность проведенного исследования заключается в том, что деятельность студентов-инвалидов и студентов с ограниченными возможностями на территории университета, как учебная, так и досуговая, предполагает различного вида взаимодействие с участниками образовательного процесса. В условиях низкого уровня толерантности со стороны учебного студенческого контингента, такая деятельность может быть значительно осложнена различного рода недопониманием и незнанием особенностей студентов с ограниченными возможностями здоровья (далее – ОВЗ) и студентов с инвалидностью.

Цель исследования - экспериментально обосновать и разработать модель процесса формирования толерантности у студентов вуза к студентам с ограниченными возможностями здоровья и инвалидностью [1].

Наше исследование проводилось на базе Сибирского университета потребительской кооперации (СибУПК) в городе Новосибирск. На первом этапе нашей работы мы провели предварительное анкетирование с целью изучения представлений студентов о возможностях получения высшего образования инвалидами в условиях инклюзивного обучения и оценки их готовности к практическому взаимодействию со студентами с ОВЗ и инвалидностью.

Всего нами были проанкетированы 40 студентов вуза. В анкетировании принимали участие студенты всех профессиональных направлений СибУПК. Возраст участников данного этапа исследования составил от 16 до 23 лет. В результате проведенного анкетирования в анонимном формате, мы пришли к выводу о том, что больше всего студентов СибУПК, это студенты со средним уровнем толерантности 18 человек (45%), с высоким уровнем толерантности - 9 человек (22%), с низким уровнем толерантности - 13 человек (33%).

Для диагностики общего уровня толерантности студенческого контингента СибУПК по отношению к студентам с ОВЗ и инвалидностью был использован модифицированный опросник «Индекс толерантности». Модифицированная и адаптированная нами шкала «физиологической толерантности» позволила выявить отношение студентов к людям с инвалидностью в целом и личностные установки в сфере взаимодействия со сверстниками инвалидами. Шкала «социальной толерантности» состояла из вопросов, позволяющих изучать (ин)толерантные установки личности по отношению к инвалидам, как к определенной социальной группе. Шкала «толерантность как черта личности» предназначалась для выявления преобладающих черт характера респондентов, их ценностных убеждений, которые в большой степени обуславливают направленность мировоззренческой позиции личности в целом. В результате проведенного исследования нами был выявлен уровень общей толерантности студентов, определены «классифицирующие» диапазоны показателей физиологической толерантности, социальной толерантности и толерантности как черты характера человека, на основании которых и происходило распределение всех респондентов на три

группы с высокой, средней и низкой толерантностью. Итоговые результаты диагностики представлены на рисунке ниже (Рисунок 1).

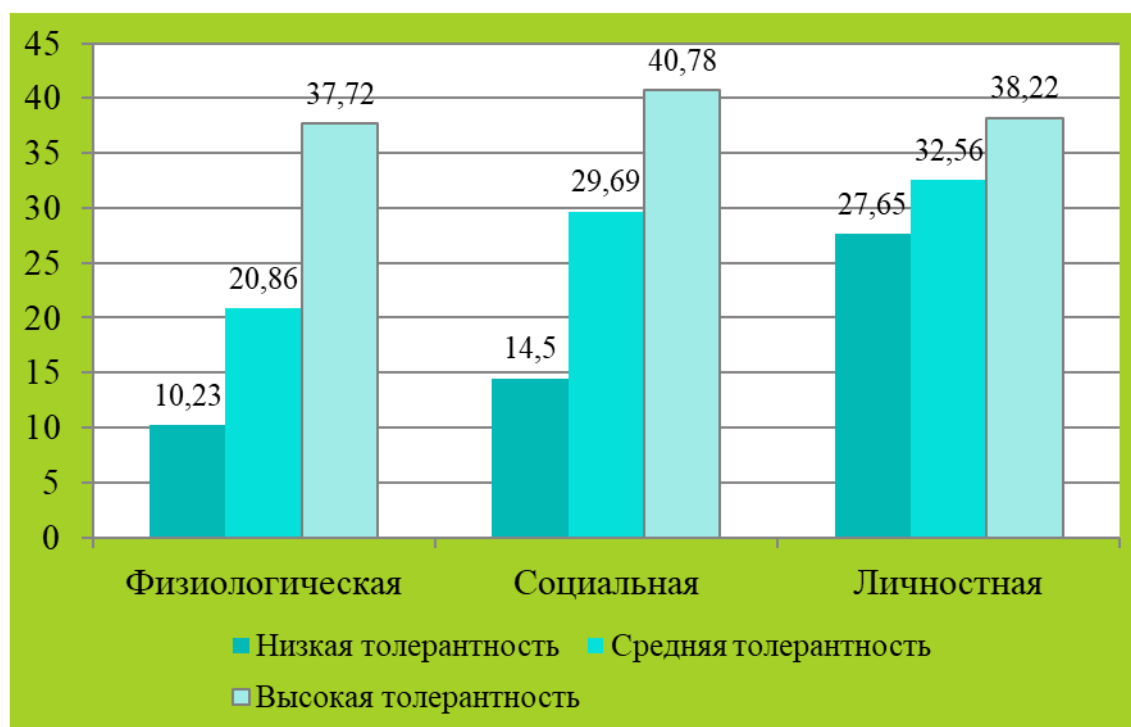

Рисунок 1. Показатели студентов с различным уровнем толерантности

Большинство опрошенных студентов (45%) имеют средний уровень общей толерантности, при этом для них типично наличие в структуре личности как толерантных, так и интолерантных черт. Пятая часть всех опрошенных студентов (22%) показали наличие достаточно выраженного высокого уровня общей толерантности. У третьей части студентов (33% опрошенных) был выявлен высокий уровень интолерантности, который характеризовался наличием негативных установок по отношению к жизни и окружающим людям [2].

Кроме того, анализ показателей субшкал (аспектов толерантности), указывает на то, что у студентов СибУПК в целом нет ярко выраженной дифференциации по видам толерантности. То есть, можно сказать, что во всех выделенных нами ранее группах респондентов отличающихся уровнем толерантности прослеживается некоторое доминирование шкалы «толерантность как черта личности» (27,65%; 32,56%; 38,22%), несколько ниже социальная толерантность в группах студентов с низким и средним уровнями толерантности (14,5%; 29,69%;), но чуть выше других показателей в группе с высоким уровнем (40,78%).

Исходя из результатов проведенного исследования нами была выявлена проблема создания толерантной образовательной среды в вузе в условиях инклюзивного обучения. Результаты диагностики исходного уровня толерантности студентов по отношению к студентам-инвалидам и ОВЗ подтвердили наши ожидания о необходимости разработки модели процесса формирования толерантности у студентов вуза к студентам с ограниченными возможностями здоровья и инвалидностью.

Целью модели является формирование толерантности у студентов к ОВЗ и студентам-инвалидам. Таким образом задачи предполагают под собой формирование и развитие компонентов толерантности (Рисунок 2).

К компонентам толерантности относятся: мотивационно-ценностный, который отвечает за ценностно-смысловую ориентацию в вопросе толерантности, эмоционально-волевой, отвечающий за развитие волевого компонента и способов отреагирования, когнитивно-конативный, который отвечает за познавательный и операциональный аспекты.

Реализация модели процесса формирования толерантности у студентов вуза к студентам с ограниченными возможностями здоровья и инвалидностью предполагается в три этапа:

1) Подготовительный этап, включающий диагностику исходного уровня толерантности и её компонентов, осознание необходимости по формированию такой толерантности и адаптацию модели в будущем к учебной организации.

2) Основной этап, во время которого и будет осуществлена в будущем практическая реализация программы.

3) Результативно-деятельностный этап, предполагающий контроль и коррекцию.

Формы работы представлены видео-лекциями, самостоятельной и групповой работой, семинарами, диспутами и практическими тренингами. Информационно-рецептивный, репродуктивный, творческий поиск, беседы, рефлексия и сравнительно-сопоставительный анализ составляют основу используемых нами методов. Средства представлены различным дидактическим фото и видео материалами.

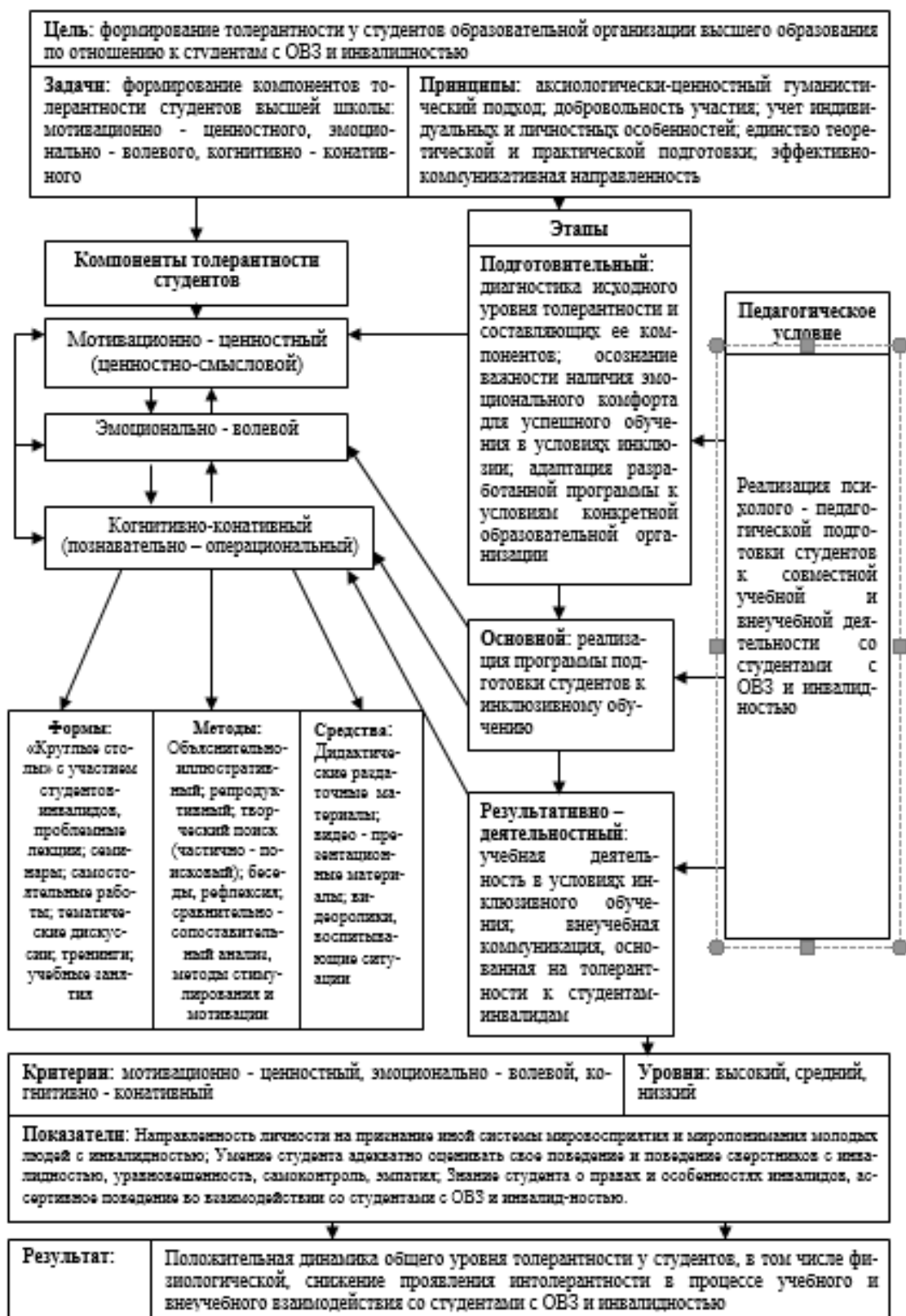

Рисунок 2. Модель процесса формирования толерантности у студентов вуза к студентам с ограниченными возможностями здоровья и инвалидностью

Критерии вытекают из компонентов толерантности и оцениваются соответственно достигнутому уровню развития: низкий, средний, высокий.

Показателями сформированных компетенций среди студентов выступают: умение студента адекватно оценивать как собственное поведение, так и поведение студента-инвалида, направленность личности на стремление к пониманию философско-этических взглядов студента с инвалидностью, развитие навыков самообладания и эмпатии.

Вывод: в качестве результата мы предполагаем положительную и качественную динамику уровня толерантности студентов, привлечение внимания к проблеме столь уязвимой категории учебного контингента, как студенты с ОВЗ и студенты с инвалидностью, а также снижение интолерантных проявлений в учебной среде вуза.

Список использованной литературы:

1. Коростелева Н. А. Анализ уровня толерантности у студентов высших учебных заведений к студентам-инвалидам // Развитие и распространение лучшего опыта в сфере формирования цифровых навыков в образовательной организации: Сборник материалов Всероссийской научно-методической конференции с международным участием, Чебоксары, 31 декабря 2019 года. – Чебоксары: Общество с ограниченной ответственностью «Издательский дом «Среда», 2019. – С. 203-209.

2. Шатунова Я. А. Модель довузовской подготовки и психолого-педагогического сопровождения абитуриентов с ограниченными возможностями здоровья / Я. А. Шатунова, Р. А. Тонконогов // Психолого-педагогическое сопровождение общего, специального и инклюзивного образования детей и взрослых: Материалы IV Международной научно-практической конференции, Тула, 11 апреля 2024 года. – Чебоксары: ООО «Издательский дом «Среда», 2024. – С. 75-77.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Шатунова Яна Алексеевна
Тонконогов Роман Анатольевич
Коростелева Наталья Александровна
Сібір тұтыну кооперациясы университеті,
Новосибирск, Ресей Федерациясы**

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БІЛІМ АЛУШЫЛАРҒА ЖОО СТУДЕНТТЕРІНІҢ ТӨЗІМДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада инклюзивті практика жағдайында жоғары білім беру ұйымында толерантты білім беру ортасын құру мәселелері қарастырылады. Инклюзивті білім беру ортасы жағдайындағы өзара іс-қимылға қатысты студенттік контингенттің сауалнамасының нәтижелері ұсынылды. Авторлар ЖОО студенттерінің денсаулығы мен мүгедектігі шектеулі студенттерге төзімділігін қалыптастыру процесінің моделін ұсынады, оны іске асыру инклюзивті білім беру сапасына оң әсер етеді.

Тірек сөздер: толеранттылық, инклюзивті білім беру, студенттер, денсаулықтың шектеулі мүмкіндіктері, мүгедектік.

**Shatunova Yana, Tonkonogov Roman
Korosteleva Natalia**

Siberian University of Consumer Cooperation, Novosibirsk, Russian Federation ASPECTS OF THE FORMATION OF TOLERANCE AMONG UNIVERSITY STUDENTS TO STUDENTS WITH DISABILITIES

The article discusses the issues of creating a tolerant educational environment in the organization of higher education in an inclusive practice. The results of a survey of the student body regarding interaction in an inclusive educational environment are presented. The authors propose a model of the process of forming tolerance among university students towards students with disabilities, the implementation of which will have a positive impact on the quality of inclusive education.

Keywords: tolerance, inclusive education, students, limited health opportunities, disability.

List of references:

1. Korosteleva N. A. Analysis of the level of tolerance among students of higher educational institutions to students with disabilities // Development and dissemination of the best experience in the field of digital skills formation in an educational organization: A collection of materials of the All-Russian Scientific and methodological conference with international participation, Cheboksary, December 31, 2019. Cheboksary: Limited Liability Company "Publishing House "Wednesday", 2019. – pp. 203-209.

2. Shatunova Ya. A. Model of pre-university training and psychological and pedagogical support for applicants with disabilities / Ya. A. Shatunova, R. A. Tonkonogov // Psychological and pedagogical support

of general, special and inclusive education of children and Adults: Proceedings of the IV International Scientific and Practical Conference, Tula, April 11, 2024. – Cheboksary: Publishing House "Wednesday" LLC, 2024. – pp. 75-77.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Альжанова Айгерим Жаксыбаевна, әлеуметтік жұмыс магистрі Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Дальбергена Ляззат Елемесовна, PhD, ағылшын тілі және оқыту әдістемесі, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан Республикасы;

Коростелева Наталья Александровна, доцент, Сібір тұтыну кооперациясы университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы;

Мухтарова Шакира Мукашевна, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Мусраунова Айгуль Сериковна, әлеуметтік жұмыс магистрі Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сабырова Әсем Бекешевна, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің 2 курс докторанты, Көкшетау, Қазақстан Республикасы;

Тажинин Азат Мырзабекович, аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Тонконогов Роман Анатольевич, магистрант, Сібір тұтыну кооперациясы университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы;

Шатунова Яна Алексеевна, магистрант, Сібір тұтыну кооперациясы университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы;

Шутенова Сабира Сартаевна, аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Альжанова Айгерим Жаксыбаевна, магистр, Карагандинский университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Дальбергена Ляззат Елемесовна, PhD, Кафедра английского языка и методики преподавания, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, Республика Казахстан ;

Коростелева Наталья Александровна, доцент, Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Российская Федерация;

Сабырова Асем Бекешевна, докторант 2 курса Кокшетауского университета им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, Республика Казахстан;

Мухтарова Шакира Мукашевна, доктор педагогических наук, профессор, Карагандинский университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан

Мусраунова Айгуль Сериковна, магистр, Карагандинский университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан

Тажинин Азат Мырзабекович, старший преподаватель, академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Тонконогов Роман Анатольевич, магистрант, Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Российская Федерация;

Шатунова Яна Алексеевна, магистрант, Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Российская Федерация;

Шутенова Сабира Сартаевна, старший преподаватель, академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Alzhanova Aigerim Zhaksybayevna, E.A.Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Dalbergenova Lyazzat Yelemesovna, PhD, associate professor, Department of the English Language and Methods of Teaching, Faculty of Philology and Pedagogics, Shoqan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Republic of Kazakhstan;

Korosteleva Natalia, Associate Professor, Siberian University of Consumer Cooperation, Novosibirsk, Russian Federation;

Mukhtarova Shakira Mukashovna, E.A.Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Musraunova Aigul Serikovna, E.A.Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sabyrova Assem Bekeshevna, doctoral student, Shoqan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Republic of Kazakhstan;

Tazhinin Azat Myrzabekovich, undergraduate student, academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Tonkonogov Roman, undergraduate student, Siberian University of Consumer Cooperation, Novosibirsk, Russian Federation

Shatunova Yana, undergraduate student, Siberian University of Consumer Cooperation, Novosibirsk, Russian Federation;

Shutenova Sabira Sartaeвна, undergraduate student, academy «Bolashaq» , Karaganda, Republic of Kazakhstan.

УДК 316.3
МРНТИ 22.00.00

Бектурганова Бакытжамал Иркеновна

asipkz@mail.ru

Григорчук Ирина Юрьевна

i_grigorchuk@mail.ru

«Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

ГРАЖДАНСКАЯ И ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ МОЛОДЕЖИ РК: ТРЕНДЫ НАЦИЕСТРОИТЕЛЬСТВА

В статье ставятся ключевые вопросы нациестроительства Казахстана, выявляются проблемы в гражданской и национальной идентификации современной молодежи Казахстана и пути их решения. Авторы опираются на междисциплинарные научные исследования, статистические материалы, содержание казахстанских программ по формированию гражданской нации и национальной идеи.

Ключевые слова: гражданская идентификация, этническая идентификация, нациестроительство, гражданство, Казахстан, идея, стратегия.

Казахстан находится на стадии перехода к национальному государству как новому субъекту суверенитета. Специфика ситуации, в которой страна оказалась, состоит в том, что процесс национально-государственного строительства получил этноязыковую коннотацию и идет под знаком возрождения казахской нации. Это затрудняет формирование новой национальной идентичности на общегражданской основе и ведет к усилению этнических идентификаций в среде молодежи, особенно в казахоязычных регионах. Серьезно осложняет ситуацию усиливающийся в глобализирующемся мире контрпродуктивный тренд, под «перекрестным огнем» которого оказалась молодежь как главный объект пропаганды. Речь идет о влиянии такого мегатренда, как прогрессирующая политизация этнонационализма, который приобретает характер «гуманитарной интервенции». Вопрос гражданской идентичности перед лицом новых вызовов безопасности является одним из наиболее реагирующих на политические перемены в стране и мире [1]. Учет этого обстоятельства актуализирует необходимость формирования информационной основы для понимания идентификационных процессов среди молодежи, особенно в том ее сегменте, социально-демографические характеристики которого сдвинуты в направлении социальной маргинальности. Не секрет, что ключевыми измерениями жизни большей части казахоязычной сельской молодежи становятся социальная неустроенность и незащищенность, что в сочетании с неопределенностью перспектив образования, занятости и трудоустройства ухудшает социальные настроения в этой среде. А главное, усиливается под внешним воздействием специфика актуальных вызовов и рисков, имеющих отношение к росту этнического самосознания молодежи с точки зрения возможных политических последствий и перспектив для Казахстана [2]. Необходимо средствами государственной молодежной и образовательной политики создавать такие условия, при которых этнические идентификации не станут препятствовать гражданственности, а будут служить ее органическим дополнением. Если интеграция молодежи в гражданскую общность не станет целью проводимой национальной политики, то Казахстан рискует превратиться в зону перманентного конфликта этнорелигиозных идентичностей, который, к сожалению, не всегда проходит в форме толерантных дискуссий [5].

Целью статьи является анализ роли и влияния модальных тенденций нациестроительства в Казахстане на формирование гражданской и этнической идентичности региональных групп молодежи. Необходимость такого анализа связана с дифференцирующим влиянием нациестроительства в Казахстане, сопровождающимся размыванием прежней системы ценностей, цементирующей гражданскую идентичность, и усилением этноидентификаций. Под гражданской идентичностью понимается осознанное (или неосознанное, что чаще всего наблюдается среди молодежи) восприятие своей принадлежности к единой государствообразующей общности (нации граждан государства), под этнической идентичностью – к своей этнической общности (к «своим

корням»). Официальный переход страны на государственное казахское одноязычие осложняет контекст межэтнических взаимоотношений в среде молодежи [7]. Максимум, к чему сегодня открыта молодежь разных этносов – это сохранять дружеские отношения, в меньшей степени – учиться/работать в одном коллективе и быть соседями. Большинство представителей основных этнических групп молодежи оказалось практически закрытым для отношений, предполагающих более тесные связи: развивать совместный бизнес, вступать в семейно-брачные отношения и пр.

Сложная языковая ситуация говорит о трудоемкости процесса перехода на государственное казахское одноязычие. Речевой опыт русскоязычной молодежи обнаруживает несовпадение со стремлением государства ускоренно ввести в жизнь один язык – казахский. Анализ сегодняшней ситуации показывает, что «болевым точкой» гражданской идентификации является языковая политика государства [6]. Последняя не устраняет, а усугубляет этноязыковой раскол молодежи на казахо- и русскоязычных. Дело в том, что при сокращении доли русских в национальной структуре молодежи присутствует высокая доля русскоговорящих. Поэтому русский язык сохраняет достаточно прочную основу в механизме, определяющем гражданскую идентификацию. Языковая политика государства не учитывает, что сужение сферы применения русского языка при недостатке условий для реального расширения сферы применения казахского языка становится для молодежи конфликтогенным фактором [8].

Деструктивным фактором, способным поставить под угрозу межэтнический мир и согласие в республике, является подъем казахского этнонационализма в среде региональной молодежи, в последние годы активно проявляющего нетерпимость к русскоязычным согражданам, в том числе и своей этнической группы [7]. Это индикатор растущей политизации этнической напряженности в республике. Одной из особенностей внутривнутриполитической ситуации в связи с происходящим процессом нациестроительства является активизация деятельности этноориентированных молодежных объединений. Это новая форма политической борьбы. Она не бросается в глаза, поскольку имеет внепарламентский характер (партийное поле для этноориентированных объединений закрыто). Идет латентная политизация этнической напряженности за счет вовлеченности в орбиту влияния этноориентированных объединений сегментов разного рода молодежных субкультур. В ближайшие годы мобилизационная «этническая идея» может рассчитывать на поддержку большинства казахоязычной молодежи, особенно на западе страны: многие считают себя национал-патриотами, а большинство видит в объединениях казахского этнического плана конструктивную общественную силу. Что касается русскоязычной молодежи, то ее большинство дистанцировано от этноориентированных общественных объединений [9].

Углубляющийся этноязыковой раскол поляризует молодежь по критериям гражданской идентификации. В основе гражданской идентификации казахоязычной молодежи, как правило, лежит этнический критерий – отождествление своей гражданской принадлежности с этноказахским государством (слияние этнической и гражданской идентичности). Гражданская идентификация русскоязычной молодежи носит по большей части надэтнический характер. Большинство независимо от этнической принадлежности идентифицирует свое гражданство со страной. Указанные полярные группы неоднородны по типу ценностных установок, определяющих гражданскую идентичность. Казахоязычная молодежь в преобладающем большинстве разделяет установки этноцентризма умеренного и радикального типов, которые основаны на этническом противопоставлении. Этноцентристы умеренного типа воспринимают Казахстан как страну казахов, где все неказахи – этнические меньшинства, но вместе с казахами определяют и несут ответственность за будущее Казахстана. Для этноцентристов радикального типа Казахстан – для казахов. За этим стоит «комплекс обид», который принимает форму этнонациональных обид. Данная категория молодежи воспринимает этноказахское нациестроительство как компенсацию за перенесенную «историческую травму». В структуре гражданской идентификации русскоязычной молодежи базовый характер имеет ценность национального единства на общегражданской основе. Вместе с тем немалая часть отождествляет свое гражданство с «малой Родиной» (местностью проживания), главным образом русские и русскоязычные казахи.

Анализ роли и влияния модальных трендов нациестроительства в Казахстане на идентификационные процессы в группах молодежи приводят к следующим заключениям:

Строительство нового каркаса национального государства в духе возрождения казахской нации привело к существенным изменениям этнодемографической структуры региональной молодежи в пользу казахоязычных казахов (87%). Основную лепту в этот процесс вносят программа по возвращению соотечественников в Казахстан, переход на государственное казахское одноязычие, смена идеологического вектора истории страны, в рамках которого куда более значимой точкой отсчета становится казахское ханство. Казахоязычная молодежь – это ресурс для нациестроительства на этнической основе.

Идентификационная структура казахоязычной молодежи имеет внутреннюю иерархию, в которой этничность становится наиболее ценностно значимым параметром гражданской идентичности. По сути гражданская идентичность означает принадлежность к титульному этносу как государствообразующей общности. В иерархии идентичностей русскоязычной части молодежи верхнюю позицию занимает принадлежность к единому государствообразующему народу – казахстанцам.

Среди молодежи, особенно казахоязычной, широко распространены неформальные отношения традиционалистского типа. Эта тенденция имеет наиболее выраженный характер на казахоязычных западе и юге. Соответственно поддаются фиксации признаки традиционализации поведенческих установок и ориентиров в группах молодежи: высокая значимость генеалогических приоритетов этноидентификации (обязательное знание своей родословной, своих предков по отцовской линии).

Политизация этноказахской идентичности имеет следствием завышенные требования свободного владения государственным языком и приятия казахской культуры к лицам, занимающим ответственные государственные посты, со стороны казахоязычной молодежи, особенно западного региона. Обязательным критерием выдвижения на высшие государственные должности, имеющими императивный характер в глазах репрезентативной части казахоязычных молодых людей является «быть казахом».

Региональная дифференциация и диспропорции в развитии регионов обуславливают отсутствие единства молодежи, для которой характерны «местечковые» интересы, повышенная чувствительность к вопросам этнической идентификации. Низкая сопротивляемость молодежи, особенно казахоязычной, влиянию националистов разного этнического плана делает ее объектом пропаганды и манипулирования со стороны политических сил, заинтересованных в ситуации кризиса власти.

Казахстан переживает период начавшихся, но еще не завершенных исторических перемен. В этот период почти невозможно избежать кризиса идентичности, связанного с трудностями гражданского самоопределения. Главная трудность для молодежи заключается в том, что она до сих пор не может толком понять, какое государство мы строим – государство казахов и для казахов? Или нацию граждан государства, под которой понимаются казахстанцы? Адекватным ответом на этот вопрос должно стать выстраивание общегражданской национальной политики. Во-первых, необходимо вывести языковой вопрос из эпицентра критики и спекуляций со стороны в первую очередь казахских националистов, пользующихся популистскими приемами драматизации трудностей и противоречий. В стране, где введение государственного языка титульного этноса – относительно недавнее явление, нельзя подыгрывать этническим предрассудкам, сегрегационным настроениям без угрозы для ее безопасности. Во-вторых, разумный переход предполагает создание гарантированных условий для удовлетворения потребностей и интересов развития всех иноэтнических и иноязыковых групп, проживающих в Казахстане, а также противодействие насильственной унификации в духе «титульного этнонационализма».

Список использованной литературы:

1. Гизатуллина Г.А. Цивилизационные императивы казахстанской государственной идентичности // История и современность. 2015. №2. С. 119–131.
2. Кабазиев М.Ш. К вопросу об этнической и гражданской политической идентичностях граждан современного Казахстана // Вестник Московского государственного областного университета (электронный журнал). 2022. № 4.
3. Керимов А.А. Политическое образование как фактор формирования гражданской идентичности // Индустриальное развитие региона и мира: история и современность: материалы Всероссийской научной конференции, Екатеринбург, 19–20 октября 2018 г. / отв. ред. О.М. Семерикова. Екатеринбург: Издательство УМЦ УПИ, 2019. С. 64–70.
4. Ковальская С.И., Аканов К.Г. Перенос столицы как инструмент политики нацистроительства и миграционная динамика населения Астаны // Вестник Томского государственного университета. 2016. №412. С. 54–64.
5. Колбачаева Ж.Е. Особенности формирования национальной идентичности Казахстана в современных условиях. Проблемы постсоветского пространства. 2018;5(1):101-107.
6. Кондорский Б.М. Январские события 2022 года в Казахстане. Сравнительно-исторические факторы и предпосылки // Свободная мысль. 2022. № 2. С. 49–62.
7. Курганская В.Д., Шайкемелев С.А. Возможности нейтрализации вызовов и угроз в сфере межэтнических отношений (по итогам мониторинга межэтнических отношений в Республике Казахстан в 2015 г.) // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. 2015. №6. С. 90–111.

8. Летняков Д.Э. Роль русского языка в постсоветской Центральной Азии // Политика: Анализ. Хроника. Прогноз. 2015. № 4. С. 100–115.
9. Летняков Д.Э. Создавая нацию: политика идентичности в постсоветских государствах // Мир России. Социология. Этнология. 2016. Т. 25. №2. С. 144–167.
10. Малиновский В.А. Национальная идея и конституционная идентичность Республики Казахстан: эволюция доктрины и практики // Большая Евразия: Развитие, безопасность, сотрудничество: ежегодник. Материалы Третьей международной научно-практической конференции в рамках Общественно-научного форума «Здравствуй, Россия!», Вестник Московского государственного областного университета (электронный журнал). 2022. № 4 ISSN 2224-0209 URL: www.evstnik-mgou.ru Москва, 14–15 октября 2020 г. отв. ред. В.И. Герасимов. М.: Институт научной информации по общественным наукам РАН, 2020. С. 123–128.
11. Рыжичкин Н.Н. Постсоветский Казахстан. Пути формирования национальной идентичности // Свободная мысль. 2020. №3. С. 175–186.
12. Сулейменов О. Тюрки в доистории. О происхождении древнетюркских языков и письменности. Алматы: Атамура, 2002. 318 с.
13. Телебаева Г.Т. Языковая политика в Республике Казахстан. Астана: Елорда, 2014. 198 с.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Бектұрғанова Бақытжамал Иркенқызы
Григорчук Ирина Юрьевна

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ ЭТНИКАЛЫҚ СӘЙКЕСТЕНДІРУ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖАСТАРЫ: МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫС ҮРДІСТЕРІ

Мақалада Қазақстандағы мемлекеттік құрылыстың негізгі мәселелері көтеріледі, Қазақстанның қазіргі жастарын азаматтық және Ұлттық сәйкестендірудегі проблемалар және оларды шешу жолдары анықталады. Автор Пәнаралық ғылыми зерттеулерге, статистикалық материалдарға, азаматтық ұлт пен ұлттық идеяны қалыптастыру жөніндегі қазақстандық бағдарламалардың мазмұнына сүйенеді.

Тірек сөздер: азаматтық сәйкестендіру, этникалық сәйкестендіру, мемлекеттік құрылыс, азаматтық, Қазақстан, идея, стратегия.

Bekturganova Bakytzhamal Irkenovna
Grigorchuk Irina Yurievna,

«Bolashaq» Academy» Karaganda, Republic of Kazakhstan
CIVIL AND ETHNIC IDENTIFICATION

YOUTH OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: NATION-BUILDING TRENDS

The article raises the key issues of nation-building in Kazakhstan, identifies problems in the civil and national identification of modern youth of Kazakhstan and ways to solve them. The author relies on interdisciplinary scientific research, statistical materials, the content of Kazakhstani programs for the formation of a civil nation and a national idea.

Key words: civil identification, ethnic identification, nation-building, citizenship, Kazakhstan, idea, strategy.

List of used literature:

1. Gizatullina G.A. Civilizational imperatives of the Kazakh state identity // History and modernity. 2015. No. 2. pp. 119-131.
2. Kabaziev M.S. On the issue of ethnic and civil political identity of citizens of modern Kazakhstan // Bulletin of the Moscow State Regional University (electronic journal). 2022. № 4.
3. Kerimov A.A. Political education as a factor in the formation of civic identity // Industrial development of the region and the world: history and modernity: materials of the All-Russian Scientific Conference, Yekaterinburg, October 19-20, 2018 / ed. by O. M. Semerikov. Yekaterinburg: Publishing House of UMTS UPI, 2019. pp. 64-70.
4. Kovalskaya S.I., Bakanov K. G. Transfer of the capital as an instrument of nation-building policy and migration dynamics of the population of Astana // Bulletin of Tomsk State University. 2016. No. 412. pp. 54-64.
5. Kolbachaeva Zh.E. Features of the formation of the national identity of Kazakhstan in modern conditions. Problems of the post-Soviet space. 2018;5(1):101-107.

6. Kondorsky B. M. January events of 2022 in Kazakhstan. Comparative historical factors and prerequisites // Free Thought. 2022. No. 2. С. 49-62.
7. Kurganskaya V. D., Shaikemelev S. A. The possibilities of neutralizing challenges and threats in the field of interethnic relations (based on the results of monitoring interethnic relations in the Republic of Kazakhstan in 2015) // Bulletin of the Moscow University. Series 12. Political Sciences. 2015. No. 6. pp. 90-111.
8. Letnyakov D.E. The role of the Russian language in post-Soviet Central Asia // Politeia: Analiz. The chronicle. Forecast. 2015. No. 4. pp. 100-115.
9. Letnyakov D. E. Creating a nation: Identity politics in post-Soviet states // Mir Rossii. Sociology. Ethnology. 2016. Vol. 25. No. 2. pp. 144-167.
10. Malinovsky V.A. National idea and constitutional identity of the Republic of Kazakhstan: the evolution of doctrine and practice // Greater Eurasia: Development, security, cooperation: yearbook. Materials of the Third International scientific and practical conference within the framework of the Public Scientific Forum "Hello, Russia!", Bulletin of the Moscow State Regional University (electronic journal). 2022. No. 4 • ISSN 2224-0209 • URL: www.vestnik-mgou.ru Moscow, October 14-15, 2020 / ed. V. I. Gerasimov, M.: Institute of Scientific Information on Social Sciences of the Russian Academy of Sciences, 2020. pp. 123-128.
11. Ryzhichkin N.N. Post-Soviet Kazakhstan. Ways of forming national identity // Free thought. 2020. No. 3. pp. 175-186.
12. Suleimenov O. Turks in prehistory. On the origin of ancient Turkic languages and writing. Almaty: Atamura, 2002. 318 p.
13. Telebaeva G.T. Language policy in the Republic of Kazakhstan. Astana: Yelorda, 2014. 198 p.

УДК 94 (574)
МРНТИ 07.0.03

Бектурганова Бакытжамал Иркеновна

asipkz@mail.ru

Касенов Еламан Балтаевич

elaman_kasenov@mail.ru

«Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

СОСЛОВНО-КОРПОРАТИВНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА В ПЕРИОД ХАНСКОЙ ВЛАСТИ

В статье рассмотрены вопросы, связанные с особенностями сословно-корпоративная организация казахского общества в период ханской власти. В статье сдержаться материалы о специфике кочевой формы выражения корпорации, которая выражается в виде оборонительно-наступательного (военизированного) союза, или «фратрии». В связи с этим рассмотрены такие аспекты как влияние материального достатка, близость к властной вертикали кочевника на его сословное положение внутри кочевой корпорации. Кроме того, в работе отмечается, что сословное положение кочевниками особо чтилось в время поведение праздничны и поминальных обрядах.

Ключевые слова: казахское общество, джучиды, чингизиды, шейбаниды, казахское ханство, батыры, феодализм, династическое право, история Казахстана в Средних веках, султан, жуз, «белая кость», «чёрная кость».

С точки зрения ретроспективного анализа, казахское общество предстает структурно неоднородным. Универсальной структурной единицей («топосом») было родоплеменное объединение. Каждая такая единица представляла собой трудовую кооперацию людей, строившуюся на пересечении линий «господства – подчинения». Иерархия мест, порядок распределения прав и привилегий определялись степенью близости или отдаленности от центра власти, а также размером численности скота, находившегося в частно-семейной собственности. Как представляется, крупные родоплеменные союзы и входящие в их состав мелкие отделения функционировали как «корпорации». Уместно сослаться на мнение А. Федорова, который, описывая характер корпоративных связей, отмечал: «Здесь властные импульсы, социальные технологии, идеологические ансамбли, этнокультурные обычаи, соединяясь, создают центры власти, вокруг которых завязываются все возможные формы властных отношений...» [1]. Человек может одновременно

выполнять множество ролей и функций: быть членом семьи, представлять этнос, конфессию, политическую группу и т.д. Но живет он только в своей корпорации: «Здесь под воздействием микрополитической механики индивид реально втягивается во властные отношения. И здесь ему прививается понятие о культуре вообще, об этнической культуре в частности. Пребывая в очаге власти, он воспринимает как должное (или отвергает) тот или иной ансамбль общественных ценностей, приспособленных корпоративным опытом его делового окружения для собственных нужд» [2]. Тип корпорации характеризует тип общественного уклада жизни. Корпорация лежит в основе жизни любого общества (архаичного или современного), имеет как дорациональные, так и рациональные формы выражения.

Думается, что социальное построение казахского общества имело сословно-корпоративный характер. Специфически кочевой формой выражения корпорации был оборонительно-наступательный (военизированный) союз, или «фратрия». Отличительной чертой фратрии является пребендиальный способ существования, т.е. «кормление» за счет насильственного отчуждения и перераспределения продуктов чужого труда. Уже цитированный нами С. Федоров следующим образом характеризует фратрию: «Этот тип союза привычно ассоциируется с архаическими военизированными сообществами... «Фратрии» могут возникать в любой точке социального поля при условии, что доступ к материальным ценностям достаточно прост и относительно безопасен. Они суть формы паразитирования на общественных отношениях. С точки зрения «фратрии» институт является лишь орудием структурирования социальных связей для дальнейшей более эффективной их эксплуатации паразитом» [3].

Патримониальная система права закрепляла сословную иерархию в казахском обществе по признаку происхождения. Внутренняя организация фратрии представляла собой «жесткую (порой ритуализированную) субординацию» сословий и предполагала «наличие протоидеологии (коллективного мифа для оправданий способа организации и образа действий)» [4]. Характерной чертой фратрии была автаркичность. Она существовала как обособленный, замкнутый на себя социальный и хозяйственный организм: с одной стороны, она налаживала на своих членов жесткую сеть обязательств; с другой – защищала и обособляла от других социальных групп, «освобождая от обязательств по отношению к ним» [5].

Очевидно, что утверждение Ортега-и-Гассета, согласно которому фратрия есть «спортивный зародыш государственности как таковой», вполне применимо в отношении казахской государственности. Подтверждение уместности использования понятия «фратрия» в этом смысле мы находим у того же С. Федорова, который считает, что фратрия имеет место там, «где производится насильственное корпоративное объединение: в армии на основе всеобщей повинности, в пенитенциарной системе, либо там, где сохраняют силу патриархальные традиции» [6]. Фратрия – первичный тип локализации индивидов вокруг очага власти. Она возникает не на основе рыночных отношений, а на базе насильственного отчуждения материальных ценностей. Формирование этоса фратрии, впитавшего в себя дух экспроприаторства и перераспределительства, было обусловлено особенностями общественного уклада и административно-правовой системы казахского общества.

Народная жизнь – «результатирующая» специфически кочевой ментальности казахов. Она складывалась из двух компонентов: трудового (пастушеский труд, военное дело) и праздничного (зрелищно-игрового, пиршественного). Между ними существовала очень тесная генетическая связь: оба были «производными» от древнекочевого архетипа перераспределительной культуры и обладали реальным полноправием в народной жизни. Трудовые, военные будни и реалии празднеств в восприятии казахов, жизнь которых проходила в постоянных походах, имели освященный традицией характер. В этом смысле праздничность становилась продолжением официальной (традиционной) стороны жизни. Праздники приурочивались к определенному времени, имевшему переломное значение для жизни казахов: рождению и смерти, свадьбе и поминкам, религиозным событиям и ритуалам. Исследователи казахского общества отмечают, что сословный порядок строго соблюдался во время официальных праздников. Имущественная и социальная разобщенность людей остро ощущалась при распределении мест за пиршественным столом, раздаче призов и подарков, даже в качестве и ассортименте подаваемого угощения.

Однако была и другая сторона праздничной жизни, которая давала временное освобождение от существующего социального положения. Без нее сама жизнь была бы неполной, немислимы были бы человеческое общение и словотворчество. Неофициальная сторона праздника была обращена к будущему. Военно-кочевая организация казахского общества таила в себе этот «праздничный подтекст». Кочевой дух вел к будущим завоеваниям новых территорий. Кочевник-скотовод не был привязан к земле. Ему не была знакома этика ответственного хозяйского отношения к ней. В его сознании скот и богатство были нераздельно связаны. Удачный поход, успехи в войне открывали перед ним сравнительно короткий путь к богатству. Абай образно раскрывает суть праздничных

ожиданий казахов-кочевников, по-своему разлагавших этику труда и ответственного отношения к хозяйствованию: «Вот сядет им на голову птица счастья, и станут они владельцами полумира, умножат стада, и все купят за свой скот. Так, ходят они, задрав нос. Честь, бесчестье, разум, наука – все это для них ниже скота. Они думают, что за подарки скотом можно получить даже доброе мнение бога».

Героизация кочевой праздности в эпическом фольклоре имела одну «роковую двусмысленность», связанную со смешением производительного и перераспределительного начал жизни. Порождением этой «смеси» стал коллективный миф «светлого будущего», который оправдывал в глазах народа несовершенство его повседневного подневольного существования. Мечты о благополучии связывались не с трудом, а с освобождением от него. Труд был сферой наименьших социальных гарантий и не оправдывал надежд личного накопления. Богатство и благополучие ассоциировались с даром, который получают, а не отрабатывают. В мифе дух кочевников-скотоводов материализовывался в положительном для них образе скота. Мечтали о том, чего недоставало в жизни и без чего ее восприятие было неполным. Кочевник-скотовод успокаивал себя надеждой на то, что мир накормит его, даруя ему скот, в котором он видел для себя единственное средство спасения от голода и смерти. До сих пор казахи при встрече задают друг другу вопрос: «Мал-жан аман ба?» («Скот и душа целы?»).

Еда и питье были неотъемлемыми атрибутами всех празднеств. Они венчали победу праздника над трудом. И как «победный этап труда» праздник замещал собой весь трудовой процесс. Так формировался распределительный принцип жизнестроения казахского общества, связанный со словотворчеством и периодически повторяющимися приступами филантропии: бесплатными коллективными кормежками и благотворительной раздачей подарков.

Периодически устраиваемые аукционы щедрости имели внешне обрядовую форму и закрывали дорогу развитию народного предпринимательства, приучая общество «жить в долг», находиться на содержании подкармливающего его государства. Коллективная безответственность как принцип хозяйствования возводилась в систему и сберегалась как традиция. Труд кочевника-скотовода был трудом человека «без определенной профессии». Труд скотовода воспринимался скорее, как образ жизни, нежели профессиональное занятие. В почете у казахов был не сам труд, а скот и те привилегии, которые он давал его обладателю.

Система верований освобождала казахов от религиозного долга по отношению к трудовому занятию, т.к. оно не способствовало его обогащению. Предметом культа был скот и его владелец. Казахи больше верили в дух предка (Аруах), чем в Бога (Кудай), хотя последние употреблялись как синонимы. Единственными святынями казахов были курганы и могильники (памятники), воздвигнутые в честь усопших. Их покровительству приписывали удачу в делах и быстрое обогащение. Казахи не были сколько-нибудь последовательными в своих верованиях. Их религиозная система была освобождена от сакрального содержания и придерживалась лишь внешне обрядовой, бытовой формы. Соответственно для кочевого казаха страшнее суда Бога был суд слова, народной молвы. Обедневший скотовод, лишившийся своего скота не из-за барымты, а из-за чего-нибудь другого, был всеми презираем как человек, оставленный Аруахом (Кудаем). Об этом подробно пишет С.Е. Тольбеков [7].

Религиозная этика кочевых казахов, освобождая от почитания труда, препятствовала тем самым его профессиональной дифференциации и специализации. Вместо трудовой аскезы, с помощью которой активно преобразовывал свой мир протестант-земледелец, она прививала пассивность и бесхозяйственность. Три вещи могли составить счастье неизбалованного божьей милостью казаха – «молоко, кумыс, творог» (Г.Н. Потанин). Формально придерживаясь ритуальных предписаний, казах был относительно свободен от суеверий. В отношениях с Кудаем скрывалась тайная логика хитрости. В обмен на скот и богатство казах обещал ему свое почитание и жертвоприношение. В ходу у казахов была шутивная поговорка – «Кара шунак лакпен кудайды уш рет алдадым» («Обещанием принести в жертву черного и куцега козленка три раза обманул бога»). Для формирования производительного предпринимательства требовалось более рациональное религиозное поведение, чем то, которое допускало казахское сознание. На пути казахского предпринимательства стояла система двойной морали. Это была религия правящих владык и воинов с ограниченными моральными требованиями и пренебрежением к повседневному труду. Хозяйственная этика кочевников-воинов несла на себе отпечаток индифферентности к условиям производства. Скот был естественным орудием производства. Земля – готовым ресурсом, не нуждавшимся в специальной обработке и развитии технологий. О характере труда кочевников-скотоводов говорит казахская пословица – «Жері байдын, елі бай» («Там, где земля богата, там и народ богат»). Религиозная система казахов насаждала аскезу «военного лагеря». Ей был присущ специфический род социального фатализма: «Тіріні сыйлаган би болады, оліні сыйлаган бай болады»

(«Кто угощает живых, тот станет бием, кто угощает мертвых, тот станет баем»). Религиозная и хозяйская этика казахских номадов была полной противоположностью пуританской экономической этике европейцев. Она уводила от какой-либо «жизненной методики», подменяла обыденное чрезвычайным. Религия казахов была методикой, подменяла обыденное чрезвычайным. Религия казахов была этически нейтральной и не требовала жесткого соблюдения нравственного закона (закона совести), без которого иррациональная «погоня за прибылью» не перерастает в «рациональный предпринимательский дух» (М. Вебер). Здесь обнаруживается религиозно-правовой, идеологический аспект социальной дифференциации общества на «ак-суйек» и «кара-суйек».

Тема «Власть и народ» - это не только тема политики, но и тема права, идеологии, религиозной морали. Власть нуждается в опекаемом народе, поскольку этот народ испытывает нужду в ее покровительстве. Этот образ народа эксплуатировался правящим классом с помощью правовых установлений. В правовой традиции казахского общества доминировала «презумпция легитимности» - главное условие деспотической власти. Мы придерживаемся позиции С. Митрохина, считающего, что термин «легитимность» имеет смысл только в противопоставлении понятию «законности»: «Следуя Веберу под легитимностью можно подразумевать любого рода санкцию на власть, которую лидер и правящая элита получают от подвластного им сообщества» [8]. В Казахстане единственной законной властью считалась власть ак-суйек. Основанием для признания ханской власти было ее соответствие правовой процедуре посвящения в ханы. Власть хана не всегда оказывалась эффективной. В этом случае авторитетные представители родов и племен могли поступиться законностью в пользу эффективности. Практиковались случаи подставной ханской власти. Законность имела номинальный, формальный характер. Поэтому «законная» ханская власть была лишь разновидностью легитимной власти. Принципы совпадения легитимности и законности, верховенства закона над властью казахскому обществу были неведомы. Власть основывалась не на частной собственности, а на социальном положении в обществе. Поэтому нормы права защищали не собственность, а права и привилегии отдельных лиц. Этнографы отмечают, что в истории казахского права ханского периода был известен только один законодательный памятник «Жеті Жарғы» («Семь установлений»), который получил название «Уложение» Тауке-хана. Правовое неравенство функционировало как юридический принцип и закрепляло преимущества «ак-суйек» перед «кара-суйек». Особенности правовой системы корнями уходили в духовно-религиозную жизнь казахов: «ни в верхах, ни в низах не было религии (в смысле религии пророков и апостолов)» [9]. Функцию духовного наставничества брала на себя власть («патримониальная администрация»). Не было и самостоятельного сословия юристов. Урегулирование правовых вопросов, судопроизводство осуществлялось властными структурами.

Религиозно-правовая система казахов противоречиво влияла на развитие экономики. С одной стороны, она создавала предпосылки «динамической экономики»: религиозная терпимость, высокая оценка богатства в общественном мнении (богатство воспринималось как покровительство аруахов и ассоциировалось с престижем, высоким положением в обществе и привилегиями). С другой стороны, она влияла на экономику «традиционалистски и антирационально» (М. Вебер), препятствуя технологическому росту, разделению и специализации труда.

Религиозно-правовая система приковывала к родовой организации казахского общества, сдерживая развитие искусства, образования, науки и появления слоя грамотных специалистов, способных стать проводниками рациональных методов хозяйствования. Особенностью социальной структуры казахского общества в ханский период была поляризация богатства и нищеты. В условиях «сгустившегося неравенства» появление многочисленного слоя экономически активного населения, способного обеспечить выход к динамической и рациональной экономике было практически невозможно.

Непрочность экономического и имущественного положения обуславливалась особенностями кочевого образа жизни и способом производства. Богатство, основанное на размере скота, не обеспечивало стабильного накопления. Практически все категории населения независимо от происхождения и социального положения были уязвимы для потерь во время джута, войн и барымты. Сам способ производства не создавал нужды в мобильной рабочей силе и способствовал только консервации убыточности хозяйства. Производственный процесс включал в себя три цикла: период случки скота – период котности – период выращивания приплода. Продолжительность производственного процесса в общей сложности занимала до 24 месяцев для мелкого рогатого скота; до 71-83 – для коневодства; до 73-85 для верблюдоводства. Для обеспечения сохранности скота требовалось круглогодичное кочевание. Для обеспечения его безопасности и защиты имущества требовалась такая форма трудовой кооперации, как военно-оборонительный союз (фратрия). На основе скотоводческого способа производства формировался уклад, в котором экономический и социальный успех определялись круговой (сословно-корпоративной) порукой.

Список использованной литературы:

1. А. Федоров. Советский цех и постсоветская фратрия. – Журн. Политическая мысль, 1995, №2-3(6), С. 15.
2. А. Федоров. Советский цех и постсоветская фратрия. – Журн. Политическая мысль, 1995, №2-3(6),
3. А. Федоров. Советский цех и постсоветская фратрия. – Журн. Политическая мысль, 1995, №2-3(6), С. 17
4. А. Федоров. Советский цех и постсоветская фратрия. – Журн. Политическая мысль, 1995, №2-3
5. С.Е. Тольбеков. Кочевое общество казахов в XVII – начале XX века - Алма-Ата: Наука, 1971, С. 195.
6. С. Митрохин. Ельцинский переворот и проблемы легитимности в современной России – Очерки российской политики (исследования и наблюдения 1993 – 1994 гг.) – М., 1994, С. 31.
7. Г. Абрамовский. Историческая концепция Макса Вебера. Всемирная история в отношении к западному процессу рационализации - Реф. Сб. Социология развивающихся стран- М., 1967, С. 9.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Бектұрғанова Бақытжамал Иркенқызы

Қасенов Еламан Балтайұлы

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ХАНДЫҚ ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ӘЛЕУМЕТТІК-ТОПТЫҚ КОРПОРАЦИЯСЫ

Мақалада хандық дәуіріндегі қазақ халқының дәстүрлі әлеуметтік-топтық корпорациясына қатысты мәселелер қарастырылған. Қазақ халқының әлеуметтік топтық жүйесіне қатысты айтарлықтай мәліметтерді келтіре келе, көшпелі жүйені корпорация ретінде қарастыру арқылы, малдың мөлшері, билікке жақындығы сияқты белгілерге қарай, тұлғанның орыны анықталып отыратыны көрсетілген. Сонымен қатар дәстүрлі мерекелер тойлау, ас беру барысында осы мәселе барынша толығымен орындалып отырғаны белгілі болды.

Тірек сөздер: қазақ қоғамы, жошылар, шыңғыстар, шейбанидтер, қазақ хандығы, батырлар, феодализм, хандық құқық, Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы, сұлтан, жүз, «ақ-сүйек», «қара-сүйек».

Bekturganova Bakytzhamal Irkenovna

Kasenov Elaman Baltaevich

«Bolashaq» Academy» Karaganda, Republic of Kazakhstan

CLASS-CORPORATE ORGANIZATION OF KAZAKH SOCIETY DURING THE PERIOD OF THE KHAN'S AUTHORITY

In the article, the questions related to the features of the social-corporate organization of the Kazakh society during the period of Khan's rule. The article contains materials about the specifics of the nomadic form of expression of the corporation, which is expressed in the form of a defensive-offensive (military) union, or «phratry». In connection with this, such aspects as the influence of material wealth, proximity to the power vertical of the nomad on his social position within the nomadic corporation are considered.

Key words: kazakh society, Jochids, Chingizids, Sheibanids, Kazakh Khanate, batyrs, feudalism, dynastic law, history of Kazakhstan in the Middle Ages, sultan, zhuz, «white bone», «black bone».

List of used literature:

1. A. Fedorov. Soviet workshop and post-Soviet phratry. - Journal Political Thought, 1995, No. 2-3(6), P. 15.
2. Fedorov. Soviet workshop and post-Soviet phratry. - Journal Political Thought, 1995, No. 2-3(6),
3. Fedorov. Soviet workshop and post-Soviet phratry. - Journal Political Thought, 1995, No. 2-3(6), S. 17
4. Fedorov. Soviet workshop and post-Soviet phratry. - Journal Political Thought, 1995, No. 2-3(6),.
5. S.E. Tolybekov. Nomadic society of the Kazakhs in the 17th - early 20th centuries. - Alma-Ata: Science, 1971, P. 195.
6. S. Mitrokhin. Yeltsin's coup and problems of legitimacy in modern Russia - Essays on Russian politics (research and observations 1993 - 1994) - M., 1994, p. 31.
7. G. Abramovsky. Historical concept of Max Weber. World history in relation to the Western process of rationalization. - Ref. Sat. Sociology of developing countries. - M., 1967, P. 9.

Саттарова Фарида Фаттаховна

farida_cf@mail.ru

«Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

АКАДЕМИК Ә.Х.МАРҒҰЛАН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ КОДЫ

(Академик Ә.Х.Марғұланның 120 жылдығына арналады)

Бұл мақалада академик, этнограф ғалым, археолог А. Х. Марғұланның іргелі еңбектеріндегі ұлттық бірегейлік коды мәселесі қарастырылады. Зерттелген тақырыпта тұтастықты, бірлікті және қазақи бірегейлікті сақтаудың идеологиялық және құндылықтық маңыздылығы ерекше атап өтіледі. Философиялық талдаудың негізіне тарихилық пен логикалықтың бірлігі, рационалды редукция, пәнаралық синтез әдіснамалық принциптері алынған.

Тірек сөздер: ұлттық бірегейлік, ұлттық код, мәдени құндылықтар, материалдық құндылықтар, этнография, археология, хандық дәуір, бірлік, тұтастық, семиотика, символизм, петроглифтер, тотемдер.

Қазақтың ұлттық бірегейлігін сақтап қалу бүгінгі күнде әрбір азаматтың алдында тұрған саяси-әлеуметтік қажеттілік. Осы істі, осы міндетті абыроймен жүзеге асыра білу мына шекара таңдамайтын жаһандану жағдайында еліміздің Еуразиялық ерекше ұлттық болмысы бар халық ретінде басқа ұлттар алдындағы құрметіміздің дәрежесін ешбір түсірмеуге міндеттіміз. Ұлтының мәдениеті мен тарихын, рухани құндылықтарын ғасырлар қойнауынан іздеген, тапқан, айқындаған академик Ә.Х.Марғұланның өмір жолы мен ғылыми ізденістерінің ғылыми-теоритикалық және практикалық, эвристикалық маңызы зор. Өйткені, өзінің рухани құндылықтарын аялаған, өрбіткен ел ғана оған жаңа заманда өзіндік жаңғырту сипатын берген халық қана күрделі тарихының ауқымында бағалануы тиіс. Код дегеніміз мәдениет пен тарихтың қойнауына терең үңіліп, сырын ақтаратын рухани күш, кілт десек, онда қазақтың ұлттық бірегейлігінің коды дәстүрлі мәдениетіміз бен рухани құндылықтар парадигмасына сүйену арқылы ұлттың ұлылығын, бірегейліктің символдық сипаты бар факторларын (тіл, діл, т.б) сақтау, мәдени мұраларымызды жаңғырту, дамыту болып табылады.

Ғұлама ғалымның “Орталық Қазақстанның Беғазы-дәндібай мәдениеті” атты ғылыми еңбегінде қазақтың ұлттық бірегейлігін нақты анықтайтын құндылықтар бар. Бұл еңбек қазақ халқының тарихы мен мәдениетінің, руханилығы мен заттық құндылықтарының қазақ халқының көп ғасырлық тарихында даналықтың озық үлгісі боларлық, әлемді танып-білудің, зерделеудің өзіндік сипаттамалары бар екендігін білдіреді. Терең білімі мен этнографиялық және археологиялық зерттеулердің нәтижесінде Ә. Марғұлан ашқан тарихи жаңалықтар мен ғылыми еңбектердің рухани інжу-маржанының қадірі мен құндылықтарын қазіргі тәуелсіздіктің іргесін бекітіп жатқан жаһандану заманында жүйелі түрде жинақтап, әрбір келетін жас ұрпаққа рухани сабақтастықпен бере білу қажеттілігі туып отыр, өйткені, Ә.Х.Марғұланның бұл еңбегі тоталитаризмнен тұралап қалған қазақ елінің рухын оятқан, сақтап қалған, оның ұлттық бірегейлігінің кодын анықтайтын бірде-бір құнды ғылыми жаңалық.

Әйгілі ғалым-археолог Ә.Марғұлан кейінгі қола заманында Орталық Қазақстан жерінде Беғазы-дәндібай мәдениеті болғанын ғылыми тұрғыда дәлелдеді. Ол шығыста Абралы және Чингиз жотасынан бастап, батыста Ұлытау тауларына дейін жайылған.

Бұл теңдесі жоқ мәдениет Сарыарқаның ертеден мал шаруашылығы мен металлургияның барлық жетістіктерін жинақтаған дәуірі. Ашылған тарихи жаңалықтың маңыздылығы академиктің өз еңбектерінде біздің эрамызға дейінгі екінші ғасырда Орталық Қазақстанда өзіндік ерекшелікті бар “Беғазы-дәндібай өркениетінің” болғандығын дәлелдеді. Егер бұрынғы зерттеулерде Қаратау тауларының солтүстігінен Сырдария жағалауларына дейін қалыптасқан мәдени тұрғындар болмаған деп есептелінсе, ал Ә. Марғұлан дәлелді түрде Сарыарқа жерінде ерте кезден бастап дамыған өндіріс, металлургияның орталықтары болғандығын ғылыми зерттеулер нәтижесінде дәлелдеді. Ғалым былай деп жазды: “Орталық Қазақстанда қола дәуірін айқындайтын ескерткіштер өзіндік ерекшелігімен, тұрмыстық мемориалдық, діндік ғимараттардың дәуірлік сипатымен ерекшеленеді. Бұл ғимараттар ірі гранит плиталарынан жасалған. Осындай монументалдық ғимараттар қола заманының (XII-X және X-XIII ғғ.б.ғ.д) дамуының шарықтау шегі.” [1,18-19 бб].

Көп жылғы қажырлы археологиялық еңбектерінің нәтижесінде академик Ә.Марғұлан және оның ізбасар ғалымдары Орталық Қазақстанның кең даласында қола дәуірінде жоғары деңгейде дамыған металлургия, жергілікті жердегі мыс, қорғасын, қалайы және т.б. металдардың негізінде дамыған деген қорытындыға келген.

Бұл зерттеулер Беғазы-дәндібай мәдениеті мен қола дәуірі Андрон мәдениетінен ажырай бастағанын көрсетті. Беғазы-дәндібай мәдениетінің қалыптасуы скифтерге дейінгі уақытта болғандығын және оның кейіннен ежелгі көшпенділер мәдениетіне ауысқандығы айтылған. Бұл туралы Ә.Марғұлан жоғары мәдениетті қалыптастырған неолит тайпалары, олардың ұрпақтары грек әдебиетінде азиаттық скифтер немесе Орал-Алтайлықтар деп аталған дейді. Ғалымның айтуынша, бұл тайпаларға түпнұсқалылық және өзіндік ерекшелігі бар мәдениет тән болған.

Бұл дәуірде жұртшылық мал шаруашылығымен, металлургиямен айналысқан және олар өндірістің жаңа формаларында көрініс тапқан: құрылыс өнерінде, керамика мен металл өңдеуде т.б. Академик Ә.Х.Марғұланның ғылыми мектебі дәуірлік жаңалық ашып, сол кездегі металлургия өндірісінің қалдықтарын (жандыру, өңдеу пештері, трейгерлер, тас ғимараттардың қалдықтары, мыс, қорғасын, қалайы, өндіру құралдары т.б.) тапқан.

Бұдан шығатын қорытынды: неолит және қола дәуірінде Орталық Қазақстан (IV-б.ғ.д 1 мыңжылдықта) металлургияның бірден-бір орталығы болған. Ғалым бірнеше металлургиялық ескерткіштерді ашып, оларға түсініктеме берді: Жезқазған руднигі, Саяқ, Алабота, Үрпек, Имантау, Қоңырат, Шақпақ және металл өңдеу пештері (Жезқазған, Суық-Бұлақ, Атасу, Қарқаралы т.б.).

Әдебиетте “Беғазы-дәндібай” мәдениетіне жақын жатқан басқа бір мәдениетке әкеліп тіреу тенденциясы да болған. Бірақ, академик бұл мәдениетті терең ғылыми зерттеулерге сүйену арқылы Беғазы-дәндібай өркениетінің ешқандай басқа мәдениетке жатпайтынын, оның өзіндік тәуелсіз мәдениеті бар екендігін дәлелдеді. Бұл мәдениет ешқандай Оңтүстік Сібірдің Қарасу мәдениетіне жатпайтын, жеке-дара мәдениет [1,333].

Академик Ә.Марғұланның шығармашылығында ерекше қарастырылатын мәселе хандық дәуірдегі ұлттық идеялар мен қазақ халқының бірегейлігінің коды болып табылады. Қоғамдық болмыс қай уақытта болсын өзінің күрделілігімен, қайшылықтығымен анықталады. Ондағы өзгерістер мен ерекшеліктердің, тарихи ахуалдардың түп-тамырын, алғышартын халқымыздың дүниетанымынан, дәстүрлі мәдениетінен, өмір сүру салттары мен әдет-ғұрыптарынан, саяси-әлеуметтік жағдайларға байланысты туындаған көзқарастардан, олардың идеялық сипатынан іздеген жөн деп есептейміз

Қазақ қоғамының даму кезеңдерін «Алтын заман», «Жаугершілік заман», «Тәуелсіздік жолындағы күрес заманы», «Абылай заманы» деп атасақ та, олардың өне-бойынан өтетін идеялар – азат ел болу, атамекенін, елін, жерін жаудан сақтау, бірлікте, татулықта өмір сүретін «Қазақ елі» болу. Академик Ә.Х.Марғұланның айтуынша: «Қазақ хандығы – патриархтық-рулық қатынастары бар феодалдық мемлекет. Қазақ қоғамын қауымды алпауыт, шонжарлар деп аталған феодалдар басқарды. Сол уақыттың дерек көздерінде Қазақ хандығын Қазақ ұлысы, Қазақ жұрты, ірі тайпалық құрылымдарды Қыпшақ елі, Найман елі, Қоңырат елі және т.б. деп атады. Өте көне «ұлыс» сөзімен (аударғанда ірі) үлкен тайпалар: дулат ұлысы, бура-найман ұлысы, арғын ұлысы, Барақ хан ұлысы, Жәнібек ұлысы және т.б. деп аталды. XVI ғ. басында Бұрындық ұлысы, Қасым хан ұлысы болды. Ұлыс сөзінің орнына «жұрт» сөзі де жиі қолданылды: Бұрындық жұрты, Қасым хан жұрты, Барақ жұрты. Ұлыстарға аймақтар, аймақтарға ауылдар және қора-қопсы, қысқы қоныстар кірді. Қазақтар кездескен кезде «ауыл-аймақ, қора-қопсы аман ба?» деп амандасты [2, 124-125 бб.].

Тарихшылар мен мәдениеттанушылардың айтуына қарағанда қазақ халқының мемлекеттілігінің құрылуы еуразиялық көшпенділіктің дағдарысқа ұшыраған кезеңімен тұспа-тұс келді. Бұл кезең күдіретті Алтын Орданың ыдырап, оның бұрынғы иелігінде жекелеген дербес ордалар мен хандықтардың түзіліп, тегі бір түркі халықтарының тарихи қалауларына сәйкес өз алдына отау құрып, этностық құрылымдарға біріге бастаған дәуірі болатын. «Тарихи-и-Рашиди» мен өзге жазба деректерге сүйене отырып, еліміздің тарихындағы ең маңызды кезең және Қазақстан тарихы мен отандық әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардағы ең өзекті мәселелердің бірі – төл мемлекеттігіміздің қайнар көзі саналатын Қазақ хандығының құрылуының мәдени-тарихи алғышартын анықтау және қазақтың бірегейлігінің кодын анықтау болып табылады [3, 16-17 бб].

Тарихи деректер бойынша қазақ халқының қалыптасуы Шығыс Дешті-Қыпшақтағы Жетісу мен Түркістанның кең-байтақ аумағындағы саяси, әлеуметтік-экономикалық үдерістердің даму заңдылықтарының қорытындысы іспетті болды. Аралас экономика – көшпелі мал шаруашылығы мен отырықшылық-егіншілік, қала шаруашылығы қалыптасқан өлкелердің табиғи интеграциясы негізінде XIV-XV ғасырларда тұтас экономикалық аудандардың құрылуы аймақтың бүкіл жерінің бір саяси құрылымға бірігуіне қолайлы жағдай туғызады. Аймақтың көшпелі және отырықшы халқының экономикалық, мәдени, қоғамдық-саяси байланыстарының нығаюы қазақ рулары мен тайпаларының

этникалық жағынан бірігуіне, халықтың ұзаққа созылған қалыптасу үдерісінің іс жүзіне асуына себепші болды. Өз кезеңінде Ақорда, Моғолстан, Әбілқайыр хандығы, Ноғай Ордасы шеңберінде жергілікті этникалық негізде мемлекеттің даму тәжірибесі қалыптасып жатқан біртұтас халықтың саяси жағынан бірігуінің қажет екендігін түсінуге мүмкіндік берді.

Қазақ хандығы өзінің шаңырағы батыс Жетісудағы иеліктерін, Сырдария бойындағы отырықшы-егіншілік аудандар мен сауда, қолөнер және мәдениет орталығы болған Сығанақ, Созақ, Сауран қалаларын иемденіп, өз иеліктерін едәуір ұлғайтты және билігін нығайтты.

XV ғасыр мен XVI ғасырдың арасында Мұхаммед Шайбани ханның Дешті Қыпшақтан ығысып барып қос өзен аралығын (Мауераннахрды) жаулап алуы Орта Азия тарихындағы, әсіресе, қазақ пен өзбек үшін елеулі оқиға болды. Бұл, ең алдымен, Қазақ хандығының жерін кеңейтіп, беделін арттырып, елдігін нығайтты. Бұрынғы дәуірлерде бытыраңқы болып келген қазақ тайпаларының басын бір жерге қосуға, қазақтың этникалық аумағын біріктіруге, сонау VI–VII ғасырлардан басталған қазақтардың халық болып қалыптасу үрдісін біржолата аяқтауға мүмкіндік берді.

Жаңа құрылған қазақ хандығы құрамына, яғни батыс Жетісу өңіріне он шақты жыл айналасында екі жүз мыңдай көшпелі тайпалардың жиналуы кең өріс-қонысты керек етті. Сонымен қатар көшпелі елдің отырықшы-егіншілігі көркейген аудандармен, әсіресе қолөнері мен саудасы дамыған экономикалық орталық – Сырдария жағалауындағы қалалар мен сауда-саттық қарым-қатынасқа қолайлы жағдай жасау маңызды мәселеге айналды. Бұл қарым-қатынастың оңалуына тек көшпелі ел ғана емес, отырықшы аймақтардағы халықтар да мүдделі болды. Осы жоғарыдағы жағдайлардың талабына сай Қазақ хандығының алдында үлкен тарихи міндеттер тұрды:

- мал жайылымдарын пайдаланудың Дешті-Қыпшақ даласында бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі тәртібін қалпына келтіру (бұл тәртіп Әбілхайыр хандығындағы аласапыран кезінде бұзылған еді);

- қазақ тайпаларының басын қосып, қазақтың этникалық аумағын біріктіру;

- Шығыс пен Батыс сауда керуен жолы үстіне орнаған Сырдария жағасындағы Сығанақ, Созақ, Отырар, Ясы (Түркістан) т.б. қалаларды Қазақ хандығына қарату. Себебі, Сырдария бойындағы бай қалалар бұдан бұрынғы мемлекеттік бірлестіктердің – Ақорданың, Әбілхайыр хандығының саяси-әкімшілік және сауда-экономикалық орталықтары еді. Сырдария бойындағы қалаларды өзінің экономикалық және әскери тірегіне айналдыру Дешті-Қыпшақ даласын билеудің басты шарты болып келген. Сондықтан бұл қалалардың саяси-экономикалық және соғыс-стратегиялық маңызы зор еді.

Елді біріктіру, тәуелсіз мемлекет құру халқымыздың бостандықты, еркіндікті аңсаған негізгі мақсаты болды. Атақты Мұхаммед Хайдар Дулатидің деректері бойынша, 1465 жылы Қозыбасы тауының етегінде тарихи оқиға болды. Бұл – біздің елдігіміздің тамыры тереңде жатқанын танытатын аса маңызды тарихи дерек. Керей мен Жәнібек хандар Әбілқайыр ұлысынан бөлініп, Шу мен Таластың арасында Қазақ хандығының шаңырағын көтерді. Алты Алаш анттасып, айрылмасқа сөз байласып, Ұлытауға таңбаларын қашап жазды. Осылайша, тарих сахнасына Қазақ деген халық шығып, ұланғайыр өлке Қазақ жері деп атала бастады. Этнограф Ә.Марғұланның айтуынша, Сарысу өзенінің төменгі ағыс алқабында қазақ халқы үшін тарихи жер бар. Мұнда 1467 жылы Тамғалы таста синклит-бірігу болды, оған Әбілқайыр ханның жарлығына бағынғысы келмеген үш жүздің ірі тайпалары қатысты. Ұлы жүзден – үйсіндер, Орта жүзден-қыпшақтар, арғындар (қаракесектер) және наймандар, Кіші жүзден- алшындар мен табындар. Үш жүз өкілдері Тамғалы тас жартасына араб қаріпімен қыпшақ тілінде бірыңғай қазақ халқына тайпалардың бірігуі туралы жазған: «Қыпшақтар, наймандар, алшындар, арғындар (қаракесектер) , үйсіндер мен табындар, осы алтауына амандық бере гөр. Әрбір рудың тұсына таңба салынған». Халықта осы орынды қазақтың ұран шақырып, қазақ біріккен жері» дейді [2, 136-137 бб].

Қазақ халқы мынадай айнымас қағиданы мықтап түсінуі шарт: қай жүз немесе қандай ру болсақ та бәріміз қазақстандық азаматпыз, Отанымыз біреу – Қазақ елі, Қазақстан. Ұлттық бірлік, татулық пен келісім сияқты асыл құндылықтарды этнодемографиялық тұрғыдан алып қарасақ та саяси маңызы аса зор. Философ М.С.Орынбековтің айтуынша, «История объединения казахов для защиты своей Земли - это и есть национальная идея», яғни бұл қазақ жүздерінің бірігуі халқымыздың елін, жерін қорғап мәңгілік ел ретінде жерінің тұтастығын сақтауға бағытталған ұлттық идея болған [4].

Қазақтың дүниетанымы тарихтың тереңінде жатыр. Тарих бізге бейнелік таңбалар мен деректер, дәстүрлі дүниетанымдағы ұғымдар арқылы сыр шертеді. Сол ұғымдардың бірі символдар. Дәстүрлі мәдениеттің бай бейнелері осы символдар арқылы сақталып, солар арқылы өмір сүреді. Символ дегеніміз мағыналы белгі арқылы өзінің ашылмаған маңызын жеткізетін ойлы бейне немесе бейнелі ой. Символда жабық, «құпиялы» түрде заттың идеялық құрылымы, оның ой арқылы шексіз даму мүмкіндіктерінің жалпылама мәндік түрінен нақты жеке заттық түрлерге көшу принципі беріледі. Сондықтан символ көп мағналы, қасиетті, құдіретті ұғым.

Семиотика бойынша мәдениеттің де символикалық табиғаты бар, сонымен бірге этникалық және дәстүрлі мәдениетті де символдардың жиынтығы мен жүйесі ретінде қарастыруға болады. Адам

өзін ұлтпен, оның мәдениетімен сәйкестіре отырып, өзінің ұлттық тұлғалық бейнесін құндылықтар, символдар арқылы анықтайды. Сондықтан этнографиялық «реалдылыққа» – хандық дәуірдегі Ұлытаудағы қазақ жүздерінің таңбасы, Сарыөзектегі тамғалы синклит (бірігу белгілері), Орталық Қазақстан жеріндегі таңбалы Нұра, Жетісу, Қаратау жотасындағы, Нарын шатқалындағы және т.б. таңбалар жатады.

Ғалым Ә. Марғұлан өзінің ақындық шығармашылығында Қазақтың кең байтақ жерінің сұлулығын, табиғатының символдық сипатын ерекше эстетикалық талғаммен суреттеген, әлемді семиотикалық бейнелеудің өзіндік ерекшелігін жырмен айқындаған.

«Сарыарқа» өленінен үзінділер:
Ұлы тау мәдениеттің тірегі ол,
Бақылап бар мұрасын білетін бол.
Мүсін тас, жарқын күнбез көзге елестеп,
Шұбыртып не заманнан айтқандай сыр.
Сарыарқа мөлдіреген сұлу сағым,
Толқиды көрсен оны сенің жаның.
Кең байтақ сұлу дүние, ұлы байлық,
Бақытпен қарсы алады атар таңды...

***

Арқаның бір биігі Бектау – Ата
Жойқын тау көкке ұмтылған аспанға ата,
Бейнесі алыс жерден бұлдырайды.
Төңкеріп белестерін биікке ата,
Жойқын тал Бектау- Ата көкке ұмтылған,
Бейне алып піл сияқты шөгіп жатқан.
Басына баспалдақтап шыққан кезде,
Алыста қызыл Арай мұнартаған...

***

Арқаның маңдай алда сұлу Баян,
Сұлу Баян үніліп Ертіс суға таяу тұрған.
Қарқаралы бейне сұлу айға тұңған,
Кербезденіп кеудесін мұнарлатып...

Екі тау тізбектелген жер алыбы,
Қызыл Арай күрен тікен соның бірі.
Бауырында бұл таулардың белгілері көп,
Ежелден келе жатқан көптің бері [5, 24-34 бб]

Өнер иесі – адам. Қай заманда болмасын адам дүниені түйсініп қана қоймай, оны тануға, бейнелеуге құштар болғанын айтуға болады. Петроглифтер, гравюралар, таңба, белгілер адамның өзін қоршаған ортаны танып қана қоймай, әлемді эстетикалық талғам мен бейнелеудің бір түрі. Академик Ә.Х. Марғұланның мына пікірінің эвристикалық маңыздылығын айтқым келеді: «Петроглифтер адамзат қоғамының дамуындағы мифологияның алғышарты деп есептеуге болады. Егер де мифтерде (аңыздар) адам өзін табиғи ортадан бөлек ала білсе, онда ол тотемдік ойлау арқылы өзінің келбетін «аңға» теңеу арқылы көре алған. Бұл жағдайда нағыз түбегейлі мифтер болып адам мен жануарлардың шығу тегі тотемдық көріністердің шеңберінде түсіндіріледі. Мысалы, қасқыр бейнесі архетип ретінде, яғни ұжымдық сана астарының мифологиялық символы [5,62-63 бб].

Кеңес үкіметі кезінде қазақстандық ғалымдар ұлттық бірегейлік мәселесін ашық қарастыра алмады, өйткені партиялық принциптер мен таптық ұстанымдар үстем болды. Соған қарамастан, академик Ә.Х. Марғұлан өз еңбектерінде бүгінгі қазақтандық түбегейлі негіздерін орнықтырып, қазақтың ұлттық бірегейлігінің кодын айқындай білді [6]

Бүгінгі күнде академик Әлкей Марғұлан қоғамдық қоры ғалымның ұшқыр қаламынан шыққан, кеңес кезінде туған елі мен жеріне деген махаббатын, оның кең байтақ өлкелерінің сырын ашық айта алмаған және араб, латын түпнұсқаларында қалдырған құндылықтары жариялануда. Өнегелі ұрпақ сабақтастығы ұстанымының негізінде академик Ә.Х. Марғұланның қызы Дәнел Әлкейқызының қажымас қайраттылығымен, құзыреттілігімен ғалымның жаңа еңбектері жарық көруде.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

- 1 Марғұлан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. -Алма-Ата, 1979.
2. Марғұлан Ә.Х. Ежелгі қазақтың тайпалары және қазақ хандығының құрылуы. Құрастырушы: Д.Ә. Марғұлан.-Алматы «Көне тарих» қоғамдық қоры, 2015.-275 б.
3. Саттарова Ф.Ф. Қазақ хандығы дәуіріндегі азаттық жолындағы идеялар.//Меңлібаев Қ.Н. ,Саттарова Ф.Ф. Монография «Тәуелсіз Қазақстанның рухани құндылықтары: тарих және қазіргі заман».-Қарағанды: РИО “Болашақ-Баспа” ,2020-428 б.
4. Орынбеков М.С. Духовные основы консолидации казахов.-Алматы: ИД Аркаим, 2001 – 232с
5. Марғұлан А.Х. Петроглиф с тотемом волка. «Қазақ әлемі-Мир казаха» мақалалар жинағы.- Алматы: Press Co 2021-136 б.
6. Марғұлан А.Х.Труды по культуре казахского народа. -Павлодар. МОН РК ПГУ им.С.Торайғырова: ТОО НПФ «ЭКО», 2005.-264 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Саттарова Фарид Фаттаховна
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
КОД НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ
АКАДЕМИКА А.Х. МАРГУЛАНА

В данной статье рассматривается проблема кода национальной идентичности в фундаментальных трудах академика, ученого этнографа, археолога А.Х. Маргулана.

Подчеркивается идейно-ценностная значимость исследуемой темы для сохранения целостности, единства и казахской идентичности. В основу философского анализа положены методологические принципы как единство исторического и логического, рациональная редукция, междисциплинарный синтез.

Ключевые слова: национальная идентичность, национальный код, культурные ценности, материальные ценности, этнография, археология, эпоха ханства, единство, целостность, семиотика, символизм, петроглифы, тотемы.

Sattarova Farida
«Bolashaq» Academy» Karaganda, Kazakhstan
THE CODE OF NATIONAL IDENTITY IN THE WORKS OF ACADEMICIAN A.KH.
MARGULAN

This article examines the problem of the code of national identity in the fundamental works of Academician, ethnographic scientist, and archaeologist A. Kh. Margulan. The ideological and value-based significance of the topic under investigation is emphasized for the preservation of integrity, unity, and Kazakh identity. The philosophical analysis is based on the principles of scientific knowledge, such as rational reduction, interdisciplinary synthesis, and others.

Key words: national identity, national code, cultural values, material values, ethnography, archaeology, era of the Khanate, unity, integrity, semiotics, symbolism, petroglyphs, totems.

List of used literature:

1. Margulan A.H. Begazy-dandybaev culture of Central Kazakhstan. - Alma-Ata, 1979.
2. Margulan A.H. Ancient Kazakh tribes and the establishment of the Kazakh Khanate. Compiler: D.A. Margulan.- Almaty "Ancient History" public fund, 2015.-275 p.
3. Sattarova F.F. Ideas on the road to freedom in the era of the Kazakh Khanate. //Menlibayev K.N., Sattarova F.F. Monograph "Spiritual values of independent Kazakhstan: history and modern times". - Karagandy: RIO "Bolashak-Baspa", 2020-428 p.
4. Orynbekov M.S. Dukhovnye osnovy konsolidatsii kazakhov.-Almaty: ID Arkaim, 2001 – 232p.
5. Margulan A.H. Petroglyph with wolf totem. Collection of articles "Kazakh world-Mir Kazakha".- Almaty: Press Co 2021-136 p.
6. Margulan A.H. Work on the culture of the Kazakh people. - Pavlodar. MON RK PSU named after S. Toraygyrova: LLP NPF "ECO", 2005.-264 p.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

1. **Бектұрғанова Бақытжамал Иркенқызы** – ф.ғ.д., «Bolashaq» академиясының жалпы білім беру пәндері кафедрасының профессоры, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
2. **Григорчук Ирина Юрьевна** – «Bolashaq» академиясының жалпы білім беретін пәндер кафедрасының меңгерушісі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
3. **Қасенов Еламан Балтайұлы** – т.ғ.к., «Bolashaq» академиясының жалпы білім беру пәндері кафедрасының доценті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
4. **Саттарова Фарида Фаттахқызы**, ф.ғ.к., «Bolashaq» академиясының жалпы білім беру пәндері кафедрасының доценті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

1. **Бектурганова Бақытжамал Иркеновна** – д.ф.н., профессор кафедры общеобразовательных дисциплин, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
2. **Григорчук Ирина Юрьевна** – заведующая кафедры общеобразовательных дисциплин, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
3. **Касенов Еламан Балтаевич** – к.и.н., доцент кафедры общеобразовательных дисциплин, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
4. **Саттарова Фарида Фаттаховна**, к.ф.н., доцент кафедры общеобразовательных дисциплин, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

1. **Bekturganova Bakytzhamal Irkenovna** – Ph.D., Professor of the Department of General Education, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
2. **Grigorchuk Irina Yurievna** – head of the department of general education disciplines, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
3. **Kasenov Elaman Baltaevich** - PhD, Associate Professor of the Department of General Education, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
4. **Sattarova Farida Fattahovna** – Ph.D., Associate Professor of the Department of General Education, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

ӘОК 81'373
ГТАХР 16.21.63

Адилова Гүлшат Ағытаевна
gulshat-adilova@mail.ru

Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы
меңгерушісі, филология ғылымдары бойынша философия докторы (PhD), доцент
Нөкіс, Қарақалпақстан, Өзбекстан Республикасы

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ҚАЗАҚТАРЫ ТІЛІНДЕГІ БАЛАНЫҢ ДҮНИЕГЕ КЕЛУІ ЖӘНЕ ТӘРБИЕСІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ЭТНОГРАФИЗМДЕР

Мақалада Қарақалпақстан қазақтары тіліндегі баланың дүниеге келуі және оның тәрбиесіне байланысты қолданылатын этнографизмдерге лингвомәдени талдау жасалған. Жергілікті қарақалпақ және өзбек тілдерінің ықпалына ұшырау арқылы қалыптасқан кейбір этнографизмдердің қолданылу ерекшеліктері салыстырмалы түрде үйренілген.

Тірек сөздер: этнографизм, қарын шашу, жарысқазан, шілдехана, тыштырма, аластау, тұсау кесу, түтету және т.б.

Қай халықта болса да жаңа шаңырақ құрылғаннан кейін, ата-ана перзентті болуды арман етеді. Себебі, перзент – өмірдің жалғасы, отбасының қуанышы болып табылады. Сондықтан да, қазақ халқы «Бесіксіз үйде береке жоқ» деп есептейді.

Шаңырақта бала тәрбиесі айрықша орынды иелейді. Бала тәрбиесі шаңырақтың басты міндеті болып есептеледі және бұл міндет тек ғана шаңырақта емес, сондай-ақ, әлеуметтік тұрғыдан да маңызды болғандықтан, мемлекет және қоғам тарапынан да оған ерекше назар аударылады. Қазіргі дәуірде шаңырақ және шаңырақ қатынастарында демократиялық тәртіптердің орнатылуын, шаңырақ мүшелері арасындағы, әсіресе ата-ана мен балалар, аға-іні мен апалы-сіңлілер арасындағы дәстүрлік қатынастарды үйрену өте маңызды және керекті міндет десе де болады. Ертеден-ақ қазақтарда жасына, жынысына және характеріне қарап бала тәрбиесіне ерекше назар аударылған.

Қазақ халқында нәрестенің дүниеге келуі мен оның тәрбиесіне байланысты халықтың бірнеше ғасырлық тәжірибесі мен ескі сенімдерге негізделген әр түрлі салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары қалыптасқан. Қарақалпақстан қазақтары тілінде де нәрестенің туылуы мен оны тәрбиелеуге байланысты этнографизмдер мол ұшырасады. Олардың ең алғашқысы – *құрсақ той*. Жергілікті қазақтар оны *қарын шашу* дейді. Жас келіншектің екі қабат екендігі белгілі болғанда, абысындары мен қайын сіңлілерінің оңаша жасайтын шағын мерекесі. Оның негізгі идеясы – аяғы ауыр әйелдің аман-сау қол аяғын бауырына алып, дүниеге дені сау ұрпақ әкелу.

Қазан ұшық немесе *жарысқазан* – әйелдің босанар алдында жасалатын ырым. Бидайды қуыру үшін қазанға салып: «Бидай бұрын пісер ме екен, бала бұрын түсер ме екен», – дейді. Сонда біреу тұрып: «Бала бұрын түседі», – деп айтады. *Жарысқазан/қазан жарыс* тұлғаларында қолданылатын, қазақ жерін кең қамтитын этнографизм. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *жарыс* сөзінің «бәйге, ат шабыс, спорттық бәсеке, құлшыныс» мағыналарына қатысты тарайтын фразеологиялық мағыналар қатарында «Толғағы келген әйелдің босануы жеңіл, тез болсын деген ырыммен әйелдер қатысатын қазан асу» [1,138] деп түсіндірілген. Ал «Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде» Орал, Солтүстік Қазақстан, Омбы облыстарында, Монғол қазақтарында «әйел босанардың алдында абысын-ажындарының ырым қылып пісіріп жейтін тамағы. Бұл деректер этнографизмнің аймақтық сипаттан гөрі ежелгі, көнелігін көрсетеді. Әлеуметтік жағдайға қарай жарысқазан ырымын жасаудың қажеті бола бермеді деуге келеді, әйелдер үйде босанатын жағдайда толғақты жеңілдету үшін бар мүмкіндік қолданылғаны анық.

Қалыптасқан дәстүр бойынша сәбидің кіндігін тек қадірлі, абыройлы әйел ғана кескен. Нәресте шегіней беретін болса, онда оның кіндігін кейде еркек адамдар киіз үйдің табалдырығында балтамен кескен. Бұны *кіндік кесу* деп атайды. Қазақтардың түсінігінде *кіндік* терең мәнге ие. Оны төмендегі

тұрақты сөз тіркестерінен байқауға болады: *кіндік қаны тамған жер, кіндік тамыр, кіндігінен жарады, кіндігінен байланған, кіндік шеше, кіндігі бір*.

Шілдеhana– нәресте дүниеге келгеннен кейін өткізілетін кішігірім той. Бала туылғаннан соңғы бірінші түн қуаныш болған үйге ауылдың жастары шілдеhanaға жиналып, таң атқанға дейін көңіл көтеріп, ойын-сауық құрған.

Шілде дәуірінде арнаулы күндер белгіленіп, туылған сәбидің өміріне байланысты болған оқиғаларды белгілеген және соған сәйкес белгілі әдет-ғұрыптар жасалған. Мәселен, сәби туылғаннан кейінгі үшінші, бесінші, жетінші, тоғызыншы, қырқыншы күндер есепті болған. Бала туылғаннан кейін үш немесе бес күн өткеннен соң баланың кіндігі түседі. Жеті немесе тоғыз күннен кейін баланың еті торығады, сол күннен бастап баланы бесікке бөлеген. Қырық күн дегенде шілде аяқталады. Одан кейін баланың мойны қатайып, ол қол-аяқтарын қимылдатып бастайды, дауысты, жарықты сезіп бастайды. Шілде дәуірі аман-есен өтсе, мереке жасап белгілеген.

Шілдеhanаның символдық мәні– нәрестені арамдықтан қорғау және жамандықтың қоршауында қалдырмау. Анасының сүтіне әбден қанған нәрестеге ешбір арамдық пен жат елестердің күші келмейді деп сенген. Шілдеhana, бір жағынан, жас нәрестенің өмірге келу қуанышын тойлау салтанаты. Кей жерлерде бұны *шілделік* деп те атайды. Шілде қырық күн бойы жын-шайтанды жолатпау мақсаты баланы *қырқынан шығару* дәстүрімен ұласады.

Шашу– Қарақалпақстандағы қазақтардың тілінде *шілдеhana* сөзінің синонимі. Бұны кей жерлерде *бесік той* деп те атайды. Бұл тойды туу үйінен шығып келген нәрестенің өмір жолына садақа, қуанышты атап өту ретінде береді. Нәресте дүниеге келгенде, келін түскенде, құда келгенде, жақындары алыс сапардан келгенде және т.б. осы сияқты қуанышты күндерде әйелдер торақтан, кәмпиттен, бауырсақ және тиыннан *шашу* шашады. *Шашу* беру арқылы қазақтар өз қуанышы мен сезімінің асып төгілуін көрсеткен және бұл қуанышты басқалармен бөлісіп, соларға да тілектестігін білдірген деп білеміз. Жалпы алғанда, шашу рәсімінің өрісі кең.

Бесікке бөлеу немесе *бесікке салу*. Бала туылғаннан соң бес-алты күннен кейін оны бесікке жатқызған және әйелдер жиналып *бесікке салу* дәстүрін атқарады.

Бесік– халқымыздың атадан–әкеге, әкеден–балаға мұра болып келе жатырған қасиетті бұйымдарының бірі. Ол – ата–бабаларымыздың үлкен тапқырлықпен ойлап тапқан мүлкі. Бесік нәрестенің алтын ұясы болып есептеледі. Баланың кіндігі түскеннен кейін, оны бесікке бөлейді. Бұл бала өміріндегі ең бір жауапты дәуір болып, «баланың бесігі– кең дүниенің есігі» деген екен бабаларымыз. Жергілікті қазақтар дәстүрінде баланы бесікке бөлеу үлкен той, қуаныш деп есептеліп, ол ырымдарға толы болады. Бесікке салу жолы ауылдағы жасы үлкен немесе сыйлы, өнегелі әйелдерге тапсырылған. Ол бесікті отпен аластап баланы бесікке бөлейді. Бесікке салған адамға *бесікке салар* деген жоралғы сыйлық беріледі.

Ата-бабамыздың қағидасы тілде «Есік арқалағаннан бесік арқалаған артық», «Төрінде бесік тұрса, төре де бас иеді» және т.б. сөздер арқылы білдірілген. Баланы бесікке салу дәстүрін орындау да киелі іс, сондықтан *бесікке салу* дәстүрінің де жолы үлкен.

Тыштырма. Бұл этнографизмнің түпкі мағынасы– «бесік балаға құт дарытсын» деген ұғымнан туған. Кексе әйел баланы бесікке салғанда айналасындағы әйелдердің көмегімен бесікке салу ырымдарының бәрін жасап отырады және бесікке салатын әйел балаға атап киім, шашуын да қосып алып келеді. Шашуға алып келген тәтті заттарды бесіктің түбегі тұратын тесіктен шашып, «тышты ма?» деп сұрайды, төңіректегі адамдар «тышты, тышты» деп жауап беріп отырады. Бұндағы мақсат– «сол тесіктен кіретін жын–шайтан, жаман пәлекеттер баланың дәретінің астында қалды, енді ол нәрестеге жолай алмайды», «айғай–шудан, адам көп жерден аулақ болады» деген сенімге негізделу. Сонымен қатар, сәбидің дәретке дұрыс отыруының медициналық жағынан да маңызы үлкен, қазақ дүниетанымы осы денсаулық мәселесіне де жақсы тілекті ырым арқылы келген. *Тышты ма?* деген сұрақ пен *тышты* деген жауаптың үнемі бірге қолданылуы нәтижесінде *тыштырма* этнографизмі пайда болған.

Спәнт тұтету, ысырық салу, бұны *адыраспан тұтету* деп те атайды. *Спәнт* – қазақ тіліндегі *адыраспан* сөзінің өзбекше тұлғалануы. *Ысырық салу* өзбек тіліндегі *исуриқ* (түтіндік) сөзінен алынған болып, негізінен, бұл этнографизм Қарақалпақстанның оңтүстік аудандарында өзбектермен аралас жасайтын қазақтардың тілінде кең қолданылады.

Аластау этнографизмі «барлық жаман нәрселерден баланы ұзақ тұту» дегенді білдіреді. Р.Г.Ахметьянов *алас* сөзін Орта Азия, Сибирь, Казань татарларының тілінде «көктемде от жағып, үстінен секіру, яғни аластау, барлық жаманшылықтан тазару» деген мағынада қолданылатынын көрсеткен және *алас* сөзін жалпы қыпшақтардың алаш ұранымен байланыстырады. Сондай-ақ, оның пікірінше, *алас* сөзі парсы тіліндегі *ал*– «от, жалын» сөзінен шыққан, ол отқа табынумен байланысты шыққан «от» деген түсінікті білдірген. Ал, *аластау* сөзінің екі мағынада қолданылатынын көрсеткен:

1) «ауруды отпен ұшықтап емдеу, ескі сенім бойынша қас күштерді қуудың ырымын жасау»; 2) «қылмысы бар адамды жазалау, масқаралау»[2,67].

Қырқынан шығару этнографизмі нәрестеге қырық күн толғанда жасалатын дәстүрден пайда болған. Бұл дәстүрде еркек баланы «ер жетіп үйленгенде төлейтін қалыңмалы аз болсын» деп 37-38 күннен кейін, ал қыз баланы «қалыңмалы көп болады» деп ырымдап, 42-43 күннен кейін қырқынан шығарады. *Қырқынан шығару* дәстүрі бойынша баланы шомылдырып, үстіне қырық қасық су құяды, шомылдыратын ыдысқа жүзік–сырға, тиын, ақша салып қояды, кейін ыдыстағы заттарды балаларға бөлістіріп береді. Бұл ырым *қырық* санының қасиетімен байланыстырылады. *Қырқынан шығару* мерзімі таянғанда бала мазасызданса, оны ырымның орындалуымен байланыстырып, «қырқын сақтап жүр» дейді.

Қарын шашын алу этнографизмі нәрестені қырқынан шығару уақытында қолданылады. Бұл этнографизм нәрестенің туылғалы алынбаған шашын қайшымен алу, оны шүберекке түйіп баланың киіміне қыстырып қою дәстүрімен байланысты келіп шыққан. Егер баланың қарын шашы алынбаса «бала ауырғыш болады» деген ырым бар.

Тұсау кесу– жаңа жүріп бастаған баланың аяғына ала жіп байлап кестіретін дәстүр. Бұл дәстүр– халыққа ежелден белгілі болып, баланың өсуіне және алғашқы қадам басуына байланысты кең таралған әдет-ғұрыптардың бірі. Бұнда баланың тәй-тәй басып жүргеннен кейін «көп сүрінбесін, жолы ашық болсын, аяғы тұсалмасын» деп екі аяғына өрнектелген ала жіп байлап қояды. Тұсау кесу бүгінгі күнде үлкен дәстүрге айналып бара жатыр. Жас баланың аяғын басып жүре бастауы «тәй-тәй» лексемасы арқылы да айтылады.

Тұсау кесу, негізінен, ерте дәуірлерден бері салт ретінде қолданылып келген. Ата-анасы баласының тұсауын шапшаң, зерек, ақылды, өнерлі, тік, жарасымды жүретін адамға кестіретін болған. Себебі, тұсауы кесілген баланың психологиялық жақтан даму ерекшеліктері де сол кескен адамға ұқсайды деп сенген. Тұсау кесу екі тәсілде жасалады: 1) баланың тұсауын жасы үлкен адамдарға кестіру; 2) 10-15 жастағы зерек, жүгіргіш, тіл алғыш жас балаларға кестіру.

Тұсау кесетін адам баланың аяғын байлап, «аяғың жеңіл болсын, жүгіргіш болғайсың» деген жақсы тілекпен жіптің ортасынан кеседі және тұсау кескен адамға сыйлық беріледі. Тұсау кесетін адам:

Қаз–қаз балам, қаз балам,
Құрысқан бойды жаз балам.
Адымыңды көрейік,
Тұсауың кескен шешеннің
Сарпайын молдан берейік.
Қарағым шауып келе жатыр,
Ері ауып келе жатыр.
Қыңыр–қырсық болса да,
Жолын тауып келе жатыр,— деген өлең қатарларын айтады.

Тұсау кесер – қазіргі күні тек ырым емес, бала өміріндегі үлкен мереке, ата-ананың мәртебелі парызы.

Тіл ашар – бала енді сөйлей бастағанда «тез сөйлесін» деген ниетпен берілетін дәстүр. Бұл дәстүр де қазіргі күні тойдың бір түрі болып, *тұсаукесерден* кейінгі баланың үлкен өмірге басқан алғашқы қадамына – мектеп табалдырығын аттағанда жасалатын дәстүрлі мереке.

Сүндеттеу, адалдау, ништіру, мұсылман ету деген этнографизмдер көпшілік түркі халықтарға кеңінен тараған. Олар ер баланы мұсылман ету дәстүріне байланысты қолданылады. Сүндет ету– ер баланың өміріндегі айрықша дәуір. Ол 5-9 жастардағы ер балаларға жасалатын діни әдет-ғұрып, дәстүр. *Суннат* арабша сөз болып, ол төрт түрлі мағынаны білдіреді: 1) «әдет-ғұрып, қағида, тұтылған жол»; 2) «Мұхаммед пайғамбар және оның сахабаларының тұтқан жолы, пайғамбардың бұйрықтары»; 3) ер баланың қолын адалдау, кестіру; 4) парыз, қарыз, міндет[3,256].

Сүндетке отырғызу VII–VIII ғасырларда араб елдерінен шығып, басқа мұсылман елдеріне кең тараған. Сүндетке отырғызу мұсылманшылықтың белгісі ретінде қабылданған. Сүндеттеу үшін баланы шешіндіріп, әкесі не ағалары қол-аяғын қатты ұстап, баланы ойнатып отырып:

Бір, екі, үш, төрт, бес,

Тәшібай ұшын кес,— деп баланы алдандырып отырып, пышақпен теріні кесіп алып, қанды тоқтату үшін тәнге күл салған немесе құрым киізді отқа күйдіріп, күлін басатын болған. Қазіргі уақытта сүндеттеу дәрігердің көмегімен жасалады.

Сүндетке отырғызу, біріншіден, мұсылманшылықтың белгісі болса, екіншіден, баланың ер жеткендігін білдірген. Бүгінгі күнде Қарақалпақстан қазақтарында бұл дәстүр міндетті түрде орындалады. Осы дәстүрмен байланысты өткерілетін мереке *сүндет той* деп аталады.

Асықты жілік ұстату бала асырап алған адамдардың балалы болғаны үшін берілетін тойда қолданылатын дәстүр. Бұл тойда балаға *асық жілік ұстату* деген дәстүр жасалады. Қазақта ескіден келе жатырған дәстүрлердің бірі «асық ойнайтын балалары көп болсын» деген ырыммен байланысты туған этнографизм.

Жиендік ету – жиен балалардың нағашыларының үйінен қалаған нәрсесін рұқсатсыз алып кетуіне байланысты пайда болған этнографизм. Тіркес құрамындағы жиен сөзі қазақ, қарақалпақ, өзбек халықтарында туыс немесе рулас әпкелерінің не қарындастарының балалары. Жиен сөзі туыстық атау ретінде түркі тілдерінің дерлік бәріне тән болып, кейбір тілдердегі дыбыстық ерекшеліктерін есептемегенде, лексикалық мағыналары бірдей. М.Мирзаев өзбек тілінде жиен сөзі «апа-сіңлілердің және аға-інілердің перзенттері» деген ұғымды білдіреді, басқа түркі тілдерінде өзінің тура мағынасынан басқа «немере, шөбере» тіпті якут тілінде «туыс аға мен әпкелерінің балалары» мағынасын білдіруі мүмкін[4:53],– деп көрсетеді. Кей ғылыми еңбектерде жиен сөзінің ескі тарихқа ие екендігі туралы пікірлер білдірілген. Тіпті, бізге белгілі ғалымдар оның түркі тілдеріндегі варианттары негізінде анлаут дауыссызы д-ж// дж-дь-ч-с-й арқылы пайда болғандығын жазады[4,51].

Этнографизмдер – тілдің лексикасын байытатын негізгі деректердің бірі. Бұл этнографизмдердің этимологиялық анализі соны көрсетеді, олардың құрамында жалпы түркілік және қазақ тіліне тән сөздерден басқа араб, парсы тілдерінен енген сөздер де кездеседі.

Қазақтарда нәрестенің дүниеге келуі мен оның тәрбиесіне байланысты халықтың бір неше ғасырлық тәжірибесі мен ескі сенімдерге негізделген әр түрлі салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптары қалыптасқандығын көреміз. Солардың көпшілігі Қарақалпақстан қазақтары тілінде жергілікті қарақалпақ және өзбек тілдерінің әсері арқылы кейбір ерекшеліктерімен қолданылады.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

- 1.Ахметьянов Р.Г. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. М., Наука, 1981, 67-бет.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. -Т.VI. –Алматы, 2011. –Б.138.
3. Оңдасынов П. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. –Алматы: Білім, 2011. Б.256.
4. Мирзаев М. Узбек тилининг Бухоро группа шевалари. – Ташкент: Фан,1965. –Б. 53.
5. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. –Ташкент:Фан, 1993. –С. 51.
6. Sagidolda G., Adilova G. A. Linguocultural character of ethnographies related to burial traditions (On the example of the kazakhs language in Karakalpakstan) //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – Т. 11. – №. 8. – С. 197-201.

РЕЗИОМЕ/RESUME

Адилова Гульшат Агытаевна

Каракалпакский государственный университет имени Бердака, Нукус, Каракалпакстан, Республика Узбекистан.

ЭТНОГРАФИЗМЫ, СВЯЗАННЫЕ С РОЖДЕНИЕМ И ВОСПИТАНИЕМ РЕБЕНКА НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ КАРАКАЛПАКСТАНА

В статье сделан лингвокультурный анализ этнографизмов, применяемых в связи с рождением и воспитанием ребенка на казахском языке Каракалпакстана. Относительно изучены особенности применения некоторых этнографизмов, сформировавшихся под влиянием местного Каракалпакского и узбекского языков.

Ключевые слова: этнографизм, қарын шашу, жарысқазан, шілдехана, тыштырма, аластау, тұсау кесу, спәнт түтету и др.

Adilova Gulshat Agytaevna

**Berdak Karakalpak State University, Nukis, Karakalpakstan, Republic of Uzbekistan
ETHNOGRAPHISMS RELATED TO THE BIRTH AND UPBRINGING OF A CHILD IN THE
LANGUAGE OF THE KAZAKHS OF KARAKALPAKSTAN**

The article provides a linguocultural analysis of ethnographisms used in connection with the birth of a child and his upbringing in the Kazakh language of Karakalpakstan. The peculiarities of the use of some ethnographisms, formed under the influence of the local Karakalpak and Uzbek languages, are relatively learned.

Key words: ethnography, Karyn shashu, zharyskazan, shildehana, tyshtlem, alastau, presentation, spamtu and dr.

List of used literature:

1. Akhmetyanov R. G. The general vocabulary of the spiritual culture of the people of the Middle Volga region. M., Nauka, 1981, p.67.
2. explanation of the Kazakh language сөздігі.-Т.VI. - Almaty, 2011. - P. 138.
3. Оңдасынов Р. Arabic-Kazakh Explanatory Dictionary.- Almaty: Education, 2011. P. 256.
4. Mirzaev M. Uzbek tilining Bukhoro group shevalari. - Tashkent: Fan, 1965. - P. 53.
5. Polivanov E. D. Uzbek dialectology and Uzbek literary language. - Tashkent: Fan, 1993. - P. 51.
6. Sagidolda G., Adilova G. A. Linguocultural character of ethnographies related to burial traditions (On the example of the kazakhs language in Karakalpakstan) //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. - Vol. 11. -№. 8. - p. 197-201.

ӘОК 81:37.016
ГТАХР 16.01.45

Аширбекова Камшат Бокеновна

raihan-a@mail.ru

Әлімхан Ермеков атындағы мектеп-дицей,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ӨЗГЕ ҰЛТ ӨКІЛДЕРІНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқыту мәселесі жан-жақты талданған. Тіл үйренушінің қазақша сөйлеуге үйретудің тиімді әдістері көрсетілген. Өзге ұлт сыныбында қазақ тілі сабағын жүргізудің әдіс-тәсілдері берілген.

Тірек сөздер: ауызша, жазбаша, коммуникация, технология, талдау, сөздік құрамы, пунктуация, сөйлеу тілі, грамматикалық құрылысы, ауызша тілдік қатынас, стилистика, синтаксистік қызмет, морфологиялық құрылыс.

Қазақ тілі-әлемдегі тілдер арасынан көркемдігі мен бейнелілігі, тазалығы мен сөздік құрамының молдығы жөнінен ойып орын алған тілдердің бірі.

Бүгінгі қоғам бізден ұлттық дәстүрдегі тіл үлгілерін жетік білумен бірге іскерлік қарым-қатынастағы оқу, жазу, сөйлеу дағдыларын халықтық негізде қалыптастыруымызды талап етеді. Осындай тілдік дағдыларды қалыптастыруда сөйлеу, жазу түрлеріне машықтануда талдау мен талқылау, үйрену сияқты түрлі жаттығудың жазбаша, ауызша жұмыстарын неғұрлым көбірек жүргізген жөн.

Тіл үйрену - өз ұлтыңды тану. Ұлттық тілді білу - ұлт ділін, қасиетін, мінезін, жан-дүниесін, сырын білу екенін, халықтық мәдениет пен дәстүрді жаңғырту болатынын естен шығармайық.

Қазақ тілі- әлемдегі 6000-ға жуық тілдердің ішіндегі қолдану өрісі жағынан 70-ші, ал тіл байлығы мен көркемдігі, оралымдығы жағынан алғашқы ондықтар қатарындағы тіл. Сондай-ақ, ол дүние жүзіндегі ауызша және жазбаша тіл мәдениеті қалыптасқан 600 тілдің, мемлекеттік мәртебеге ие 200 тілдің қатарында тұр.

Қазақстандық білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелер қатарына шоқтығы биік болып әрқашан мемлекеттік тілді меңгерту мәселесі тұрады. Тіл – адамазат баласының рухани күш қуаты, елдігіміздің тірегі де тілегі, сол себепті де оны қазақ халқы ғана емес, елімізді мекендейтін өзге ұлт өкілдері де құрметтеп, үйренуі тиіс [1].

Қазақ тілін оқытуға байланысты тіл дамыту жұмысын ұйымдастырудың негізгі мақсаты – дұрыс, сауатты жазып, оқушының ауызша және жазбаша ойын грамматикалық және стилистикалық жағынан дұрыс сөйлем құрап, жүйелі сөйлеуге үйрету.

Тіл дамыту жұмысы, негізінен, мынадай төрт бағытта жүргізіледі: бірі – мәдени, әдеби сөйлей білу нормаларын үйрету, яғни орфографиялық дағдыны меңгерте отырып, оқушыға мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыру. Екіншіден, лексикалық жұмыстар жүргізу арқылы оқушының сөздік қорын байыту, тілдің лексика және фразеология бөлімдерінен кеңірек білім беру көзделеді. Үшіншіден, жаңа сөздер үйрету, сөздерді үйрете отырып, жаңа сөздер жасайтын формаларды меңгеру арқылы сөз бен сөздердің байланысын, сөйлем құратып үйрету, сөйлемнің құрылысын білдіру арқылы синтаксистік лексикадан білім беру. Төртіншіден, оқушының ойын жазбаша дұрыс, сауатты жаза, әрі сөйлей білуге үйрету мақсат етіледі [4]

Қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйрету жолында тіл үйренушілерге берілетін жұмыстарды жоспарлаудың маңызы зор. Оқу орыс тілінде жүргізілетін мектепте оқушылар қазақ тілінің дыбыстық құрамын, дыбыстардың айтылу нормасын, дыбыстық заңдылықтарын, грамматикалық құрылысын меңгеруге, ойын еркін жеткізуге, жеткілікті дәрежеде сөздік қорын меңгеруге, сонымен бірге қазақша сөйлеуге жаттығып, қазақ тілінде қарым-қатынас жасай алуы қажет. Оқушыны мұндай дәрежеге жеткізу үшін педагог мамандар түрлі жаңа технологиялардың тиімді жақтарын алып, оқушыны жеке тұлға ретінде дамыту жолында жұмыс жасай алулары қажет. Білім берудің жаңа мазмұны пайда болуда:

1. Білім мазмұны жаңа біліктермен, ақпараттарды қабылдау қабілеттерінің дамуымен, ғалымдары шығармашылық және жарық жағдайындағы білім беру бағдарламаларының нақтылығымен байи түсуде;

2. Ақпараттық дәстүрлі әдістері - қазіргі заманғы компьютерлік құралдарға ығысып орын беруде;

3. Баланың жеке басын тәрбиелеуде, оның жан дүниесінің рухани баюына азамат тұлға ретінде қалыптасуына көңіл бөлуде;

4. Оқушыға орташа деңгейде білім беретін бағдарламадан жекелеп, саралап оқыту бағдарламасын өту [2].

Осы мәселеге орай оқытудың әр түрлі технологиялары жасалып, мектеп тәжірибесіне тұрақты енген. Мысалы, академик В.И. Монаховтың технологиясы еңбегі, М.М. Жанпейісованың «Модульдік оқыту технологиясы», профессор Ж.А. Қараевтың «Деңгейлеп саралап оқыту технологиясы» және т.б.

Мемлекетіміздің кез келген оқу орнында қазақ тілі ана тілі және мемлекеттік тіл ретінде оқытылады. Оқу орыс тілінде жүргізілетін мектептерде қазақ тілін оқыту әдістері өзгеше. Ол өзге тіл есебінде жүргізіледі. Мемлекеттік тілді өзге ұлт мектептеріндегі оқушыларға үйрету - аса күрделі ізденісті қажет ететін жұмыс. Өзге тілді ұлт мектептеріне қазақ тілін оқытудың жаңа технологиясы тілдің коммуникативтік қызметін ескере отырып, оны коммуникативтік танымдық жағынан меңгертуді көздейді. Қазіргі кезде тілді коммуникативтік оқыту мәселесіне ерекше назар аударуда.

Қазақ тілін оқыту әдістемесі туралы сөз болғанда бұл мәселе ішінен басқа ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқыту мәселесін жеке бөліп қарастырмаса болмайды. Өйткені, қазіргі таңдағы көп жұмыс істеліп, жан жақты қарастырылып отырған мәселе - орыс аудиториясында қазақ тілін оқыту мәселесі. Сонымен қатар, бұл мәселе тілдік коммуникацияның тікелей зерттеу объектісі бола келіп, қазіргі кезеңде өзекті мәселе болып отырған қазақша сөйлеуге үйретудің тиімді жолдарын табуға көмектеседі.

Қазақ тілін өзге ұлт аудиториясында оқытудағы қатысымдық әдістің алғаш ғылыми негіздемесін жасаған профессор Ф.Ш. Оразбаева оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым, тілдесім процестерінің сөйлеу және ойлау механизмдеріне байланысты аспектілерінің әдістемелік жүйесін қалады. Ғалым: «Қатысымдық әдіс дегеніміз – оқушы мен оқытушының тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын; белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас пен әдістемелік категорияларына тән басты белгілер мен қағидалардың жүйесінен тұратын; тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілді қарым-қатынас құралы ретінде іс жүзіне асыратын әдістің түрі», - деген анықтама береді [3].

Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйрену әр сабақта жаңа сөздерді құрғақ жаттау емес, сол сөздердің мағынасын саналы түрде ұғынып, ауызша және жазбаша қолдана білу керек. Үйреткен жаңа сөздерді студенттер ұмытып қалмау үшін жаттығудың мынандай түрлерін орындатқан пайдалы: жаңа сөздерді оқыту, қиын сөздерді хормен оқыту немесе ұнтаспаға жазып қайталап тыңдату, жаңа сөзді сөз тіркесі, сөйлем ішінде оқыту, ауызша сұрақ-жауапты қолдану, сол сөздерді қолданып, сурет бойынша сөйлем құрату.

Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйрену әр сабақта жаңа сөздерді құрғақ жаттау емес, сол сөздердің мағынасын саналы түрде ұғынып, ауызша және жазбаша қолдана білу керек. Үйреткен жаңа сөздерді студенттер ұмытып қалмау үшін жаттығудың мынандай түрлерін орындатқан пайдалы: жаңа сөздерді оқыту, қиын сөздерді хормен оқыту немесе ұнтаспаға жазып қайталап тыңдату, жаңа сөзді сөз тіркесі, сөйлем ішінде оқыту, ауызша сұрақ-жауапты қолдану, сол сөздерді қолданып, сурет бойынша сөйлем құрату.

Сабақтың формалары мен әдістерін, мазмұнын жетілдіру, оны танымдық, білімдік, тәрбиелік жағынан сапалық жаңа деңгейін көтеру оқытудың тәрбиелік қызметі мен бағытын нығайтады. Сабақта әртүрлі әдістерді пайдалану оқушыларды жалығудан алшақтатады, сөздік қорының баюына ықпал етіп, тілін дамытады. Сабақ берудің жаңа технологияларын меңгере отырып, әртүрлі әдістерді пайдаланып, білім сапасын арттыруға тырысамыз.

Саралап оқыту. Бұл үрдіс Америкада өткен ғасырдың 30-жылдарында білім беру саласында қолданылған. Енді бұл үрдіс Қазақстан мектептерінде қолданыла бастады. Білімді даралап, саралап

берудің басты бағыттарының бірі- дарынды, талантты оқушыларды оқыту. Ақырғы кезде мұндай өзекті мәселеге әлемдік педагогикалық қызығушылықтар байқалады. Мектепте саралап оқытуда елеулі жетістіктерге жету үшін мынадай мақсаттар қою керек: 1.Нақтылы бағдарлама жасау; 2.Материалдық базаның жеткілікті болуы.

Модульдік оқыту технологиясы.

1.Модульдік оқытудың мақсаты оқушының өз бетінше жұмыс істей алу мүмкіндігін дамыту;

2.Оқушының кейде ғана емес, жүйелі түрде белсенді іс-әрекеті болғанда ғана бөлім мазмұны меңгеріледі. Оқушының қабылдау немесе меңгеруіне қарай тапсырмалар дайындалады;

3.Дамыта оқыту идеясы негізделген;

4.Мемлекеттік технология негізінде бағдарламаны оқыту алынған. Дамыта оқыту - күрделі қырылымды, біртұтас педагогикалық жүйе. Дамыта оқытудың дәстүрлі оқытудың айырмашылығы: көзделген мақсатында, мәтінде, мазмұнында, дамытудың негізгі факторында, мұғалімнің рөлі мен атқаратын қызметінде, әдіс - тәсілдерінде, оқушының белсенділігінде. Дамыта оқыту урдісінде білім дайын берілмеуі тиіс, оқушы білім тереңіне қарқынды ой еңбегін қажет ететін тапсырманы орындау арқасында жетуі керек. Дамыта оқыту принциптеріне негізделген« Сыни тұрғындан ойлау» жобасы - американдық ғылымдардың идеялары негізінде құрылған жоба. «Сыни тұрғындан ойлау» жобасының философиясы - баланы өз бетінше ізденуге, шешім қабылдауға дағдыландыру, барлық баланы жеке зерттеу және бақылау болып табылады. Сыни тұрғындан ойлау бағдарламасы 60 - тан аса әдістерді ұсынады.

Сыни тұрғындан ойлаудың нақты әдістері: топтастыру, көрнекілік, ой қозғау, болжау, «оқушыларды жетектейтін карта», «семинарлық карта», «кубизм», «Венн диаграммасы», «Бес жол өлең», «Білгеніміз, білгіңіз келетіні үйренгіңіз», «Пікір сайыс», «Жұптасып ойлау», т.б.

Әрбір оқушыға түбегейлі білім мен мәдениеттің негіздерін беру және олардың жан-жақты дамуына қолайлы да тиімді оқыту технологиялардың бірі - Ж.Қаратавтың деңгейлеп оқыту технологиясы. Оқыту маңыздылығы: 1. Сынып оқушыларының барлығы түгелдей жұмыс істейді; 2. Бос отырған оқушы болмайды; 3. Әркім өзінің білім деңгейінің мүмкіндігін, іскерлігін біліп қана қоймай, оны дамытады; 4. Қиындықты жеңеді, пәнге деген қызығушылықтары қалыптасады; Шығармашылық қабілеті дамиды. Нәтижесі: 1.Қойған мақсатына жете алатын оқушы тәрбиелеу; 2.Білім деңгейін дамытады; 3.Шығармашылық тұлға тәрбиелеу. Ерекшелігі: 1.Таланттылар өзінің қабілетін одан әрі бекіте түседі. Әлсіздер оқуға ниет білдіріп сенімсіздіктен арылады; 2.Оқушының оқуға деген ынтасы артады; 3.Білімдәрежесі бірдей топтарды оқыту жеңілдейді.

Бүгінгі таңда жаңа технологиялық әдіс-тәсілдер топтамасына енген интерактивтік әдіс ұстаздар назарын өзіне барынша аударып отыр. Себебі бұл әдіс оқушылардың бойына төмендегідей әдет - дағдыларды қалыптастырады: 1.Оқушы өзін - өзі еркін, батыл сезінеді. Үйреніп жатқан тілге деген қызығушылығы артады; 2.Оқушылар топ болып, жұп болып әрекет етіге үйренеді; 3.Білімі төмен оқушылар озат оқушылардан кей жерлерге көмек алады. Ал озат оқушылар өз сыныптастарына қамқорлықпен қарауға үйренеді.

Жаңа әдістердің ерекшелігі - жеке тұлғаны қалыптастыруда, өз бетімен жұмыс істей алуда, шығармашылыққа баулуда ерекше рөл атқарады. Сондықтан қазақ тілі мен қазақ әдебиеті пәндерінде, әсіресе өзге ұлтты мектептерде сабақтың формаларын ауыстырып, балалардың тақырыпты тез меңгеруіне қол жеткізу мақсатында түрлі әдістер арқылы мұғалім тіл дамытуда біршама жетістіктерге қол жеткізері анық [3,6].

Білім берудің қай түрі болса да, негізінен сабақты ұйымдастыру арқылы жүзеге асады. Сондықтан сабақты дұрыс ұйымдастыру мұғалімнің әдіс-тәсілдері , жаңаша ізденісі, жаңалыққа ұмтылысына байланысты іске асады. Соңғы жылдардағы ақпараттандыру заманында шығып жатқан сан алуан технологиялар мен әдіс-тәсілдердің тиімдісіне сүйеніп, соларды меңгеруге ұмтыламыз.

Тіл ұстартуға арналған мәтіндермен ауызша, жазбаша жұмыстарын орындауда ұжымдық оқыту технологиясының әдіс-тәсілдерін қолдану, әсіресе орыс сыныптарында қазақ тілін меңгеруде орасан зор пайдасы бар.

Диалогтік оқыту әдісі-мұғалімдер балалардың оқуға деген ынтасын оята алатын пәрменді тегік. Сұрау және топтық жұмыс диалогтік тәсілдің балаларды оқыту сапасын арттыру құралы. Ғылыми зерттеу нәтижелері сабақта диалогтің маңызды рөл атқаратындығын Мерсер мен Литлтон (2007) өз еңбектерінде диалог сабақта оқушылардың қызығушылығын арттырумен қатар, олардың білім деңгейінің өсуіне үлес қосатындығы туралы айтқан болатын. Диалогтік оқытудың бір түрі-әңгіме-дебат. Бұл әдістің тиімділігі- оқушы өз көзқарасының дұрыстығын дәлелдейді, сөйлеу мәдениетін қалыптастырады, өзіндік көзқарасы бар жеке тұлға қалыптасады.

Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқытуда мәтінмен жұмыс істеу үлкен рөл атқарады. Қазіргі заманда Мұсабекова Ф., Әбдікәрімова Т., Әбдіғалиева Т., Шаймерденова К., Рахметова С., Нұржанова Ж. сияқты ғалымдардың ұсынуымен мәтінмен жұмыс жүргізу әдістемесі дамып

келеді. Оқытуда тілдік қатынас мақсатын алға шақырған қатысым [коммуникативтік] әдісінің артықшылығы практикада дәлелденген. Өйткені, мәтін- сөйлеуге жаттықтыру, сөйлеу дағдысын қалыптастыру құралы. Мәтінмен байланысты жүргізілетін жұмыстардың бәрі де сөйлеу дағдысын қалыптастырумен байланысты болғанда ғана, тілге үйрету жұмысы нәтижелі болмақ. Оқу мәтіндегі қазақша сөйлеудің дұрыс үлгісін көрсетіп қана қоймайды, оған бірте-бірте дағдыландырады.

Тілді оқытудың алғашқы кезінен бастап соңғы кезіне дейін мәтін ұзақ уақыт сабақта қолданылатын болғандықтан, ол сөйлеудің дұрыс үлгісінің еске сақталуына мүмкіндік беретін дидактикалық материал. Мәтінмен жүргізілетін жұмыс түрлері оны оқу, мәтіндегі дұрыс сөйлеу үлгілері арқылы оқығанын, аударғанын жеңіл диалогқа айналдыру, қарапайым мазмұнын айту арқылы көрінеді. Мақсат-оқушылардың мәтіндерді практика жүзінде іске асуына, байланыстырып сөйлеуге қалыптастыруға дұрыс пайдалану.

Мәтінді меңгерудің бір жолы-мәнерлеп дұрыс оқу. Мәтін мазмұнын түсіну үшін оның ішіндегі жеке сөздерді түсіну керек, яғни таныс емес сөздердің аудармасын оқушылар табуы қажет. Сөздің нақтылы мағынасын сөйлеу контекстінде ғана байқауға болады. Қандай мәтін болса да, алдымен оның мазмұнын түсіну қажет.

Қазақ тілін оқытудың алғашқы кезеңінен бастап, мәтінмен жұмыс жүргізу тіл дамытуда өте пайдалы. Сондықтан бұл жұмысқа жеткілікті мән берілуі қажет.

Тіл дамыту жұмысының нәтижесінде оқушының сөз байлығы молайып, тілдің фонетикалық жүйесін меңгертіп, сөйлеу мәдениеті қалыптасады. Өйткені, сөздерді дұрыс айту, дұрыс жаза білу-тіл мәдениетінің басты талаптарының бірі.

Тіл дамыту жұмысында ауызекі сөйлеу мен жазба тілінің бір-бірімен байланыстылық принципі де басты орын алады. Адам бір-бірімен сөйлеу арқылы тікелей қарым-қатынас жасайды. Сөйлеу тілі арқылы адам екінші адамның сөзін естиді, тыңдайды, түрлі көркемдік тілдік құралдарын пайдаланады. Мысалы, мақал-мәтел, теңеу, салыстыру, әсірелеу, сөзге екпін түсіре айту, ерекше үнмен, ырғақпен айту, ымдау, т.б. әрекеттер арқылы сөйлеу процесінде екінші адамға ойын жеткізеді. Сондай-ақ, ауызекі сөйлеу тілінде адам ойын жай сөйлемдермен айтуға бейім келеді, мысалы, сөйлемнің айқындауыш, оңашаланған мүшелерін, құрмалас сөйлем түрлерін үнемі қолдана бермейді.

Өзге ұлт өкілдерінің тілін дамыту-қазіргі мектептегі оқу-тәрбие ісіндегі басты проблема. Тіл мен сөйлеу үрдісін дифференциалды қарастыра оқыту қажет, өйткені оқушының дұрыс сөйлей білуіне көңіл бөлініп отыр. Сондықтан, мұғалімнің қазақ тілі сабақтарында тіл дамыту, байланыстырып сөйлеуге айрықша көңіл бөліп, тілдік материалдарды дұрыс таңдай білу (сөздің, сөйлемнің үлгілерін беру), оны дұрыс бере білу, тілдің теориясы мен сөйлеу практикасының бір-бірімен қарым-қатынасы түрлі жаттығу жұмыстары арқылы іске асырылады. Демек, қазақ тілі пәнін оқыту барысында мұғалім оқушының ойын логикалық жағынан дұрыс, анық, қазақтың әдеби тілінің мөлшері лайықты, дұрыс айта білуге үйретумен бірге, екінші жағынан ойын орфографиялық және пунктуациялық жағынан дұрыс жаза білуге жаттықтырылады.

Қорыта келе айтарымыз, Қатынас, тілдесу – ұлттық сипатта қалыптасқан құбылыстар. Қазіргі заманда шәкірттерге тілдесудің ұлттық сипатын меңгертумен қатар, оларды түрлі мәдени, ұлттық ортада коммуникацияға еркін түсе алатын етіп тәрбиелеу де міндет болып тұр. Оқушылардың қазақ тілінде сөйлесу, дұрыс сұрақ қойып, өз ойын сауатты, толық жеткізу дағдылары одан әрі қалыптастыру әрбір тіл жанашырының басты ісі болмақ демекпіз..

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Исабаев Ә. Қазақ тілін оқытудың дидактикалық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 159 б.
2. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. - Алматы: РБК, 2000. – 207 б.
3. Оразақынова Н.А. т.б. Сатылай комплексті талдау (фонетика, сөзжасам, морфология, лексика, синтаксис). Оқу құралы. – Алматы: Телеарна, 2006. – 302 б.
4. Әбілқажыев Ә., Құлмағамбетова Б. Қазақ тілін оқыту. - Алматы, 1984
5. Әлімжанова Д., Маманов Ы. Қазақ тілін оқыту методикасы.- Алматы, 1991
6. Қадашева Қ. Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі: Пед. ғыл. док. ... дисс. – Алматы, 2001
7. Мұратбекова А.М. Қазақ тілінің кәсіби лексикасын жазылым әрекеті арқылы оқыту әдістемесі (тарих мамандығы үлгісінде): пед.ғыл.канд. авторефераты, Алматы, 2003
8. Әміров Р. Оқушылардың тілін дамыту үшін істелетін жұмыстар.-Алматы, 1967.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Аширбекова Камшат Бокеновна
Школа-лицей имени Алимхана Ермекова, Караганды, Республика Казахстан
ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ
ДРУГИХ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ

Всесторонне проанализирован вопрос обучения казахскому языку представителей других национальностей. Показаны эффективные методы обучения говорению на казахском языке. Даны методы и приемы проведения урока казахского языка в классе иная нация.

Ключевые слова: устный, письменный, коммуникация, технология, анализ, словарный состав, пунктуация, разговорный язык, грамматическое построение, устное языковое общение, стилистика, синтаксическая деятельность, морфологическое построение.

Ashirbekova Kamshat Bokenovna
Alimkhan Ermekov Lyceum School, Karaganda, Republic of Kazakhstan
EFFECTIVE WAYS OF TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE TO REPRESENTATIVES OF
OTHER NATIONALITIES

The issue of teaching the Kazakh language to representatives of other nationalities has been comprehensively analyzed. Effective methods of teaching speaking in the Kazakh language are shown. The methods and techniques of conducting a Kazakh language lesson in a different nation class are given.

Keywords: oral, written, communication, technology, analysis, vocabulary, punctuation, spoken language, grammatical structure, oral language communication, stylistics, syntactic activity, morphological structure.

ӘОК 811.512.122:81'367
ГТАХР 16.01.11

Баймұрынов Жанболат Мақсатұлы
«Bolashaq» академиясының доценті, ф.ғ.к.
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

КОНТЕКСТЕГІ ПЫСЫҚТАУЫШ ДИНАМИКАСЫ

Әдетте сөйлем мүшелерінің грамматикалық динамикасы – контекст аясында көрінетін құбылыс. Мақалада пысықтауыштың контекстегі динамикасы нақты сызбамен егжей-тегжейлі талданып көрсетіледі. Осындай грамматикалық динамика бірде толымсыз сөйлемдердің жасалуына ықпал етсе, екінші жағынан, коммуникативтік акт кезінде толымсыздықтың еңсерілуіне де жол ашады, басқаша айтқанда, толымсыз сөйлем үнемі толымды болып қабылданады. Мақала мазмұнында пысықтауыш динамикасының өзіне тән ерекшеліктері баяндалған.

Тірек сөздер: пысықтауыш динамикасы, контекстік толымсыз сөйлем, сөз саптау, сөз қабылдау, психоллингвистика, динамикалы синтаксис, сөйлем жүйесі.

Сөйлем мүшелерінің динамикасы – контекст аясында қаралатын мәселе. Себебі бұл жерде сөйлем мүшесінің бір түрден екінші түрге, яғни бір грамматикалық формадан екінші бір грамматикалық формаға ауысып отыруы және сол арқылы кез келген сөйлем мүшесінің сөйлеу және оны қабылдау барысында формалық жағы ғана емес, грамматикалық семантикасы да өзгеруге бейім келетіні басшылыққа алынады. Бұл үшін алдыңғы контекстегі сөйлем мүшесін айтылыс ниетіне қарай кейінгі контексте қайта өңдеудің (перестроение) қажеті болмайды. Сөйлем мүшелерінің өзге грамматикалық тұлғаға ауысуы коммуникация барысында өздігінен жүзеге асады. Басқаша айтқанда, сөйлеуші де, қабылдаушы да алдыңғы және кейінгі контекстің бірлігін ескеріп отыратын болғандықтан, грамматикалық мағына ілгерінді-кейінді салыстыру арқылы қажетті формаға ауыса береді. Және бұл құбылыс – коммуниканттар санасында жүзеге асатын құбылыс. Себебі тілдік қатынас кезіндегі грамматикалық мүшелердің динамикасы – коммуникация заңдылығы және мұны коммуниканттар рефлексивті түрде біледі.

Синтаксистік динамика сөйлемдегі құрылымдық толымсыздық пен контекст қатынасынан көрінеді. Контекстің құрылымдық толымсыздықты жоққа шығаратыны белгілі. Өйткені контекст аясындағы сөйлемнің толымсыз болуы – шартты түсінік. Бұл жерде құрылым толымсыздығы мен

мазмұн толымсыздығы еш уақытта да тең болмайды. Контекст аясындағы сөйлем қашан да толымды. Сөйлем құрылысының толымсыздығы контекстен бөлініп алынған сөйлемге ғана тән. Грамматикалық мүшелердің динамикалығы контексттегі сөйлемнің құрылымдық жағынан да, мазмұндық жағынан да толымсыз болуына жол бермейді. Себебі сөйлемде айтылуға тиісті сөздердің (грамматикалық мүшелердің) барлығы да қамтылады.

Осы жерде А.Байтұрсынұлының мына пікіріне ден қою әрі теориялық, әрі практикалық жағынан да маңызды: «Сөйлем дегеніміз – сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой. Сөйлегенде, жазғанда кім де болса ойын айтады. Ойын айтуға тиісті сөздерді алады да, олардың басын құрап, біріне-бірінің қырын келтіріп, қиындастырады» [1, 263]. Демек, әр сөйлеуші ойын тыңдаушыға толық жеткізуге қабілетті сөздерді ғана таңдап, грамматикалық байланысқа түсіреді. Бұл пікір құрылымдық толымсыздықтың шартты екені, оның сөйлемдегі ой мазмұнының бұзылуына еш нұқсан келтірмейтіні жайлы ойымызды бекіте түседі. Шетелдік лингвист Г.Пауль пікірі де осыған саяды: «...в языке для всех случаев вырабатываются способы выражения, которые содержат ровно столько, сколько необходимо для понимания» [2, 372]. Ал Б.П.Ардентов: «...кейбір ұғым мен түсінік ойда болғанымен, арнайы сөзбен беріле бермейді. Ойдың толықтығы үшін қажет болатын сөйлем мүшелері ойда бар деп есептеледі, олар алдыңғы ойдан белгілі болады немесе олар туралы сөз сөйлеу кезіндегі жағдайдан анық түсінуге болады», – дейді [3, 8].

Жоғарыда коммуникация заңдылығы және айтылыстағы грамматикалық мүшелердің контекст аясында осы заңдылыққа орай динамикалы болатыны, ал коммуниканттардың мұны рефлексивті түрде түсінетіні жайлы айтылды. Мұндай пікірге келуімізге себеп – жарыққа шыққанға дейін (ауызша не жазбаша) кез келген сөйлем белгілі бір сөз саптау кезеңдерінен өтеді және қабылданғанға дейін де (тыңдау не оқу арқылы) бірнеше үдеріс сүзгісінен өтеді. Осы кезде адресанттың хабарды сөйлеммен кодтауы да, оның (сөйлемнің) адресат тарапынан декодталуы да – сөйлем мүшелерінің динамикасын ескеру арқылы жүретін үдеріс. Мысалы, *Арланды көрген Жарас қорыққаннан бақырып жіберді. Ізінше далбалақтап беталды қаша жөнелген* деген сөйлемдердің кейінгісінің себеп пысықтаушы – алдыңғы сөйлемдегі себеп пысықтауыш. Контекст аясындағы сөйлем грамматикалық мүшелерінің динамикасын ескерген адресант кейінгі сөйлемде себеп пысықтауышын қайталамаған. Ал адресат декодтау кезінде кейінгі сөйлемдегі себеп пысықтауышын ілгері контексттегі сөйлем пысықтауышымен байланыстырады, дұрысында, ілгеріде айтылған пысықтауышты ойша кейінгі сөйлемге орналастырады. Себебі кейінгі сөйлемді айтқан адресанттың сөйлеу ниеті яки хабарды кодтауы да дәл осы үлгіге, яғни толымды конструкцияға негізделген.

Әдетте сөйлеуші интенциясы (нені айтқысы келгені), ең алдымен, оның өзіне белгілі болады. Сөйтіп, келесі кезекте тыңдаушының коммуникативтік мүмкіндігін (аялық білімін) ескере отырып, айтайын деген ойын тыңдаушының коммуникативтік қабілетіне сай сөздермен, синтаксистік конструкциямен кодтайды. Осыған байланысты көрнекті психолог Л.С.Выготский сөз саптаудың бес кезеңін топтап көрсетеді:

1. Уәждеме (мұны сөйлеуге бағдарланумен теңестіруге болмайды, өйткені уәж бен сөйлеу арасындағы қатынас бұлдыр тілек, міндетті сезіну, ниет сияқты болады. Қысқасы, алғашқы сигналдар қабылданады);

2. Ойлау (бұл сөйлеу ниеті ұғымына сәйкес келеді);

3. Ойды ішкі сөзбен жанастыру (мұнда қандай жайт туралы баяндау қажетін қысқаша түрде іштей жоспарлайды, сондықтан бұған фонациялық ауа қатыспайды);

4. Ойды сыртқы сөздің мағынасымен жанастыру (ішкі жоспарды жүзеге асыру кезеңі);

5. Ойды сөзбен қабыстыру (мұнда сөйлеудің акустика-артикуляциялық жақтары ескеріледі) [4, 163].

Сөз саптау кезеңдеріне қатысты және бір үлгі орыс психолінгвисті В.Беляниннің еңбегінде келтірілген. Бұл үлгі «Т-О-Т-Е» деп аталады (test → operate → test → exit / проба → операция → проба → результат). Қарапайым тілмен түсіндіргенде, байқап көруден операцияға, одан және байқап көруге, соңында нәтижеге бағытталады, яғни жарыққа шығады.

Автордың айтуынша, америкалық психологтер Дж.Миллер, Е.Галантер және К.Прибрамның «Планы и структура поведения» (1960) деген кітабында адам өз ойын сөйлем ретінде жарыққа шығармас бұрын не айтатыны жөнінде алдын ала жоспарлайтыны жазылған. Ол жоспар бос ұяшықтар түріндегі жалпы схема есебінде болады. Сондай-ақ сөйлеуге дейін қажет деп танылған (таңдау үстіндегі) сөздер саны нақты айтылыстағы тілдік элементтер санынан анағұрлым көп болатыны жөнінде келтірілген. Демек, жоғарыда баяндалғандай, адресантта жоспар сөйлемдер болады және не жөнінде айтатыны өзіне барынша айқын болады. Сондықтан адам жоспарын жүзеге асырар сәтте байқап көру және қателер үлгісін іске қосады. Осыған орай кей жағдайда нәтиже әдепкі жоспармен сәйкеспей жатады. Міне, осындай жағдайда кері байланыс механизмі іске қосылып, адам жоспарды жүзеге асыру жолында байқап көруден операцияға, байқап көруден нәтижеге қарай жылжиды [5, 48].

Біздіңше, В.Белянин көрсеткен Т-О-Т-Е үлгісі Л.Выготскийдің сөз саптау үлгісіндегі 4-кезеңге тән. Себебі сөз таңдау, оны белсендендіру және пассив қатарлардың күңгірттенуі, маңызсызданған элементтердің синтаксистік конструкциядан тыс қалуы өзара байланыста, бірлікте жатыр.

Енді сөйлеудің қабылдану үлгісіне келейік. Бұл жөнінде В.Белянин Ч.Осгуд ұсынған үлгіні көрсетеді. Бұл үлгі бойынша, адресант «А» хабарын адресатқа жеткізу үшін тасымалдаушыны пайдаланады. Ал тасымалдаушы хабарды кодтап, сигналға айналдырады (*сигнал – лексикалық, грамматикалық және акустикалық (кейде тілден тыс бейвербалды амалдар)* жамылғы) және оны байланыс арнасы (канал связи) арқылы қабылдаушыға бағыттайды. Осы тұста қарым-қатынас жүзеге асу үшін кодтау мен декодтауда ортақтық сипат болуы тиіс, яғни ол кодтың «кілті» адресатта да болуы қажет (*мәселен, қарым-қатынасқа түсушілердің бір ұлттан болуы немесе бір-бірінің ұлтына тән қатысымдық ерекшеліктерден хабардар болуы*). Сонымен, сигнал түрінде кодталған хабар байланыс арнасы арқылы қабылдағышқа (приемник) түседі. Қабылдағыш кодталған хабарды өзіне мәлім кілт арқылы декодтайды, осы кезде қабылдаушы (адресат немесе получатель) «А» хабарын кейде «Б» хабары түрінде қабылдауы мүмкін, өйткені байланыс арнасында «А» хабарына түрлі кедергі (помехи) әсер етіп (*тіл мүкістігі немесе айналадағы өзге дауыстар*), оның өңін айналдырып, адресатқа «Б» хабары түрінде жеткізуі де орын алады [5, 61]. Алайда мұны «ықтималдықпен болжамдау» механизмі реттеп отырады. Бұл төмендегіше кесте түрінде берілген.

Кесте 1 – Хабардың қабылдану үлгісі

Код				
кодтау		декодтау		
«А» хабары		Сигнал		«Б» хабары
адресант	тасымалдаушы	байланыс арнасы	қабылдағыш	қабылдаушы
сөйлеуші		кедергілер		тыңдаушы

Сонда қатысымдық тұлғаның тірегі (ұйытқысы) болатын сөз бен оның мағынасы, өзге сөздермен грамматикалық байланысы, акустика-артикуляциялық жақтары «кодтау», бұлардың жалпы сипаты «тасымалдаушы тұлғалар», әбден пісіп-жетіліп, жарыққа шығар ой «сигнал» болады, ал байланыс арнасы дегеніміз – дыбыстық сөйлеу немесе жазбаша сөйлеу.

Сөз саптау мен қабылдауға қатысты берілген үлгілерге сүйенетін болсақ, адресанттың жоспардағы әдепкі сөйлемі (Мұнан былай – ЖӘС) қайтадан байқап көру барысында ықшамдалған сөйлемге (Мұнан былай – БС) айналады. Себебі ЖӘС-тің тұлғасы мен мазмұны өзінен бұрын айтылып қойылған яки контексте бар сөйлеммен (Мұнан былай – БС) тұлғалық әрі мазмұндық жағынан салыстырылып (қайтадан байқап көру арқылы), грамматикалық мүшелердің динамикалығы ескеріледі де, БС болып өзгереді. Ал БС адресат үшін бастапқы қабылданған сөйлем (Мұнан былай – БҚС) болады да, БС қазіргі қабылданатын сөйлем (Мұнан былай – ҚҚС) болады, сондай-ақ ҚҚС контекстегі грамматикалық мүшелердің динамикалығын ескеру арқылы құрылысы мен мазмұны жағынан толымды болып қабылданып, бұл толық конструкция қабылданған сөйлем (Мұнан былай – ҚС) болады [6, 41-42].

Енді контекстегі пысықтауыш динамикасын осы үлгіні басшылыққа ара отырып талдамақпыз. Мысалы:

1. Вагонға жете беріп артына қарады. Әжесі көзіне түспеді. 3. Әйей тәтейі әлі тұр (Ө.Кекілбаев).

Мекен пысықтауыш қызметіндегі «артында» сөзі кейінгі екі сөйлем құрылысында да жоқ. Хабарды кодтауға адресант толымсыз сөйлемді таңдаған.

Сөз саптауда

БС: Вагонға жете беріп артына қарады.

ЖӘС: Артында әжесі көзіне түспеді.

БС: (...) Әжесі көзіне түспеді.

Сөз қабылдауда

БҚС: Вагонға жете беріп артына қарады.

ҚҚС. (...) Әжесі көзіне түспеді.

ҚС: Артында әжесі көзіне түспеді.

Контекстегі үшінші сөйлем де дәл осындай тәртіппен жарыққа шыққан және мекен пысықтауышының ойша орналастырылуы арқылы толымды болып қабылданады. Толымсыз сөйлемдерге қажетті мекен пысықтауышының грамматикалық тұлғасы ғана өзгеріске ұшырайды: барыс септіктен жатыс септікке ауысқан. Мұнан аңғарылатыны – сөйлем мүшелерінің динамикалы

болуына қарай олардың грамматикалық тұлғасы да бір түрден екінші түрге ауысуға бейім. Әдетте мұндай сөйлемдер қазақ мәтіндерінде көптеп кездеседі.

Мекен пысықтауыш ығысқан жағдайда, оның өтеуіне контекстегі бастауыш жүретін сөйлемдер де бар:

1. *Жәнібекке қаланың шет жағынан бөренеден қиып салынған, өз алдына қора-қопсысы бар оңаша үй тиді.* 2. *Жұрт сапырылысып келеді де жатады, сапырылысып шығады да жатады* (Ө.Кекілбаев).

Ортақ бастауышты толымсыз мезгілдес ыңғайлас салаластың екі сыңарында да айтылмай тұрған мекен пысықтауыштың өтеуіне жүретін сөз – контекстегі «үй» бастауышы. Мекен пысықтауыштардың сөйлемнен түсірілуі де, сайып келгенде, алдыңғы контекстегі «үй» сөзіне негізделген.

Сөз саптауда

БС: *Жәнібекке қаланың шет жағынан бөренеден қиып салынған, өз алдына қора-қопсысы бар оңаша үй тиді.*

ЖӘС: *Үйге жұрт сапырылысып келеді де жатады, үйден сапырылысып шығады да жатады.*

БС: (...) *Жұрт сапырылысып келеді де жатады, (...) сапырылысып шығады да жатады.*

Сөз қабылдауда

БҚС: *Жәнібекке қаланың шет жағынан бөренеден қиып салынған, өз алдына қора-қопсысы бар оңаша үй тиді.*

ҚҚС: (...) *Жұрт сапырылысып келеді де жатады, (...) сапырылысып шығады да жатады.*

ҚС: *Үйге жұрт сапырылысып келеді де жатады, үйден сапырылысып шығады да жатады.*

Мұндағы бастауыштан пысықтауышқа ауысатын динамикалы мүшенің («үй» сөзінің) бағыттылық жағынан қай септік формасымен тұлғаланатыны баяндауыш қызметіндегі етістікке байланысты. Мысалы, *кел* етістігі *кет* және *бар*, *шық* етістіктерімен лексика-семантикалық жағынан қарама-қайшы. Сондықтан мекен пысықтауыштың грамматикалық тұлғасының қандай болатыны баяндауыштың лексика-грамматикалық қызметіне жүктелген.

Кейінгі сөйлем пысықтауышы ретінде контекстегі анықтауыш та жұмсала береді:

1. *Әлдекім тонын шешіп жайып, жарадар жігітті жерге отырғызды.* 2. *Етігін суырғанда Құба-мергеннің өзі жағасын ұстаған.* 3. *Қоныш пен балақ қанға толып кеткен екен* (М.Мағауин).

Үшінші сөйлемді контекстен тыс қарайтын болсақ, қоныш пен балақтың неліктен қанға толып кеткені жөнінде сұрақ туады. Ал контекст аясында тұрғанда, адресатта мұндай түсінбеушілік болмайды.

Сөз саптауда

БС: *Әлдекім тонын шешіп жайып, жарадар жігітті жерге отырғызды.*

АС: *Етігін суырғанда Құба-мергеннің өзі жағасын ұстаған.*

ЖӘС: *Жараланғандықтан қоныш пен балақ қанға толып кеткен екен.*

БС: (...) *Қоныш пен балақ қанға толып кеткен екен.*

Сөз қабылдауда

БҚС: *Әлдекім тонын шешіп жайып, жарадар жігітті жерге отырғызды.*

АС: *Етігін суырғанда Құба-мергеннің өзі жағасын ұстаған.*

ҚҚС: (...) *Қоныш пен балақ қанға толып кеткен екен.*

ҚС: *Жараланғандықтан қоныш пен балақ қанға толып кеткен екен.*

Контекстен тыс алып қарайтын болсақ, мысалдағы екінші сөйлем де себеп пысықтауышсыз сөйлем болып шығады. Оның орны, керісінше, кейінгі контекспен (үшінші сөйлеммен) толығыады.

Себеп пысықтауышы кейінгі контексте берілетін сөйлем қазақ мәтіндерінде баршылық. Мысалы:

1. *Нағашылар қабағы қырауытып аттан түскен алғашқы күні бел жазып шешінер-шешінбестен, кеше ғана құдалары күшаламен улап кеткен қара қасқа аттың жемтігін барып көріп, ішек-сілелері қата күлген.* 2. *Бес-алты сауысқан өліпті.* 3. *Екі қарсақ, әлдеқайдан қаңғып келген арық ақ төбет өліпті* (М.Мағауин).

Бұл мысалдың алғашқы сөйлемінде баяндалатын жайт бойынша, нағашылардың күлуіне, бір қарағанда, уланған жемтікті көруі себеп болып тұрғандай. Алайда кейінгі сөйлемдерді қабылдау арқылы олардың күлуінің біз ойлағаннан мүлде басқаша себебі бар екеніне көз жеткіземіз. Яғни олар жемтікті улаудағы мақсатқа сай жолбарыстың емес, уақ-түйек өзге жануарлардың өлгеніне күлген болып шығады. Сонда алғашқы сөйлем – себеп пысықтауышсыз толымсыз сөйлем де, кейінгі екі сөйлем – ондағы (біріншідегі) құрылымдық олқылықты толықтыратын сөйлем. Бұл – бірінші мәселе. Екінші мәселе – екінші және үшінші сөйлемдердің толымсыздығы. Контекстен тыс қарайтын болсақ, бұл сөйлемдерде де себеп пысықтауышына тиесілі бос орын бар. Сауысқандар мен қарсақтар және төбеттің өлуіне не себеп екені жөнінде олардың синтаксистік құрылысына қатысты мазмұнда дәнеңе

де айтылмаған. Себебі ілгерідегі сөйлемнің «*күшаламен улап кеткен қара қасқа аттың жемтігін*» деген бөлшегінде баяндалған болатын. Сондықтан соңғы екі сөйлем де себеп пысықтаушысыз толымсыз сөйлем болып шыққан.

Сонда контекстегі сөйлем мүшелерінің динамикалығын ескеруден ықшамдалған екінші және үшінші сөйлемдердің жасалу және қабылдану үлгісі төмендегіше болады:

Сөз саптауда

БС: *Нағашылар қабағы қарауытып аттан түскен алғашқы күні бел жазып шешінер-шешінбестен, кеше ғана құдалары күшаламен улап кеткен қара қасқа аттың жемтігін барып көріп, ішек-сіделері қата күлген.*

ЖӘС: *Күшаламен улап кеткен қара қасқа аттың жемтігін жегендіктен бес-алты сауысқан өліпті.*

БИС: (...) *Бес-алты сауысқан өліпті.*

Сөз қабылдауда

БҚС: *Нағашылар қабағы қарауытып аттан түскен алғашқы күні бел жазып шешінер-шешінбестен, кеше ғана құдалары күшаламен улап кеткен қара қасқа аттың жемтігін барып көріп, ішек-сіделері қата күлген.*

ҚҚС: (...) *Бес-алты сауысқан өліпті.*

ҚС: *Күшаламен улап кеткен қара қасқа аттың жемтігін жегендіктен бес-алты сауысқан өліпті.*

Үшінші сөйлем де дәл осындай тәртіппен, яғни грамматикалық мүшелердің динамикалығына сүйенумен жасалған және осы үлгі бойынша қабылданады. Десек те контекст ауқымын кеңейтетін болсақ, екінші және үшінші сөйлемдерде және бір пысықтауыштың жеткіліксіз екені аңғарылады. Ол – амал пысықтауышы мен мекен пысықтауышы. Контексте іргелес байланысқан келесі сөйлемдер:

Сауысқан удың басында қатқан, қарсақ әудем жерге жығылыпты. Ақ төбет қу бұта шайнап, артқы аяғымен бауырын тырнап, аузынан көк көбік ағып, қатты азаптанған екен, бірер шақырымнан соң құлапты (М.Мағауин).

Көріп отырғанымыздай, жануарлардың қай жерде қалай жан бергені кейінгі контексте баяндалған.

Толымсыз сөйлемдердегі пысықтауыштың орны осылай кейінгі контекспен де толығыады. Және олар сөз немесе сөз тіркесі ғана емес, бір, кейде бірнеше сөйлем көлемінде беріле береді. Сол сияқты, толымсыз құрылыстағы пысықтауыш мүшенің күрделі конструкциядан көрінуі алдыңғы контекске де тән. Мысалы:

1. Бұлкектеп жотаға шықты. 2. Сол-ақ екен, арғы беттен құлап келе жатқан екі үлкен қара айғайды салып тап берді. 3. Көксерек жалт беріп, жотаның тасасына түсе сала, сайды жалбылап, жоғары қарай салды (М.Әуезов).

Іргелесе байланысқан үш сөйлемнің соңғы екеуі – пысықтауышсыз толымсыз сөйлем. Талдап көрейік:

Сөз саптауда

БС: *Бұлкектеп жотаға шықты.*

ЖӘС: *Бұлкектеп жотаға шыққандықтан көрініп қалып, сол-ақ екен, арғы беттен құлап келе жатқан екі үлкен қара айғайды салып тап берді.*

БИС: (...) *Сол-ақ екен, арғы беттен құлап келе жатқан екі үлкен қара айғайды салып тап берді.*

Сөз қабылдауда

БҚС: *Бұлкектеп жотаға шықты.*

ҚҚС: (...) *Сол-ақ екен, арғы беттен құлап келе жатқан екі үлкен қара айғайды салып тап берді.*

ҚС: *Бұлкектеп жотаға шыққандықтан көрініп қалып, сол-ақ екен, арғы беттен құлап келе жатқан екі үлкен қара айғайды салып тап берді.*

Енді екінші сөйлем мен үшінші сөйлемнің арақатынасы:

Сөз саптауда

БС: *Сол-ақ екен, арғы беттен құлап келе жатқан екі үлкен қара айғайды салып тап берді.*

ЖӘС: *Сол-ақ екен, арғы беттен құлап келе жатқан екі үлкен қара айғайды салып тап бергендіктен, Көксерек жалт беріп, жотаның тасасына түсе сала, сайды жалбылап, жоғары қарай салды.*

БИС: (...) *Көксерек жалт беріп, жотаның тасасына түсе сала, сайды жалбылап, жоғары қарай салды.*

Сөз қабылдауда

БҚС: *Сол-ақ екен, арғы беттен құлап келе жатқан екі қара айғайды салып тап берді.*

ҚҚС: (...) *Көксерек жалт беріп, жотаның тасасына түсе сала, сайды жалбылап, жоғары*

қарай салды.

ҚС: *Сол-ақ екен, арғы беттен құлап келе жатқан екі үлкен қара айғайды салып тап бергендіктен, Көксерек жалт беріп, жотаның тасасына түсе сала, сайды жалбылап, жоғары қарай салды.*

Сонымен, мысалдағы үш сөйлем өзара сатылай байланысады және келесі кезектерде қатыстырылмаған пысықтауыш та сол саты бойынша кері (алдыңғыға) меңзеліп отырады. Ескерерлігі – мұнда толымсыз сөйлемдердің мазмұнына қарай кодталуы мен декодталуын сызбамен талдап түсіндіруде жалпы тәртібі ғана көрсетіліп отыр. Өйткені сөз саптау және қабылдау тұрғысынан келетін болсақ, толымсыздықтың бос орнын басатын бір немесе бірнеше сөйлемнің сол қалпынша өзгеріссіз түсіп отыруы екіталай. Алайда орын басу кезінде ұзын сонар баяндаудың өзгертіліп, коррекция жасалғанның өзінде, олардың мазмұнын ақсатпайтындай конструкциялардың таңдалатыны – шындық. Мәселен, «Сол-ақ екен, арғы беттен құлап келе жатқан екі үлкен қара айғайды салып тап бергендіктен» деп емес, «қуғыншылар айғайлап қуғандықтан (қуа жөнелгендіктен)» түріне ауысуы әбден мүмкін. Бұл – кодталу мен декодталуға бірдей қатысты мәселе.

Сонымен, мақала көлемінде жасалған талдаудан мынадай қорытынды шығады: а) контекст аясындағы кез келген грамматикалық мүше динамикалық; ә) сөйлем мүшелерінің динамикалығы сөз саптау және оны қабылдау барысында адресант пен адресат тарапынан ескеріледі; б) сөйлем мүшелерінің динамикалығы синтаксистік конструкцияның ықшамдалуына ықпал етеді; в) сөйлем мүшелерінің динамикасы контекст аясындағы сөйлемдерді құрылымдық әрі мазмұндық жағынан толықтырып отырады; г) динамикалық мүшелер контекст аясында ілгеріден кейінге және кейіннен ілгеріге де жылжи береді; д) динамикалық мүшелердің грамматикалық тұлғасы ауыспалы, құбылмалы болады; е) динамика барысында контексттегі бір грамматикалық мүше екінші бір грамматикалық мүшеге өзгере береді; ж) кейінгі немесе ілгері контексттегі пысықтауыштың өтеуіне сөз, сөз тіркесі, тұтас сөйлем де жұмсала береді т.с.с.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 446 б.
2. Пауль Г. Принципы истории языка. – Москва: Изд-во Иност. лит., 1960. – 500 с.
3. Ардентов Б.П. Номинативные предложения в современном русском языке. – Кишинев, 1959. – 154 с.
4. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.1. Вопросы теории и истории психологии /Под ред. А.Р.Лурия, М.Г.Ярошевского. – Москва: Педагогика, 1982. – 487 с.
5. Белянин В.П. Введение в психолингвистику. Изд. 2-е, испр. и доп., – Москва: Черо, 2000. – 128 с.
6. Баймұрынов Ж.М. Синтаксистегі үнемдеу құбылыстары (психолингвистикалық аспект). Монография. – Қарағанды: «Болашақ-Баспа», 2013. – 186 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Баймурынов Жанболат Максатович Академия «Bolashaq», Карағанды, Республика Казахстан ДИНАМИКА ОБСТОЯТЕЛЬСТВА В КОНТЕКСТЕ

Грамматическая динамика членов предложения – явление, обычно отображающееся в контексте. В данной статье на примере конкретных схем подробно и детально анализируется динамика обстоятельства в контексте. Данная грамматическая динамика, являющаяся в образовании неполных предложений, с другой стороны, может послужить для правильного восприятия неполноты предложения при коммуникативном акте, иными словами, в данном случае неполное предложение всегда воспринимается как полное. В содержании статьи изложены специфические особенности динамики обстоятельства.

Ключевые слова: динамика обстоятельства, контекстуально-неполное предложение, производство речи, восприятие речи, психолингвистика, динамический синтаксис, система предложения.

Baimurynov Zhanbolat Maksatovich Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan THE DYNAMICS OF THE ADVERBIAL MODIFIER IN THE CONTEXT

Grammatical dynamics of sentence members is a phenomenon that is usually displayed in context. This article analyzes the dynamics of a Adverbial Modifier in context in detail and in detail using the example of specific schemes. This grammatical dynamics, which is in the formation of incomplete sentences, on the other hand, can serve for the correct perception of the incompleteness of a sentence in a

communicative act, in other words, in this case an incomplete sentence is always perceived as complete. The content of the article outlines the specific features of the dynamics of the situation.

Keywords: dynamics of Adverbial Modifier, contextually incomplete sentence, speech production, speech perception, psycholinguistics, dynamic syntax, sentence system.

List of references:

1. Baitursynov A. Til tagylymy. – Almaty: Ana tili, 1993. – 446 b.
2. Paul' G. Principy istorii yazyka. – Moskva: Izd-vo Inost. lit., 1960. – 500 s.
3. Ardentov B.P. Nominativnye predlozheniya v sovremennom russkom yazyke. – Kishinev, 1959. – 154 s.
4. Vygotskij L.S. Sobranie sochinenij: V 6-ti t. T.1. Voprosy teorii i istorii psihologii /Pod red. A.R.Luriya, M.G.Yaroshevskogo. – Moskva: Pedagogika, 1982. – 487 s.
5. Belyanin V.P. Vvedenie v psiholingvistiku. Izd. 2-e, ispr. i dop., – Moskva: CHero, 2000.
6. Baimurynov ZH.M. Sintaksistegi unemdeu kubylystary (psiholingvistikalık aspekt). Monografiya. – Karagandy: «Bolashak-Baspa», 2013. – 186 b.

ӘОК 81:37.016
ҒТАХР 16.01.45

Жоламанова Гулниса Жоламановна
А.Байтұрсынұлы атындағы №28 ЖББМ,
Ақтау, Қазақстан Республикасы

ОҚУШЫЛАРДЫҢ МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мәтін - адамдар арасындағы тілдесімдік қатынастың жемісі. Адам өз ойын екінші біреуге жеткізген кезде қалай болса солай айтылған сөйлемдер тізбегін құрамайды. Керісінше, жинақталған пікірін, көзқарасын бір-бірімен ой жағынан да, қалпы тарапынан да бірлескен сөйлемдер жүйесімен, яғни мәтін арқылы жеткізеді, баяндайды. Адам тілдік қатынаста үлкенді-кішілі, ірілі-ұсақты мәтіндерді сөйлесім әрекетінің кез келген кезеңінде ойдан құрап, қолдана береді. Сондықтан да қазіргі кезде мектеп мұғалімдері оқушылардың сөздік қорын молайтып айтайын деген ойын анық жеткізіп сөйлеуіне, оқушының дұрыс сөйлеу мәдениетін жоғары деңгейге көтеріп, сөйлеу тілін дамытуға ерекше назар аударуда.

Тірек сөздер: лексикалық, грамматикалық, логикалық, стилистикалық амал-тәсілдер, сипаттау мәтіні, пайымдау мәтіні, дыбыстармен жұмыс, сөздіктермен жұмыс, сөздік қорларын жетілдіру, тіл дамыту, ережемен жұмыс, ауызша сөйлей білуге дағдыландыру.

Мәтін - бұл мақсаттылық, тұтастық және өзара байланыстылық қасиеттері тән болып келетін тілдік бірлік. Кез келген мәтін белгілі бір қатысымға негізделеді. Мәтін оқушыға білім береді, ойы мен тілін дамытады, сөйлеуге үйретеді.

Сабақ өткізу, оқу барысында өткізілетін ең күрделі жұмыс түрлерінің бірі - сабақта мәтінмен жұмысты ұтымды ұйымдастыру. Мәтінмен жұмыс дегеніміз - сабақта өтілетін әр түрлі жұмыстардың жиынтығынан құралады.

Олар:

- дыбыстармен жұмыс
- сөздіктермен жұмыс
- сөздік қорларын жетілдіру
- тіл дамыту
- ережемен жұмыс
- ауызша сөйлей білуге дағдыландыру

Мәтінмен жұмыс істеудің мынадай кезеңдерге бөлінеді:

- мәтінді оқығанға дейінгі жұмыс
- мәтінмен жұмыс кезеңі
- мәтінді оқығаннан кейінгі кезең

1. Мәтін алдындағы жаттығулар мен соған сәйкес жұмыс түрлері мынадай бағытта жүргізіледі: тілдік тұлға мен сөйлем үлгілерін мәтінде танып, айыра білу және әртүрлі құрылымдық материалды (сөзжасам элементтері, етістіктің жақ, шақ түрлері т.б.) меңгерту.

2. Келесі мәтінмен жұмыс кезеңі. Бұл кезеңде мәтіннің тілдік материалы мен құрылымы орындалады. Мәтін ішінен қажет мәліметті бөліп алу, айыра білуге машықтандыру жаттығуларын әртүрлі тәсілмен орындау.

Мәтінмен жұмыс кезеңі ұйымдастырылады:

- оқыған мәтіннің мазмұнын айту, мәтін бойынша сұраққа жауап беру, жоспар жасату, бірнеше бөлімге бөліп оқыту, негізгі, жанама ойды таптырту, қорытынды жасату;

Мәтін мағынасын толық түсіну дегеніміз – мәтіннің мазмұнын түсіну үшін оның ішіндегі жеке сөздерді түсіну керек. Бұл жеке сөздер түсінікті болса, тұтас мәтін де түсінікті болады деген ой туады.

3. Шартты түрде алып отырған үшінші кезеңде мәтінді оқып, түсініп, мәтіндегі негізгі ойды қазақ тілінде жеткізе білу.

Мәтінді оқығаннан кейінгі жұмыстар:

- логикалық сұрақтар;
- сөздік жұмыстар;
- фонетикалық жаттығулар;
- сөйлем құру;
- мәтінге жоспар құру;
- аударым ;
- мәтінге ат қою;
- диалог, ситуация құру;
- мәтіннің мазмұнын жоспар бойынша айту;

Мәтін – оқушының сөз қадірін түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру» - деген болатын әдебиет зерттеуші-ғалым, белгілі жазушы, ұлағатты ұстаз Қ.Жұмалиев. Оқушы әдебиет сабағында көркем шығарманы қабылдау керек. Бұл - оңай үрдіс емес. Қабылдау деген Сіз бере салғанды ол ала қоятын зат емес. Ол - оқушының өзінің жан қалауымен, жүрек сезімімен, рухани әрекетімен жүзеге асатын дүние. Қандай жақсы көркем шығарма болмасын оқушы қабылдау үшін әрекет жасамаса, автордың жай күйзелісін, шалқар шабытын бойынан өткізіп, көркем суретті көз алдына елестетіп, келтіре алмаса бәрі бос сөз. Оқушыдағы осы сезімді ояту - мұғалімнің қолында, яғни, оқушыға әдеби білім беру, әдеби, эстетикалық, адамгершілік қасиеттерін дамыту үшін мұғалім әдебиетті оқыту барысында әдіс - тәсілдерді орнымен қолдану қажет [1].

Әдебиет сабағындағы ең басты жұмыстардың біріне оқушылардың көркем шығарманы қабылдауы, одан әсер алуы, көркем туындыны бүкіл бітім – болмысымен түсіне білулері жатады. Яғни мұғалім осы мақсатпен ізденуі керек, осы мақсатта оны жүзеге асырудың ең тиімді деген әдіс-тәсілдерін сұрыптай отырып пайдалануы керек. Оқушының көркем шығарманы қабылдау белсенділігін, әсерлі сезімін дамытудың жолдарын қарастыруы керек.

Мәтінмен жұмыс жүргізудің маңызы – оқушылардың ойлау қабілеттерін дамытуға, сөздік қорын молайтуға, адамгершілік, эстетикалық тәрбие беруге әсіресе әдеби және тарихи деректерді түсінуге көмектеседі. Оқушылар оқыған материалдарының мазмұнын дұрыс қабылдап, ондағы негізгі ойды жақсы ұғыну үшін оқу сабақтарында алуан түрлі жұмыстар ұйымдастырылады. Мұндай жұмыстар оқылатын материалдың сипатына, оқушылардың жасына, дайындықтарына, білімі мен дағдылану дәрежесіне байланысты іріктеледі.

Оқушылар мәтінді дұрыс қабылдау үшін негізінен мынадай жұмыстар жүргізіледі:

- 1.Мәтінді қабылдауға оқушыларды психологиялық жағынан дайындау.
- 2.Мәтінге байланысты сөздік жұмысын жүргізу.
- 3.Шығарманы оқу.
- 4.Жоспар жасау.
- 5.Шығарманың мазмұны бойынша жүргізілетін шығармашылық жұмыстар

Мәтінмен жұмыс бір жағынан оқушылардың сөйлеу дағдысы мен машығын қалыптастырудың негізі болса, екінші жағынан, тілдің фонетикасын, лексикасын, грамматикасын оқытып, талдап, жинақтай білуге көмектеседі.

- сөздерге дыбыстық талдау жасайды;
- оқушылар мәтіннен берілген кесте бойынша сөз таптарын таба алады;
- сөз құрамына талдап, қосымша түрлерін ажыратады;
- мәтін орфографиясына назар аударады;

Міне, осындай жұмыс түрлерін өткізе отырып, мәтінмен жұмыс жүргізу арқылы оқушылардың ойын дамытуға, сөйлеу тілін жетілдіруге болады. Мәтінмен жұмыс барысында оқушылардың жеке қабілеттері мен пәнге деген қызығушылықтары артқаны байқалады. Тұлғаның өз ойын еркін айта білуі мен жазу дағдысы қалыптастырылады. Бастауыш сыныпта оқытудың негізгі мақсатының бірі –

оқушылардың сөздік қорын, ауызша және жазбаша сөйлеу тілін, сөйлеу мәдениетін қалыптастыру болып табылады.

Мәтіннің мазмұны объективті шындықты білдіретін пікірлер жиынтығынан құралады. Ал пікірлесу сөйлем арқылы беріледі. Сөйлемде әрқашан бір нәрсе туралы ой айтылады. Онда не туралы сөз болса ол бастауыш деп аталады, ал сол зат туралы айтқанымыз баяндауыш деп аталады.

Мәтін лингвистикасының қазақ тіл білімінде қарастырылуы тілді оқыту үдерісі үшін де маңызды екендігі Н.Құрманованың «Текст теориясы және тексті талдау» еңбегінде баса көрсетіліп, ғалым қазақ тілін мектепте оқыту әдістемесінде «Мәтін» туралы түсінік беру, мәтіннің жасалу жолдары мен өзіндік ішкі табиғи заңдылықтарын оқушыларға таныту жолдарының айқындалуын қажет деп табады[2].

Мәтін туралы түсінік беруде мәтіннің дыбыстан, фонемадан, сөзден, лексемадан, морфемадан, сөйлемнен (жай сөйлем, құрмалас сөйлем), абзацтан дербес түрде келетін ерекшеліктері бар екендігі, сондықтан да мәтінді жеке тану керек екендігін нақты мысалдармен, талдаудың көптеген түрлерімен ұғындырылады.

Мәтіннің өзіндік белгілерін жекелеген фактілер арқылы түсіндіріп, сол жеке белгілердің барлығы бірігіп келіп, біртұтас мағынаны «мәтін» табиғатын санасында орнықтыратындай күйде оқытылуы керек. Мысалы, мәтін туралы түсінік қалыптастыру сабағының үлгісін беруге болады

Мәтін туралы оқушылардың білімдері сөйлеу формаларының тұтас шығарма ішінде берілуін айқындау арқылы тереңдей түседі. Мәтін түрлерін сұрақ қою арқылы таптыру әдістемелік ерекшелігін ескерілген: Мәтіннің қандай түрлері болады?

- әңгімелеу
- сипаттау
- пайымдау

Мәтіннің бұлайша құрылуын анықтау шағын мәтіндер арқылы болады.

Әңгімелеу мәтіннің құрылымындағы сөйлемдер оқиғаның дамуына байланысты бірінен кейін бірі жалғасып келіп, бір-бірімен тығыз байланыста құрастырылады. Мұндай құрылым мәтіннің синтаксистік жағынан ұйымдасқан түрде қатысуын да анықтайды. Сөйлемдердің бір-бірімен байланысында олардың баяндауыштардың шақтық мағыналарының сәйкестігі, лексика-грамматикалық амал-тәсілдердің (шылау, есім сөздер, үстеу т.б.) қызметі ерекше мәнге ие болады.

Оқушылар осы мәселелерді білумен қатар, әңгімелеу мәтіннің құрылымын да есіне ұстауы қажет:

- оқиғаның басталуы;
- оның әрі қарай дамуы (негізгі ойдың көрінісін табуы);
- оқиғаның аяқталуы.

Сипаттау мәтінмен жұмыс оқушыны салыстыра білуге, аңғарымпаздыққа және бақылампаздыққа үйретеді. Сипатталатын зат немесе құбылыс оқушыларға өте таныс, жандарына жақын болуы қажет. Мұғалім оқушылардың сипаттау кезінде заттың немесе нәрсенің барлық белгілерін тізіп, түгендеп жатудың қажеті жоқ екенін, оның негізгі я айрықша белгілеріне ғана мән беру керектігін және бұл белгілерді біртұтас образ шығатындай етіп бейнелеу керектігін ескертеді. Сипаттап отырған заттың немесе нәрсесіне өзінің пікірін, содан алған әсерін, сезімін, сондай-ақ ол заттың адамға пайдалы немесе пайдасыз екенін білдіру де естерінде болғаны дұрыс. Сипаттау мәтінде сөйлемдердің басталуы, аяқталуы бірдей тұлғада, сөздердің орналасу тәртібі де біртектес т.с.с. болып келеді.

Сипаттау мәтінде негізгі ой тақырып бірлігін сақтайтын тірек сөздер, түрлі көркемдегіш құралдар арқылы жүзеге асады. Ал бұл жұмыс оқушылардың сөздік қорының молдығын, әсіресе, синонимдер мен антонимдердің жеткіліктілігін, лексикалық қайталауларды, теңеу, эпитет т.б. орнымен қолдана білулерін қажет етеді. Сондықтан да мектепте сөздік жұмысына басты мән берілуі – оқыту ісінде күн тәртібінен түспейтін өзекті мәселе.

Оқушыларға пайымдау мәтінмен жұмысты ұйымдастырудың өзіндік әдістемелік ерекшелігі бар. Тұтастай мәтіннен сұрақ қою арқылы (неліктен?) таптыру, оның құрылымдық бөліктерімен (дәлелденетін пікір, дәлелдеу немесе түсіндіру пікір, қорытынды пікір) таныстыру және оларды мәтін ішінен, тапқызу, бір бөлігін беріп, қалған бөлігін оқушылардың өздеріне тапқызу т.с.с.

Пайымдау мәтіні грамматикалық жағынан сөйлемдердің бір-бірімен сабақтастық байланыстар арқылы жасалады. Сонымен бірге мұнда қыстырма сөздер: «біріншіден», «екіншіден», «ендеше», «олай болса», «сондықтан», «сол себепті» т.б. қолданылады.

Зерттеу тақырыбымызға жақын еңбектерге (С.Рахметова, Н.Құрманова) жасалған талдау балалардың өз сөйлеуінде сөз тіркестерін белсенді қолданатындығын көрсетеді. Оқушылар жұмыстарында заттың, қимылдың белгілерін білдіретін сөздерді көптеп кездестіруге болады. Бұл, сөз жоқ, оқушыларды сөйлеу дәлдігіне, бейнелегіне жетуге талпындырады[3].

Мәтіннің негізгі қасиеттерінің бірі – қатысымдық мақсаттылығы. Мәтін сөйлеу әрекетінің жемісі екендігі белгілі. Кез келген әрекет сияқты сөйлеу әрекетінің де мақсаты мен уәжі болады. Осы мақсаты мен уәж сөйлеудің не жайында, не туралы екендігін анықтап береді. Адам белгілі бір ойды білу я білдіру мақсатын көздейді, яғни сөйлеу мақсатының артында үнемі негізгі ой тұрады. Лингвистикалық және әдістемелік әдебиеттерде сөйлеудің мақсаты. Негізгі ой, идея деген терминдер бір-біріне жақын мәнде қолданылады.

Мәтіннің әңгімелеу, сипаттау, пайымдау түрлері табиғатынан екіжақты құрылым ретінде түсіндіріліп жүр. Ол – ойлаудың бір түрі, яғни ойлау әрекетін жүзеге асырады, әрі сөйлеу әрекетінің бір түрі, яғни қатысым түріне жатады. Мәтіннің бұл түрлерін үйретуде де оның осы екі қыры ескерілуі керек, себебі мәтінде сөйлеу мен ойлаудың заңдылықтары тоғысып жатады. А.Байтұрсынов мәтіннің бұл үш түрін былай түсіндіреді: «Дүниедегі нәрсенің қайсысы туралы сөйлесек те, бір жағынан ғана емес, әр жағынан алып сөз қылуға болады. Мәселен, бір адамды сөз қылуға алсақ, я ол адамның істеген ісін, айтқан сөзін әуезе қылып сөйлейміз, я тұлға тұрпатын, кескінін, көркін айтып, пернесін әліптеп сөйлейміз, я болмаса ол адамның істеген істерінің, өзінің жақсы-жаман болғанының мәнісін, себебін тексере, байымдай сөйлейміз. Осыған орай сөйлеген сөзіміздің түрі не әуезе, не әліптеме, не байымдама болып шығады».

Оқушының оқу үдерісінде таным әрекетіне: қабылдау, есте сақтау, ойлау, қиялдау, зейіннің шоғырлануы, бір қалыпқа түсуі, яғни іштей әрекетке дайындау жатады. Есте сақтауды талап ететін ой амалдарында болатын қабылдаудың толықтығын қамтамасыз ету үшін анализ, синтез, теңеу, салыстыру, нақтылау сияқты белсенді ақыл-ой әрекеті болуы керек. Яғни күрделі сөздерді құрамына қарай талдау, оларды ұқсас тіркестермен салыстыру, емлесін көңіл бөлу, т.б. қабылдаудың сапасын арттырады.

Зейінді ұйымдастыру. Оқушылардың материалды толық нақты қабылдау және оны түсінуі зейіннің жинақтылығымен тығыз байланысты. Сабақта оқушылардың зейінін ұйымдастыру – олардың санасын, ақыл-ойын оқу материалының мазмұнына, әрекетке бағыттау, ойлануды талап ету. Жаңа материалды түсіндіру оқушылардың зейінінің тұрақтылығы кезіндегі мұғалімнің әрекетімен байланысты.

Мұғалім материалды айтып ғана қоймай, ойланады, оқушылардың өз ойына ілестіреді, бір мәселеден екіншіге ойша жылжиды. Бұл не? Ол немен байланысты? Неліктен? Одан қандай қорытынды жасауға болады? Оны қалай дәлелдейміз? Сияқты сұрақтардың көмегімен оқушылардың жүйелі ойлауға, анализ жасауға, дәлелдеуге, бағалауға, қорытуға жаттықтырылады. Сабақ үдерісінде оқушылардың зейінін екінші мәселеге аудару қажеттілігі туады. Ол үшін орындалған жұмысты қорытып, оқушылардың ережеге көзін жеткізіп, көңілін орнықтырып барып, екінші тапсырмаға оқушының зейінін аударуға болады.

Мәтінмен жұмыс жүргізуде жаңартылған білім беру бағдарламасын негізге алсақ, оқушылар мәтіндегі ойды, оқиғаны өз өмірімен ұштастыру, оқылған мәтінге өз көзқарасын білдіре алу, мәтінге әлеуметтік, тарихи, адамгершілік маңыздылығы жөнінен баға бере алуға бағыттауымыз қажет.

Мәтін мазмұнын жан-жақты ашуда белсенді әдістер арқылы топтық, жұптық, жеке жұмыс түрлері, тақырыптар бойынша тілдік және мәтіндік талдау, сыни тұрғыдан ойлануға байланысты жағдаяттық тапсырмалар, шығармашылық тапсырмалар берілсе, оқушылардың өзіндік ізденісін де арттыруға мүмкіндік туады.

Мәтінмен жұмыс жасау барысында тілдік (әңгіме, дәріс, диалогтік оқыту, топтық оқыту, бірлесе оқыту), көрнекілік (танымдық, зерттеушілік, сюжеттік, деректі фильмдер, көрсету, презентация).

Әдіскер-ғалымдардың еңбектеріне сүйенсек, профессор Ф. Оразбаева өзінің «Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі» атты зерттеу еңбегінде: «Мәтін – адамдар арасындағы тілдесімдік қатынастың жемісі. Адам өз ойын екінші біреуге жеткізген кезде қалай болса солай айтылған сөйлемдер тізбегін құрамайды. Керісінше, жинақталған пікірін, көзқарасын бір-бірімен ой жағынан да, қалпы тарапынан да бірлескен сөйлемдер жүйесімен, яғни мәтін арқылы жеткізеді, баяндайды. Адам тілдік қатынаста үлкенді-кішілі, ірілі-ұсақты мәтіндерді сөйлесім әрекетінің кез келген кезеңінде ойдан құрап, қолдана береді» - деп тұжырымдайды.

Заманауи оқу сауаттылығы ұғымы түрлі мәтінді түсінумен анықталады. Сондықтан жаңа жүйеде жұмыс жасайтын мектеп оқушыларды түрлі мәтіндермен жұмыс жасауға дағдыландырады: жазба мәтін, электронды мәтін, аудиомәтін. Шығармашыл, күзиретті мұғалімдер сабақты оқушылардың талабына сай ұйымдастыра білсе ол үлкен жетістік. Мәтіндерді топтастыруға немесе белгілі бір тақырыптар бойынша жіктеу өте күрделі. Оқушылардың сауаттылығын арттыруда оқыту үрдісіне жаңа технологияны пайдаланудың нақты белгілері көрсетілген. Заманауи оқыту үдерісіне сай мұғалім сабақта тек бағыт беруші, ал көрсетіліп отырған жұмыс жүйесінің әр компоненті оқушы

арқылы іске асырылатын және оқушының сауаттылығын арттыру мен дамытуға тікелей бағытталған нақты, нәтижесін берер жүйе болып табылады..

Қорыта келе, қазіргі білім беру жүйесінде мұғалім әрдайым ізденісте болса ғана, оқушылардың білім сапасын жоғары көтере алады. Білім сапасын көтеру дегеніміз - оқушыны жоғары деңгейге көтеру. Осы мақсатты алға қоя отырып, тіл үйретуде мәтінмен жұмыс түрлерін тиімді пайдаланып, оқушылардың қазақша сөйлеу дағдысын қалыптастыру.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Тұрғынбаева Б.А. Дамыта оқыту технологиялары, Алматы. 2000, - 169 б.
2. Құрманова Н.Ж., Тойбазарова Н.А., Рахатова К. Бастауыш мектепте қазақ тілін дамыта оқыту, Ақтөбе. 2006, - 218 б.
3. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту методикасы. Алматы. 1991, - 99 б.
4. Құрманбаева Г., Дүйсебаева С. Дарыту дамыту интеграциясы. –Алматы, 1998.
5. А. Байтұрсынов, Тіл білімі, А, «Жазушы», 1992 ж.
6. Р. Сыздықова, Б. Шалабаев, Көркем мәтіндерді лингвистикалық талдау, А., «Мектеп», 1989 ж.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Жоламанова Гулниса Жоламановна СОШ №28 им. А. Байтұрсынова, Актау, Республика Казахстан ФОРМИРОВАНИЕ У УЧАЩИХСЯ НАВЫКОВ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ

Текст - продукт коммуникативных отношений между людьми. Человек не составляет цепочку предложений, которые произносятся так, как они произносятся, когда он передает свою мысль кому-то другому. Наоборот, передает, излагает накопленное мнение, отношение друг к другу системой совместных предложений, то есть через текст, как со стороны мысли, так и со стороны осанки. В языковом общении человек продолжает мыслить и использовать большие и маленькие тексты на любом этапе разговорной деятельности. Поэтому в настоящее время учителя школы уделяют особое внимание развитию речи, повышению словарного запаса учащихся, повышению уровня культуры правильной речи учащихся.

Ключевые слова: лексический, грамматический, логический, стилистический приемы, текст описания, текст рассуждения, работа со звуками, работа со словарями, совершенствование словарного запаса, развитие языка, работа с правилами, привитие навыков устной речи;

Zholamanova Gulnisa Zholamanovna Secondary School No. 28 named after A. Baitursynov, Aktau, Republic of Kazakhstan FORMATION OF STUDENTS' SKILLS IN WORKING WITH TEXT

Text is a product of communicative relations between people. A person does not make up a chain of sentences that are pronounced the way they are pronounced when he transmits his thought to someone else. On the contrary, it conveys, expresses the accumulated opinion, attitude to each other by a system of joint proposals, that is, through the text, both from the side of thought and from the side of posture. In language communication, a person continues to think and use large and small texts at any stage of conversational activity. Therefore, at present, school teachers pay special attention to the development of speech, improving the vocabulary of students, increasing the level of culture of correct speech of students.

Keywords: lexical, grammatical, logical, stylistic techniques, description text, reasoning text, working with sounds, working with dictionaries, vocabulary improvement, language development, working with rules, inculcation of oral speech skills.

List of used literature:

1. Turgynbaeva B. A. technologies of development training, Almaty. 2000, - 169 P.
2. Kurmanova N. zh., Toibazarova N. A., Rakhatova K. development of the Kazakh language in Primary School, Aktobe. 2006, - 218 P.
3. Rakhmetova S. methods of teaching the Kazakh language. Almaty. 1991, - 99 p.
4. Kurmanbaeva G., Duisebayeva S. integration of Education Development. - Almaty, 1998.
5. A. Baitursynov, Linguistics, a, "writer", 1992
6. R. Syzdykova, B. Shalabaev, linguistic analysis of literary texts, A., "School", 1989.

Қуттымуратова Ырысты Абдирахмановна

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлкетлик педагогикалық институты қазақ тили хәм әдебияты кафедрасы доценти, (PhD), Нөкіс, Қарақалпақстан, Өзбекстан Республикасы

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ДИАЛЕКТЛИК ӨЗГЕШЕЛИКЛЕР ХӘМ ОЛАРДЫ ОҚЫҰШЫЛАРДЫҢ ТИЛИНЕН САПЛАСТЫРЫҰДЫҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛЕЛЕРИ

Қарақалпақ тили түркий системалас тиллер топарына киреди. Оның өзине тән жергиликли өзгешеликтери бар. арқа хәм қубла районларда әдебий тилде ушырасатуғын сөзтерди жергиликли өзгешеликтери менен сөйлеу әдебий тилде де жийи ушырасады. Қарақалпақ тилинің диалекттеринде бир қанша лексикалық өзгешеликтер де бар.

Қарақалпақ тили түркий системалас тиллер топарына киреди. Оның өзине тән жергиликли өзгешеликтери бар. Олар арқа хәм қубла диалекттер. Муғаллим усы диалектлик өзгешеликтери, олардың әдебий тилден айырмашылықтарын жақсы билиуи тийис. Себеби, арқа хәм қубла районларда әдебий тилде ушырасатуғын сөзтерди жергиликли өзгешеликтери менен сөйлеу әдебий тилде де жийи ушырасады. Бул жағдай мектепке жаңадан келген оқыұшылардың тилинде де өз көринисин табатуғынлығы сөзсиз. Мәселен, арқа районларда жасайтуғын халықтың сөйлеу тилинде гейпара мынадай сөзлик өзгешеликтер бар.

Әдебий тилде	Арқа диалектте	Қандай сес аўысқан	Қайсы сес қолланылады
Мәс	Мас	ә	а
Мәкан	Мекен	ә	е
Мәрт	Мерт	ә	е

1	2	3	4
бәхәр	бахар (бәхер)	ә	а, е
дәўран	даўран (даўрен)	ә	а, е
мийўе	мийўа	е	а
услат	устат	л	т
дизе	тизе	д	т
тап	таў	п	ў
ләген	нәген	л	н

Бундай сеслик өзгешеликтер айырым сөзтерде ушырасқаны менен сөйлеу тилинде жүдә актив қолланылады.

Ал, қубла районларда жергиликли халықлардың тилинде де гейпара әдебий тилдеги айырым сөзтердің сеслери алмасып айтылады. Оны төмендеги кестеден көриуге болады.

Қубла диалектте	Әдебий тилде	Сес алмасқан
инди	енди	е>и
хич	хеш	е>и
ин	ең	е>и
ики	еки	е>и
үн	он	о>ү
асман	аспан	п>м
бақмал	мақпал	б>м
алтмыш	алпыс	п,с>ш
саман	сабан	б>м
ыйалмыш	уялшақ	у>м
мәккем	беккем	б,е>м,ә
кәтмән	кетпен	п,е>м,ә

қармыз	ғарбыз	г,б>к,м
йаз	жаз	ж>й
йақын	жақын	ж>к
қарры	ғарры	г>к,ә
уғыл	ул	г,е>г
бұғдай	бийдай	й>г

Арқа хәм қубла районлардағы халықлардың тилинде әдебий тилдеги гейпара сеслерди (м,н) л, д, н сеслери менен алмастырып қолланыў ушырасады.

Арқа диалектинде	Қубла диалектинде	Әдебий тилде
Аншы	анлы	аңшы
Таңлай	таннай	таңлай
Сенлер/сеннер	Сенлер/сеннер	сенлер
Күнлер/күннер	Күнлер/күннер/күллер	күнлер
Жинли/жинни	Жинли/жинни	жинли
Онлаған	оннаған	онлаған
Жақылла/жақынла	Жақылла/жақынла	жақында
Орылла/орынна	Орылла	орынла

Атаған арқа диалектте ерин үнлеслиги басымырақ сезилсе, ал қубла диалектинде бул сезилмейди. Әдебий тилдеги у, ұ сеслериниң орнына ы, й сеслерин қолланыў жий байқалады. Оны жоқарыда келтирилген екінши кестеде көриўге болады. Әсиресе, қубла диалектинде әдебий тилдеги сөздиң соңындағы е ниң орнына ә сеси көбирек қолланылады (мыс.: төртән, бентән, кәсәлгә, көнәдән) т.б.

Арқа диалектине қарағанда қубла диалектинде бир қанша морфологиялық өзгешеликлер бар. Мысалы: табыс сеплигинде *ны, ни* жалғаулары көбирек қолланылады. (мыс.: шырын, тилин/тилини), қызларын ма/ме/ба/па/пе болымсызлық суффикси мы/ми формасында жумсалады (мысал.: болмыйды-болмыйды, сыйламайсаң-сыйламайсан, қорқпаймын-қорқмаймын) хәм т.б.

Сораў дәнекерлери ма/ме/ба/бе/па/пе/де/мы/ми формасында айтылады (барған ба? барғанмы? йаздыңмы?).

Қарақалпақ тилиниң диалектлеринде бир қанша лексикалық өзгешеликлер де бар. Гейпара сөзлердиң әдебий әдебий тилдеги эквиваленти болмаса, гейпара жергиликли сөзлерди әдебий тилдегиден басқашарақ мәниде айтады ямаса олардың айтылыўы өзгешерек болады, ал айырым сөзлер әдебий тилдеги бир қанша сөзлердиң синонимлери сыпатында жумсалады. Мысалы, арқа диалектинде *кемтир, қатпа* сөзлериниң әдебий тилде гезлеспейтуғын жаңа мәниси бар, яғный *кемтир* сөзи қара малдың, *қатпа* сөзи түйениң аўырыўы мәнилерин аңлатады. Шым, созақ, дығыр сөзлери әдебий тилдеги шалбар, сексеўил, түте сөзлериниң синоними сыпатында қолланылады.

Қубла диалектинде жоқарыдағыдай жағдайды көремиз. Мәселен, әдебий тилде қолланылмайтуғын, тек, қубла диалектинде бар сөзлердиң гейпараларын кесте арқалы көрсетемиз.

Әдебий тилде	Қубла диалектинде
Дүмше	-тумча
Моржа	-моры
Сабан	-саман
Балалар	-бағалар
Егер	-егәр
Патша	-паша
Нәрсе	-нәсте
Жоңышқа	-жоңырышқа
Жылмала	-жилмала
Қайшы	-қайчы

Арқа хәм қубла диалектлеринде буннан басқа да фонетикалық, морфологиялық хәм лексикалық өзгешеликлер бар. Оларды келеси илимий мийнетлеримизде сөз етемиз.

Биз бул жерде айырым жағдайларда муғаллимниң диалектлик өзгешеликлерде гезлесетуғын, сонлықтан оның диалектлик айырмашылықларды жақсы билиўи кереклигин аңлатып өткимиз келеди. Себеби, муғаллим саўат ашыў сабақларын шөлкемлестириўде балалардың қайсы диалектинде

сөйлейтуғынлығын, яғный, олардың тилиндеги әдебий тил нормаларына сәйкес келмейтуғын өзгешеликтерди есапқа алмаса, оқыў процесинде жақсы нәтийжелерге ересе алмайды. Өйткени, балалар әдебий тил нормаларынан басқашарақ айтады хәм оқыў-жазыў сабақларында көплеген қәтелерге жол қояды. Бул жағдай балаларға әдебий тил нормаларын олардың мектепке келген ең биринши күнинен баслап-ақ үйретиў кереклигин, ол ушын балалардың сөйлеў өзгешеликтериниң себептерин, яғный, жергиликли диалекттиң әдебий тилден тийкарғы айырмашылықларын муғаллимниң хәр тәрәплеме жақсы билиўи нәтийжелилигин көрсетеди.

Әлбетте, балалардан бирден әдебий тил нормалары тийкарында сөйлеўди талап етиў мүмкин емес. Бирақ жұмыс барысында оқыўшыларды әдебий тил нормалары тийкарында сөйлесиўге хәм жазыўға үйретип барыў керек. Усылай етип, жергиликли тил айырмашылықларын (сеслик хәм сөзлик) кем-кемнен сапластырып барыў муғаллимниң бирден-бир ўазыйпасы болып табылады.

Саўат ашыў сабақларының ең биринши күнинен баслап балалардың сеслерди хәм сөзлерди әдебий тил нормалары тийкарында айтыўын талап етиўи керек хәм ҳеш ўақытта олардың диалектлик өзгешеликтердиң тасиринен сөзлерди бузып айтыўына жол қаймаў керек.

Соның менен бирге оқыўшылардың тилиндеги жергиликли сөзлерди әдебий тилдеги синонимлери менен алмастырыўға хәрекет етиў макул деп есаплаймыз. Мәселен, арқа диалекттеги *сым, дығыр, гүлли* хәм т.б. сөзлерди *шалбар, түте, биротала* сөзлери менен, ал кубла диалектіндеги *дәст, өжбек, ўәж* т.б. сөзлерди *қол, бузаў, зат* сөзлери менен аўмастырып айтыўды талап етиў дәркар. Бул жағдай олардың сөзлик қорының әдебий тил нормаларына сәйкес келиўине хәм сол тийкарда сөйлеў көнликпелерин өзлестириўине алып келеди.

Әдебиятлар:

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. 1. Материалы по диалектологии (тексты и словарь). – М., 1959.
2. Доспанов О. Қарақалпақ тили кубла диалектиниң лексикасы. – Нөкис, 1977.
3. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус, 1976.
4. Насыров Д.С., Доспанов О. Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. – Нөкис, 1983.
5. Насыров Д.С., Доспанов О. Қарақалпақ диалектологиясы. – Нөкис, 1995.
6. Бегжанов Г. Қарақалпақ диалектологиясының мәселелеринен. – Нөкис, 1972.
7. Бекмуратова Г. Қарақалпақ тилиниң Шоманай сөйлесими. – Нөкис, 2005.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Қуттымуратова Ырысты Абдирахмановна

Әжинияз атындағы Нөкис мемлекеттік педагогикалық институты, Нөкис, Қарақалпақстан,

Өзбекстан Республикасы

ҚАРАҚАЛПАҚ ТІЛІНДЕГІ ДИАЛЕКТТІК ӨЗГЕШЕЛІКТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ӘДЕБИ ТІЛМЕН САЛЫСТЫРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қарақалпақ тілі түркі тілдер тобы жүйесіне жатады. Оның өзіндік жергілікті ерекшеліктері бар. Арқа, құбыла өңірлерінде әдеби тілде қолданылған сөздер әдеби тілде де жергілікті түрленуімен жиі қолданылады. Мақалада қарақалпақ тілі диалектілерінде кейбір лексикалық ерекшеліктер қарастырылып өтеді.

Kuttymuratova Yrysty Abdirahmanovna

State Pedagogical Institute named after. Azhiniyaza of the city of Nukus, associate professor of the department of Kazakh language and literature, (PhD)

DIALECTAL DIFFERENCES IN THE KARAKALPAK LANGUAGE AND PROBLEMS OF THEIR COMPARISON WITH THE LANGUAGE OF STUDENTS

The Karakalpak language belongs to the group of Turkic systematic languages. It has its own local characteristics. In the Arka and Kubla regions, words used in the standard language are often used in the standard language. There are some lexical differences in the dialects of the Karakalpak language.

Literature:

1. Baskakov N. A. Karakalpaksky yazyk. T. 1. material on dialectology (texts and words). - M., 1959.
2. Dospanov O. Karakalpak Tili Kubla dialect vocabulary. - Nukis, 1977.
3. Nasyrov D. S. Stanovleniya karakalpaksky public language and its dialect system. - Nukus, 1976.
4. Nasyrov D. S., Dospanov O. dialectological Dictionary of Karakalpak Tilin. - Nukis, 1983.
5. Nasyrov D. S., Dospanov O. Karakalpak dialectology. - Nukis, 1995.
6. Begzhanov G. problems of Karakalpak dialectology. - Nukis, 1972.
7. Bekmuratova G. Karakalpak shomanai talosimi. - Nukis, 2005.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛУМАТ

Адилова Гүлшат Ағытаевна, Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы меңгерушісі, филология ғылымдары бойынша философия докторы (PhD), доцент, Нөкіс, Қарақалпақстан, Өзбекстан Республикасы;

Аширбекова Камшат Бокеновна, Әлімхан Ермеков атындағы мектеп-лицей, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Баймұрынов Жанболат Мақсатұлы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Жоламанова Гулниса Жоламановна, А.Байтұрсынұлы атындағы №28 ЖББМ, Ақтау, Қазақстан Республикасы;

Куттымуратова Ырысты Абдирахмановна, Әжинияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы доценті, (PhD), Нөкіс, Қарақалпақстан, Өзбекстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Адилова Гулшат Ағытаевна, заведующий кафедрой казахского языка и литературы Каракалпакского государственного университета имени Бердака, доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент, Нукус, Каракалпакстан, Республика Узбекистан;

Аширбекова Камшат Бокеновна, школа-лицей имени Алимхана Ермекова, Караганды, Республика Казахстан;

Баймуратов Жанболат Мақсатович – кандидат филологических наук, доцент, Академия «Bolashaq», Караганды, Республика Казахстан;

Жоламанова Гулниса Жоламановна, СОШ №28 им. А. Байтұрсынова, Ақтау, Республика Казахстан;

Куттымуратова Ырысты Абдирахмановна, доцент кафедры казахского языка и литературы Нукусского государственного педагогического института им. ажинияза (PhD), Нукус, Каракалпакстан, Республика Узбекистан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Adilova Gulshat Agytaevna, Head of the Department of Kazakh language and literature of Karakalpak State University named after Berdak, doctor of Philosophy (PhD) in philological Sciences, Associate Professor, Nukus, Karakalpakstan, Republic of Uzbekistan;

Ashirbekova Kamshat Bokenovna, Alimkhan Ermekov Lyceum School, Karagandy Republic of Kazakhstan;

Baimurynov Zhanbolat Maksatovich – candidate of philological Sciences, Associate Professor, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Zholamanova Gulnisa Zholamanovna, Secondary School No. 28 named after A. Baitursynov, Aktau, Republic of Kazakhstan;

Kuttymuratova Yrysty Abdirahmanovna, State Pedagogical Institute named after. Azhiniyaza of the city of Nukus, associate professor of the department of Kazakh language and literature, (PhD), Nukus, Karakalpakstan, Republic of Uzbekistan.

UDC 61.612
MRNTI 76.75.75

Kurbanova Gozel Dzhumakulievna

gozkur@mail.ru

Bolashakq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Sexenov Vasily Aitmukhamedovich

221988@mail.ru

NAO "Pavlodar Pedagogical Institute named after E. Margulan", Pavlodar, Republic of Kazakhstan

PRE-NOSOLOGIC DIAGNOSTICS AS A PROGNOSTIC COMPONENT FOR NON-FINANCIAL WAY TO IMPROVE STAFF EFFICIENCY

Prenosological diagnostics is aimed at studying the borderline between health and disease conditions. The assessment of the level of health in prenosological diagnostics is based on the idea of a close relationship between the adaptive capabilities of the body and morbidity. The study involved teachers and staff of the pedagogical university – men and women, who were divided into age groups of 12 people each - 23-29, 30-39, 40-49, 50-59 years old. Satisfactory adaptation was noted only in 12.5% of men and 20.8% of women, while the rest showed tension or unsatisfactory adaptation.

Less than 25% of men and 20% of women respondents regularly engage in physical education, few turned to psychologists to solve psycho-emotional problems. Thus, this contingent is at risk and needs to find ways to improve their health and maintain it at the proper psychophysical level, which will have a positive effect on performance.

Keywords: human health, adaptation, adaptive potential, third state, psychoemotional state, prenosological diagnosis, vegetative influences, university teacher,

Health is a basic value for a person, which is a measure of his social activity [1]. The level of health and, consequently, future life expectancy, all other things being equal, depends more than 50% on lifestyle. According to a study by the World Health Organization, about 80% of the world's population is in the third state - the borderline state, when a person is not yet sick, but is no longer healthy. It can persist for many years and sometimes for a lifetime. The third state is the origin and cause of many acute and chronic diseases. On the other hand, the third state is a signal that you need to change something in your life and, having overcome it, reach a new level of health.

The assessment of health level in prenosologic diagnostics is based on the idea of a close relationship between the adaptive capabilities of the organism and morbidity.

Adaptation potential (AP) is defined as a criterion of adaptive capabilities, which is calculated using the cardiovascular system activity indicators (blood pressure and heart rate) as an integral indicator of the organism state, as well as body weight and age of the examined [2].

The prenosologic diagnosis distinguishes 4 classes of conditions [2]:

-health condition with sufficient functional (adaptive capabilities) of the organism (AP is 2.1 points and below);

-stress of adaptation mechanisms, when adaptive capabilities are provided at a higher than normal cost, leading to increased consumption of the body's functional reserves (AP = 2.11-3.2 points);

-satisfactory adaptation, in which the functional capabilities of the organism are reduced (3.32-4.3 points);

-breakdown of adaptation mechanisms - a sharp decrease in the functional capabilities of the organism due to the violation of compensation mechanisms, accompanied by (4.31 points and higher)

Teachers and employees of universities are characterized by low physical activity, increased workload and tension, which makes them interesting for studying the state of health. Pedagogical activity is complex in itself, it affects not only the physiological aspects of the body, but also the psycho-emotional state of a person.

The study involved faculty and staff of the pedagogical university - men and women, who were divided into age groups of 12 people in each age group - 23-29, 30-39, 40-49, 50-59 years old.

When determining the adaptation potential (AP), only a small part of those surveyed showed satisfactory adaptation, while most of the university teachers and staff had AP beyond the norm, as shown in Table 1.

Table 1 - Adaptation potential indicator (AP)
faculty and staff of the teacher training institute

Group (years)	State of AP							
	Satisfactory adaptation (number of people in %)		Tension of adaptation mechanisms (number of people in %)		Poor adaptation (number of people in %)		Breakdown of adaptation mechanisms (number of people in %)	
	Male	Female	Male	Female	Male	Female	Male	Female
23-29	50	33,3	50	66,7	0	0	0	0
30-39	0	33,3	100	66,7	0	0	0	0
40-49	0	16,7	100	83,3	0	0	0	0
50-59	0	0	100	88,9	0	11,1	0	0

In the age group of 23-29 years 50% of men are in a state of satisfactory adaptation, average AP = 2.08 ± 0.04 , in 50% - tension of adaptation mechanisms was revealed, average score was 2.33 ± 0.18 points.

In all other men in age groups 30-39, 40-49 and 50-59 years old tension of adaptation mechanisms was revealed. The average AP score in the group of men 30-39 years old was $2,67 \pm 0,26$, in the group 40-49 years old AP= $2,70 \pm 0,18$, in the group 50-59 years old - $2,71 \pm 0,11$ points.

The indicators of adaptation capabilities of women look somewhat different from those of men. Thus, in the groups of 23-29 and 30-39 years old, satisfactory adaptation was observed in 33.3% of women (AP 1.99 ± 0.08 and 2.02 ± 0.13 , respectively), and the state of adaptation tension in 66.7% (AP - 2.29 ± 0.06 and 2.42 ± 0.19 points, respectively).

In the next age group of women (40-49 years old) the indicator of tension of adaptation mechanisms significantly prevails: in 83,3% of women - AP = $2,47 \pm 0,20$; satisfactory adaptation was revealed only in 16,7% (AP = $1,93 \pm 0$ points). In the age group of women 50-59 years old, 88.9% of women already have tension of adaptation mechanisms (AP 2.31 ± 0.32 points), and 11.1% have unsatisfactory adaptation with AP = 3.24 points.

Thus, only 12.5% of surveyed men and 20.8% of women have satisfactory adaptation, and the rest have tension of adaptation mechanisms, and some women have unsatisfactory adaptation. Consequently, 87.5% of surveyed men and 79.2% of women - university teachers and staff - are in the third state.

The level of adaptive capacity determines how much the human body (its basic systems) can adapt to a changing environment and how much it can counteract negative factors.

Adaptation of the organism to changing conditions is provided by the vegetative nervous system, reflecting the psycho-emotional state of a person. To assess the activity of the autonomic nervous system, the Kerdo vegetative index (IQ) was used, which reveals the balance or predominance of parasympathetic or sympathetic influences [3].

In the group of men 40-49 years old, 50% of the examined subjects showed predominance of the parasympathetic part of the V.n.s. ($-20,90 \pm 18,40$), in the rest - the index reflecting relative balance - $1,20 \pm 2,92$. In all examined men 50-59 years old significant parasympathetic influences were noted, the average index of IC= $-43,69 \pm 2,89$

In the groups of examined female teachers 23-29 years old and 30-39 years old, the predominance of parasympathetic influences was revealed in 33.3% (IR= -18.78 ± 7.13 and -10.40 ± 4.80 , respectively). In the

first group (20-29 years old) the predominance of sympathetic influences was noted in 50% of the examined (7,88±3,19), relative balance in 16,7% (-1,32±0.) In the second group (30-39 years old) in 33,3% - predominance of sympathetic influences, (6,90±1,70) and in 33,3% relative balance (3,36±1,04).

In 66,7% of men of age groups 23-29 and 30-39 years the predominance of parasympathetic influences (-18,57±6,74 and -10,40±4,08 respectively) was noted, in 33,3% the predominance of sympathetic department: = 10,26±0 and 22,6±10,54 respectively (Figure 1).

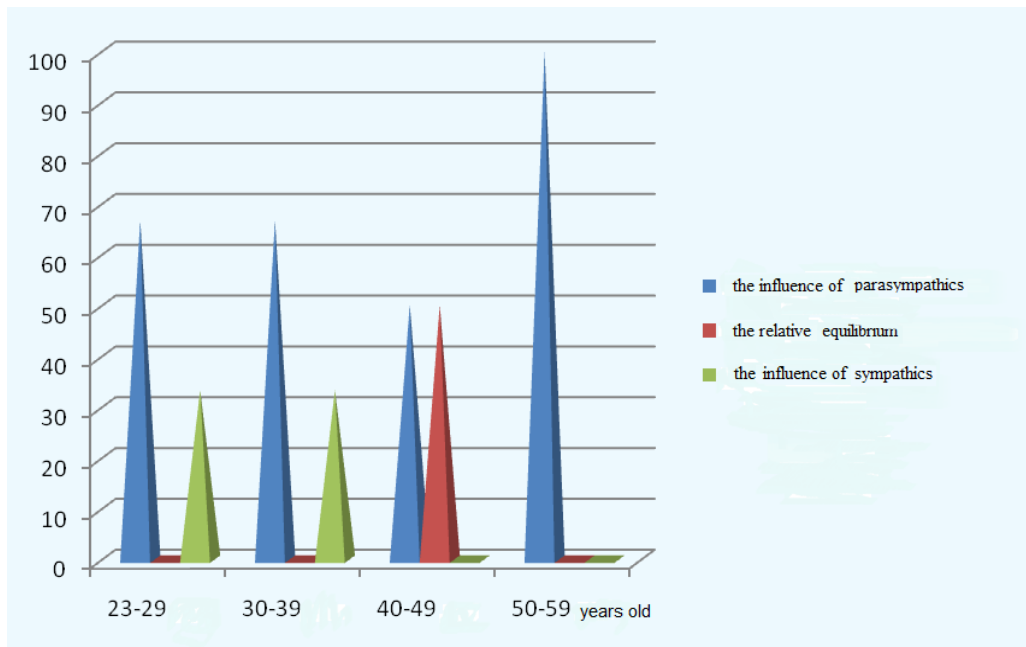

Figure 1 - Kerdo Index of male faculty and staff of the teacher training institute

In the group of 40-49 years old women 33,3% of women - parasympathetic influences are expressed (IR= -27,80±9,80), in 33,3% - sympathetic (17,00±0,51), in 33,3% - relative balance is observed (1,39±2,46). In the age group of women 50-

59 years old, 66.7% had predominance of parasympathetic part of autonomic system (IR=-19.76±9.40), 16.7% had sympathetic (IR=5.56±0) and 16.7% had relative equilibrium (-2.56±0). The data are reflected in Figure 2.

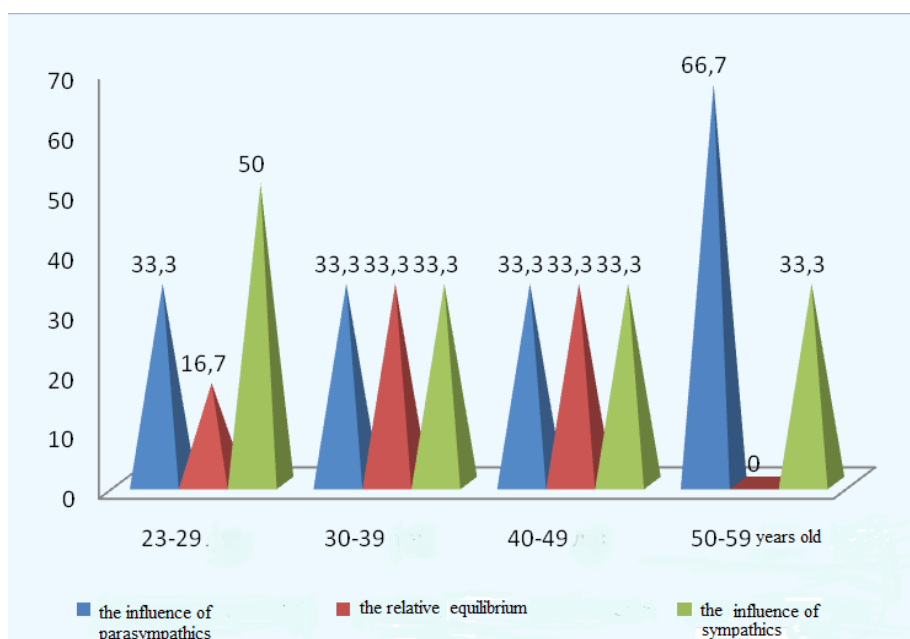

Figure 2 - IR indicator of female teachers and staff of the teacher training institute

Consequently, the indices of Kerdo vegetative index, reflecting psychoemotional state, are different in men and women. In the surveyed groups of university teachers and staff - men, the influence of the parasympathetic part of the autonomic nervous system is more pronounced, which is generally characterized by increased assimilation, decreased activity, introversion. In contrast to men, more women have predominance of sympathetic influences, which is accompanied by predominance of dissimilation processes, extroversion, relatively higher activity and tendency to stress [3].

Disturbance of the balance of sympathetic and parasympathetic parts of the autonomic nervous system can be a source of decrease in the adaptive capabilities of the organism. The level of adaptive capacity determines how much the human organism (its basic systems) can adapt to the changing environment and how much it can counteract negative factors [2].

The third state - pre-pathological - is transitional from health to disease, accompanied by neurasthenia, irritability, change in appetite, headache, fatigue, decreased efficiency, adaptability of the organism to changing environmental conditions and simultaneous development of not only pathological, but also opposing compensatory reactions aimed at restoring disturbed functions and structures underlying recovery [4].

Therefore, the third state is not fatal - it will lead to disease if a person continues to lead the previous life. If a person changes his behavioral stereotypes in the direction of supporting the compensatory mechanisms of the organism, he will re-enter the state of health with sufficient adaptive capabilities, with awareness contributing to the achievement of a higher level of health formation.

It should be noted that the survey of the surveyed showed that less than 25% of men and 20% of women are regularly engaged in physical culture, and mostly respondents of 23-39 years old. Only a few of the respondents turned to psychologists to solve their psycho-emotional problems, which fill the life of a modern person, especially those working in the "human-to-human" system.

The results of pre-diagnostics of university teachers - men and women of different ages - revealed that this contingent is in the risk group and needs to find ways to improve their health and maintain it at the proper psychophysical level. Conscious active-personal participation of an individual in the formation of a high level of health will in the process of life activity contribute to the resistance to negative factors, successful adaptation to various environmental factors, resistance to illnesses and will serve as a basis for the effective performance of their professional activities.

Thus, prenosologic diagnostics of personnel with provision of conditions for the subsequent adequate correction of health can serve as one of the ways of non-financial increase of working capacity.

List of used literature:

1. WHO Constitution, 2006
2. Baevsky R.M. Assessment of adaptation capabilities of the organism and the risk of disease development. / M., Medicine, 1997
3. Kerdo I.Einaus Datender Blutzirkulation kalkulierter Index zur Beurteilung der vegetativenTonuslage /Actaneurovegetativa, 1966, Bd.2
4. Apanasenko G.L. Health protection of the healthy / Valeology: diagnostics, means and prevention of health assurance / St. Petersburg, 2010., P.195

РЕЗЮМЕ/RESUME

Курбанова Гозель

« Bolashaq » академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Сексенов Василий Айтмухамедович

"Павлодар педагогикалық институты" КЕАҚ. Е. Марғұлан",

Павлодар, Қазақстан Республикасы

МЫС АРСЕНАТТАРЫНЫҢ ТЕРМОДИНАМИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ

Преносологиялық диагностика денсаулық пен ауру арасындағы шекаралық жағдайларды зерттеуге бағытталған. Преносологиялық диагностикада денсаулық деңгейін бағалау организмнің бейімділік мүмкіндіктері мен аурушандық арасындағы тығыз байланыс идеясына негізделген. Зерттеуге 23-29, 30-39, 40-49, 50-59 жас аралығындағы 12 адамнан тұратын ерлер мен әйелдер топтарына бөлінген педагогикалық университеттің оқытушылары мен қызметкерлері қатысты. Қанағаттанарлық бейімделу ерлердің 12,5% және әйелдердің 20,8% -ында ғана байқалды, ал қалғандарында шиеленіс немесе қанағаттанарлықсыз бейімделу болды.

Респонденттердің 25% -дан азы және әйелдердің 20% -ы тұрақты түрде физикалық жаттығулармен айналысады, психоэмоционалды мәселелерді шешу үшін психологтарға жүгінеді; Осылайша, бұл контингент тәуекелге ұшырайды және олардың денсаулығын жақсарту және оны тиісті психофизикалық деңгейде ұстау жолдарын іздеуі керек, бұл олардың жұмысына оң әсер етеді.

Тірек сөздер: адам денсаулығы, бейімделу, бейімделу потенциалы, үшінші күй, психоэмоционалды жағдай, преносологиялық диагностика, вегетативті әсерлер, университет оқытушысы

Курбанова Гозель Джумакулиевна
«Академия "Bolashaq", Караганда. Республика Казахстан
Сексенов Василий Айтмухамедович

НАО "Павлодарский педагогический институт им. Е. Маргулана",
Павлодар, Республика Казахстан

ДОНОЗОЛОГИЧЕСКАЯ ДИАГНОСТИКА КАК ПРОГНОСТИЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ ДЛЯ НЕФИНАНСОВОГО ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ РАБОТОСПОСОБНОСТИ ПЕРСОНАЛА

Донозологическая диагностика направлена на изучении пограничных между здоровьем и болезнью состояний. Оценка уровня здоровья в донозологической диагностике основана на представлении о тесной связи между адаптационными возможностями организма и заболеваемостью. В исследовании приняли участие преподаватели и сотрудники педагогического вуза – мужчины и женщины, которые были разделены на возрастные группы по 12 человек в каждой - 23-29, 30-39, 40-49, 50-59 лет. Удовлетворительная адаптация отмечена только у 12,5% мужчин и у 20,8% женщин, в то время как у остальных - напряжение или неудовлетворительная адаптация. Менее 25% мужчин и 20% женщин респондентов регулярно занимаются физической культурой, единицы обращались к психологам для решения психо-эмоциональных проблем. Таким образом, данный контингент находится в группе риска и нуждается в поиске путей совершенствования своего здоровья и поддержании его на должном психофизическом уровне, что позитивно скажется на работоспособности.

Ключевые слова: адаптация, здоровье человека, адаптационный потенциал, преподаватели, психоэмоциональное состояние, вегетативные влияния, повышение работоспособности

Список использованной литературы:

1. Устав ВОЗ, 2006
2. Баевский Р.М. Оценка адаптационных возможностей организма и риска развития заболеваний. / М., Медицина, 1997
3. Kerdo I.Einaus Datender Blutzirkulation kalkulierter Index zur Beurteilung der vegetativenTonuslage /Actaneurovegetativa, 1966, Bd.2
4. Апанасенко Г.Л. Охрана здоровья здоровых / Валеология: диагностика, средства и профилактика обеспечения здоровья / СПб, 2010., С.195

Пахомова Дамира Кенесовна
pahomova.damira@mail.ru
Тнимова Гульбагиза Тауфиковна
gulbagiza@bk.ru
Тутай Дарын Султангалиевич
pharm2020@mail.ru

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЕ КОНСУЛЬТИРОВАНИЕ ИЛИ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКАЯ УСЛУГА?

В статье обсуждается правомерность применения терминов «фармацевтическое консультирование» и «фармацевтическая опека» в соответствии с существующей законодательной базой. В связи с этим предлагается внести изменение в существующее название предмета, преподаваемого в фармацевтических вузах. Программа по этому предмету должна придерживаться сути определения «фармацевтическая деятельность» данному в Кодексе о здоровье народа и структуре здравоохранения РК. Кроме того, в соответствии с надлежащей аптечной практикой необходимо уделить больше внимания изучению приказов по рецептурному отпуску лекарств и действию фармацевтов в соответствии с ними, а не только безрецептурному отпуску. Также следует обратить внимание качеству лекарственных препаратов, их взаимодействию и побочным эффектам, так как предмет «Фармацевтическое консультирование» является квинтэссенцией знаний, полученных студентами на предыдущих курсах.

Ключевые слова: стандарт, надлежащая аптечная практика, фармацевтическая деятельность, фармацевт, медицинская деятельность, фармацевтические услуги, фармаконадзор, фармацевтическое консультирование

Во всем мире и в республике Казахстан, в частности, наблюдается расширение фармацевтического рынка, регистрируется большое количество новых лекарственных средств, принимаются и развиваются программы по повышению доступности лекарств населению, увеличивается количество аптек и аптечных учреждений.

В этих условиях возрастает роль фармацевтических работников в деле охраны здоровья граждан в соответствии с Конституцией Республики Казахстан и Кодекса «О здоровье народа и структуре здравоохранения РК» [1] (далее Кодекс). Кроме того, внедрение Стандарта надлежащей аптечной практики (GPP) (далее Стандарт) [2] ужесточает требования к знаниям и практическим навыкам фармацевтов. В Стандарте в соответствии с этим появилось требование к персоналу аптеки: это должны быть квалифицированные фармацевты, владеющие основами фармакологии, фармакотерапии и деонтологии. Гл.1, ст.1, п.6.

По определению Кодекса Гл.1, ст.1, п.272: «фармацевтические работники – физические лица, имеющие фармацевтическое образование и осуществляющие фармацевтическую деятельность», в отличие от медицинских работников, которые должны иметь медицинское образование для осуществления медицинской деятельности.

В свою очередь, фармацевтическую деятельность в Гл.1, ст.1, п. 275 Кодекса определяется как «деятельность, осуществляемая в области здравоохранения по производству и (или) изготовлению, и (или) оптовой и (или) розничной реализации лекарственных средств и медицинских изделий, связанная с закупом (приобретением), хранением, ввозом, вывозом, транспортировкой, контролем качества, оформлением, распределением, использованием и уничтожением лекарственных средств и медицинских изделий, а также обеспечением их безопасности, качества и эффективности».

А медицинская деятельность в Гл.1, ст.1, п. 184 Кодекса определяется как «деятельность физических лиц, получивших техническое и профессиональное, послесреднее, высшее и (или) послевузовское медицинское образование, а также юридических лиц, направленная на охрану здоровья населения Республики Казахстан».

Как видим из выше приведенных определений «фармацевтическая и медицинская деятельность» касаются разных областей здравоохранения, хотя имеют одну точку приложения – это больной человек, нуждающийся в медицинской помощи и в лечении.

Таким образом, задача медиков провести правильное обследование больного, поставить диагноз и назначить лечение, а фармацевт должен предоставить этому пациенту безопасное, эффективное и доступное лекарственное средство и, при необходимости, медицинские изделия.

По данным ВОЗ более 50 % лекарственных средств назначаются не рационально, 50% пациентов принимают лекарства неправильно, треть населения Земли не имеет доступа к жизненно важным лекарственным препаратам и около 10% всех госпитализаций связана с проявлением побочных реакций.

По данным Антроповой Г.А и Ивановой М.А. 33% граждан России предпочитают заниматься самолечением, а по данным фонда «Общественное мнение» – 46% (почти половина). Думаю, в нашей стране дела обстоят не лучше. Многие люди предпочитают посоветоваться с фармацевтом, чем простаивать долгие очереди в поликлинике, или, тем более, ожидать записи к узким специалистам. В этой связи еще больше увеличивается ответственность фармацевтического специалиста при оказании консультационной помощи. Большое значение играют при этом его компетентность и профессиональность. Не меньшее значение имеют также качество обслуживания, доступность лекарственного средства, его цена и информация о нем.

Для обучения высоко квалифицированного специалиста, соответствующего требованиям Кодекса и Стандарта, в нашем вузе введен предмет «Фармацевтическое консультирование и опека». Предмет преподается несколько лет и основной упор в нем сделан на гл.2 (Пропаганда здорового образа жизни и профилактика заболеваний) и гл.5 (Ответственное самолечение) Стандарта GPP, т.е. консультирование пациентов по самостоятельному приему безрецептурных лекарственных препаратов.

В апреле 2023 года вышел приказ №55, в котором вводятся изменения в некоторые главы Стандарта GPP. В связи с чем, при преподавании данной дисциплины следует уделить внимание изучению главы1(Общие положения), так как здесь много изменений, и особенно гл. 3 по обеспечению применения рецептурных лекарственных препаратов, которая опирается на приказ МЗ РК от 2 октября 2020 года № 112 «Об утверждении правил выписывания, учета и хранения рецептов» [3] и другие приказы РК по приобретению, хранению, реализации и уничтожению наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров.

Вопросы рецептурного и безрецептурного отпуска лекарственных препаратов становятся как никогда актуальными. Фармацевты обязаны знать, какие из препаратов должны отпускаться строго по рецепту, а какие могут выдаваться без него и разобраться в этом поможет приказ МЗ №4 от 6 января 2021года «Об утверждении правил отнесения лекарственных препаратов с учетом действующих веществ, входящим в состав, к категориям лекарственных препаратов, отпускаемых без рецепта и по рецепту» [4].

Особое внимание следует обратить на знание совместимости препаратов, соблюдение технологии и обеспечения качества лекарственных препаратов, а также на соблюдение правил отпуска препаратов по рецептам врачей (гл.3 пп 10-12) [5].

Кроме того, при изучении данной дисциплины, особое внимание следует уделить изучению гл.4 Стандарта, вопросам Фармаконадзора и выявлению побочного действия лекарственных препаратов и правилам заполнения карт-сообщений.

Сквозной линией в стандарте идет мысль о необходимости тесного взаимодействия фармацевтов и врачей. Это неоднократно прописано в различных главах и пунктах Стандарта. С этой целью следует возродить применявшуюся в советское время практику проведения семинаров для врачей, во время которых они могли бы ознакомиться с аптечным ассортиментом, с появившимися на аптечном рынке лекарственными препаратами нового поколения, с усовершенствованными и продвинутыми лекарственными формами. К сожалению, эту роль взяли фармацевтические компании, которые подчас агрессивно и недобросовестно продвигают свои лекарственные препараты, а врачи, поддавшись их агитации, назначают пациентам лечение, не рекомендованное клиническим протоколами. Таким образом, тесное сотрудничество врачей и фармацевтов (провизоров) может помочь уменьшить число врачебных и фармацевтических ошибок и снизить появление побочных эффектов медикаментозного лечения [6,7].

К тому же необходимо изменить название предмета в образовательной программе 2024 года, так как ни в Кодексе, ни в измененном Стандарте не дано определение термину «фармацевтическое консультирование и опека», поэтому такое название не правомерно и не отражает в полном объеме его цели и задачи. Целесообразно, чтобы название дисциплины отражало бы объем знаний, который получают студенты по нему, используя при этом термины, которые есть в нормативно-правовой базе.

Например, «Фармацевтические услуги и консультирование» или «Фармацевтическая деятельность и консультирование»?

В любом случае, как бы не назывался предмет, его задача – научить студентов разумно использовать весь багаж знаний, полученных за четыре предыдущих года обучения «Фармации», на основании этого сформировать умения применять алгоритмы коммуникации в различных ситуациях, научить будущего специалиста способствовать развитию фармацевтической грамотности населения.

Список использованной литературы:

1. «О здоровье народа и системе здравоохранения Республики Казахстан» Кодекс Республики Казахстан от 7 июля 2021г. №360-VI ЗРК
2. Стандарт надлежащей аптечной практики (GPP) Приложение 5 к приказу Исполняющего обязанности Министра здравоохранения Республики Казахстан от 4 февраля 2021года № ҚР ДСМ-15
3. «Об утверждении правил выписывания, учета и хранения рецептов» от 2 октября 2020 года № ҚР ДСМ-112
4. «Об утверждении правил отнесения лекарственных препаратов с учетом действующих веществ, входящим в состав, к категориям лекарственных препаратов, отпускаемых без рецепта и по рецепту» от 6 января 2021года № ҚР ДСМ-4
5. Рыжова О.А., Мороз Т.Л. Проблемы консультационного сопровождения безрецептурного отпуска лекарственных препаратов
6. <https://dpoaps.ru/blog/farmaceuticheskoe-konsultirovanie/>
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-konsultatsionnogo-soprovozhdeniya-bezretsepturnogo-otpuska-lekarstvennyh-preparatov>

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Пахомова Дамира Кенесовна
Тнимова Гульбагиза Тауфиковна
Тутай Дарын Султангалиевич**

"Bolashaq" академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ФАРМАЦЕВТИКАЛЫҚ КЕҢЕС НЕМЕСЕ ФАРМАЦЕВТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ?

Мақалада қолданыстағы заңнамалық базаға сәйкес "фармацевтикалық кеңес беру" және "фармацевтикалық қамқоршылық" терминдерін қолданудың заңдылығы талқыланады. Осыған байланысты фармацевтикалық жоғары оқу орындарында оқытылатын пәннің қолданыстағы атауына өзгеріс енгізу ұсынылады. Осы пән бойынша бағдарлама Халық денсаулығы және ҚР Денсаулық сақтау құрылымы туралы Кодексте берілген "фармацевтикалық қызмет" анықтамасының мәнін ұстануға тиіс. Сонымен қатар, дәріхананың тиісті тәжірибесіне сәйкес, дәрі-дәрмектерді рецепт бойынша босату туралы бұйрықтарды және фармацевтердің рецептсіз демалысты ғана емес, соларға сәйкес әрекеттерін зерттеуге көп көңіл бөлу керек. Сондай-ақ, дәрі-дәрмектердің сапасына назар аудару керек. олардың өзара әрекеттесуі мен жанама әсерлері, өйткені "фармацевтикалық кеңес беру" пәні студенттердің алдыңғы курстарда алған білімінің квинтэссенциясы болып табылады..

Тірек сөздер: стандарт, тиісті дәріхана практикасы, фармацевтикалық қызмет, фармацевт, медициналық қызмет, фармацевтикалық қызмет, фармакологиялық қадағалау, фармацевтикалық кеңес беру.

**Pakhomova Damira Kenesovna
Tnimova Gulbagiza Taufikovna
Tutay Daryn Sultangalievich**

Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan

PHARMACEUTICAL CONSULTING OR PHARMACEUTICAL SERVICE?

The article discusses the legality of the use of the terms "pharmaceutical consulting" and "pharmaceutical care" in accordance with the existing legislative framework. In this regard, it is proposed to amend the existing name of the subject taught in pharmaceutical universities. The program on this subject should adhere to the essence of the definition of "pharmaceutical activity" given in the Code on the Health of the People and the structure of Healthcare of the Republic of Kazakhstan. In addition, in accordance with good pharmacy practice, more attention should be paid to studying prescription drug orders and pharmacists'

actions in accordance with them, and not just over-the-counter leave. Attention should also be paid to the quality of medicines. their interaction and side effects, since the subject "Pharmaceutical Consulting" is the quintessence of the knowledge gained by students in previous courses.

Keywords: standard, good pharmacy practice, pharmaceutical activity, pharmacist, medical activity, pharmaceutical services, pharmacovigilance, pharmaceutical consulting

List of used literature:

1. "On the health of the people and the healthcare system of the Republic of Kazakhstan" Code of the Republic of Kazakhstan dated July 7, 2021 No.360-VI SAM
2. The Standard of Good Pharmacy Practice (GPP) Appendix 5 to the order Acting Minister of Health of the Republic of Kazakhstan dated February 4, 2021 No. KR DSM-15
3. "On approval of the rules for writing, recording and storing prescriptions" dated October 2, 2020 No. KR DSM-112
4. "On approval of the rules for classifying medicines, taking into account the active substances included in the composition, into the categories of medicines sold without a prescription and with a prescription" dated January 6, 2021 No. KR DSM-4
5. Ryzhova O.A., Moroz T.L. Problems of consulting support for over-the-counter medicines. <https://cyberleninka.ru/article/n/problemny-konsultatsionnogo-soprovozhdeniya-bezretsepturnogo-otpuska-lekarstvennyh-preparatov>
6. <https://dpoaps.ru/blog/farmaceuticheskoe-konsultirovanie/>
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/problemny-konsultatsionnogo-soprovozhdeniya-bezretsepturnogo-otpuska-lekarstvennyh-preparatov>

УДК 536.7

МРНТИ 61.01.81

Шашанова Роза Балиевна

shroza.05@mail.ru

«Академия «Volashaq», Караганда, Республика Казахстан

ТЕРМОДИНАМИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА АРСЕНАТОВ МЕДИ

В статье приведен литературный обзор по синтезу арсенатам меди, термическим, термодинамическим, термохимическим свойствам мышьяка и меди. На основе синтезированных арсенатов меди была построена фазовая диаграмма состояния системы $As_2O_5 - CuO$ были выделено при 75,0 мол.% и 66,67 мол.% CuO образование орто- и пироарсената меди с температурами плавления 1100°C и 970°C соответственно. По II и III закону термодинамики были исследованы методом «точки росы» термодинамические характеристики диссоциации: температуры $T_{дисс.}$, энтальпии $\Delta H^{\circ}_{дисс.}$ и энтропии $\Delta S^{\circ}_{дисс.}$ арсенатов меди.

Ключевые слова: синтез мышьяка и меди, арсенаты меди, метод «точки росы».

Современная химия в связи с бурно развивающимся научно-техническим прогрессом предъявляет повышенные требования к получению новых веществ с ценными физико-химическими свойствами. Представителем класса неорганических соединений являются соединения мышьяка (V) и металлов, которые слабо исследованы к настоящему времени, как в химическом, так и в физико-химическом аспекте. Потребность исследования синтеза и свойств оксоарсенатов диктуется также отсутствием необходимых знаний по их важнейшим физико-химическим свойствам, которые восполнили бы определенные пробелы в изучении свойств мышьяка.

Современная неорганическая химия скудна сведениями о свойствах соединений этого "неудобного" элемента. В последнее время резко возрос интерес к оксидным неорганическим соединениям в связи с их уникальными свойствами. Поэтому актуальны исследования по синтезу, термическим, термодинамическим, термохимическим свойствам, которые внесут существенный вклад в препаративную технику, химическую информатику и являются исходными массивами для физико-химического моделирования процессов вывода мышьяка при производстве цветных металлов.

Переработка горно-химического и рудного сырья неизбежно сопровождается образованием техногенных отходов. Наибольшую опасность представляют техногенные образования, содержащие токсичные элементы.

Следует отметить, что мышьяк является вредной примесью руд при производстве цветных металлов. При металлургической обработке руд мышьяк, равномерно распределяясь между полупродуктами, осложняет их переработку.

В медном производстве мышьяк содержится в глине (%): 0,8-1,4, в шлаках 2,2-3,3 и в пыли 97,0-95,3. Сейчас в атмосферу выбрасываются десятки тысяч тонн выбросов, что приводит к потере драгоценных компонентов различных производств цветной металлургии и ухудшению экологической ситуации.

Производство цветных металлов сопровождается вредной примесью мышьяковых руд, которые в своей продукции образуют с металлами арсенаты. Перерабатывать сырые медные концентраты в арсенаты меди можно при высокой температуре в гидрометаллургических процессах. В работе представлены несколько типов минералов арсенатов меди и показаны термодинамические свойства основных безводных арсенатов меди.

Важными минералами медных руд являются медный блеск, пирит, куприт, малахит, которые встречаются реже. Жезказган, Бозшаколь, Тастак, Саяк Конырат и других в Балхаше – места добычи медных руд в Казахстане.

Основные минералы мышьяка встречаются в виде арсенопирита, лемиенгита, реальгара и аурипигмента. Они встречаются в комплексах цветных и черных металлов и рудах. Месторождения преимущественно гидротермальные. Производственные руды содержат 2% As, а непереработанные – 5-10%. Однако мышьяк – токсичный элемент и максимально возможные нормы для него очень малы: (0,05 мг/л в воде, 0,003 мг/м³ в воздухе).

Известно, что мышьяк используется в различных отраслях: стекольной, кожевенной, фармацевтической промышленности и сельском хозяйстве.

Металлический мышьяк используют как добавки в некоторые сплавы, а также для получения полупроводниковых соединений. Некоторые соединения мышьяка проявляют сегнетоэлектрические свойства и используются в электронной промышленности.

При использовании в качестве антисептика, соединения мышьяка обладают избирательной сорбционной способностью и нечувствительностью к высоким температурам, эти качества были использованы при производстве неорганических ионнообменников. Некоторые соединения мышьяка проявляют сегнетоэлектрические свойства и используются в электронной промышленности. Известно применение мышьяка в стоматологической практике, в виде арсената натрия, а также в препарате Давыдова, где арсенат кальция смешивается с тальком.

Известны два оксида мышьяка.

As₂O₃ встречается в природе (минералы арсенолит, клаудит); бесцветные кристаллы, плохо растворимые в воде. Оксид мышьяка (III) служит для обесцвечивания стекол, консервирования кож, мехов, как лекарственный препарат в медицине и ветеринарии, реагент в аналитической химии; применяется в производстве пестицидов.

As₂O₅ — бесцветное кристаллическое или стеклообразное вещество, диспергируемое на воздухе и хорошо растворяющееся в воде. В природе встречается большое количество минералов – арсенатов, они поступают с продуктами вентиляции и окисления арсенопирита, сульфидными медными рудами. Арсенаты более устойчивая форма оксида мышьяка, и менее токсична по сравнению с арсенитами. Оксид мышьяка (V) используется для получения арсенатов; в качестве окислителя при проведении некоторых реакций: как дефолиант и антисептик.

Арсенаты меди встречаются в виде кристаллогидратов, безводных, гидроксидных солей, в сочетании с различными металлами. Минералы, встречающиеся в природе: трихальцит Cu₃[AsO₄]₂·4H₂O, линдакерит Cu₅H₂[AsO₄]₂·8H₂O; оливинит Cu₂[AsO₄] OH, клиноклаз Cu₃[AsO₄](OH)₃ и тейсит Cu₅Zn₅[AsO₄]₂(OH)₄. ламмерит Cu[AsO₄]₂, эвхроит Cu₂[AsO₄] OH·3H₂O, женеветит (Cu, Zn)₅[AsO₄](OH)₇·H₂O; байлдонит Cu₃Pb[AsO₄]₂(OH)₂, шеневексит Cu₂Fe³⁺[AsO₄]₂(OH)₄·H₂O, конихальцит CuCa[AsO₄](OH), луетит Cu₂Al₂[AsO₄]₂(OH)₄·H₂O, миксит Cu₆Bi[AsO₄]₃(OH)₆·3H₂O.

Районы добычи меди (Казахстан, Узбекистан, Тува, Средняя Азия, Конго, Тунис, Марокко, Болгария, США).

В литературе имеется мало сведений об арсенатах в целом, а физико-химические константы, термодинамические и термодинамические характеристики этих соединений недостаточно полны.

Термодинамические свойства арсенатов практически не изучались. Получение новые фазы сложных арсенатов указанных металлов и изучение их физико-химических свойств, внесет большой вклад в неорганическое материаловедение и физическую химию арсенатов металлов с полифункциональными свойствами. Все исследования комплексных соединений на основе арсенатов

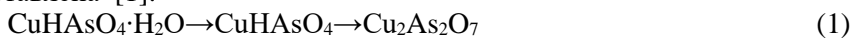
показывают их значимость и большое будущее. Изучение и синтез физико-химических свойств арсенатов откроет большие возможности для достижения больших успехов в стехиометрической химии, химической информатике и термодинамике оксидных соединений.

Изучение термодинамических и термодинамических характеристик, имеют большое значение для металлургии. Для цели работы очень важен расчет устойчивых термодинамических констант безводных арсенатов - минералов, коррекция минералов необходима для создания физико-химических моделей гидро- и пирометаллургических процессов. Современным направлением развития неорганической химии является не только синтез и исследование новых арсенатных соединений, но и получение на их основе функциональных материалов, характеризующихся комплексом известных физических и химических свойств.

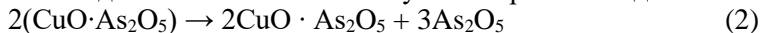
При производстве цветных металлов медь соединяясь с оксидами мышьяка образует арсениды и арсенаты. Поэтому для изучения термодинамических свойств были пирометодом синтезированы возможные соединения меди и мышьяка.

При взаимодействии оксида меди с оксидами мышьяка можно получить орто-, пиро-, метаарсенаты, кислые и основные соли. Ортоарсенат меди $Cu_3(AsO_4)_2$ получают из сульфата или хлорида меди и ортоарсената натрия.

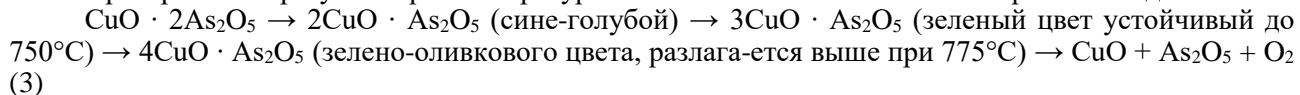
$Cu_3(AsO_4)_2$ по строению отличается от моноклинных кристаллов сингонии $M_3(XO_4)_2$. Показана кристаллическая структура пироарсената меди $Cu_2As_2O_7$. Схема его извлечения из гидроарсената представлена [1].

Пироарсенат меди показан на схеме получения арсената в диапазоне температур 400° - 600°C.

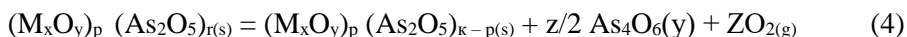

Ортоарсенат образуется при температуре 650°C. Показана полная схема арсената меди:

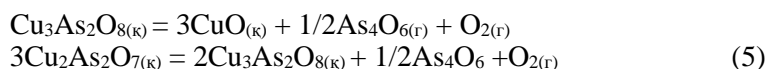

Указанные арсенаты синтезированы пирометодом. Пироарсенат меди образует ортоарсенат при 1020°C. Ортоарсенат превращается в полиморфную модификацию при 620°C и плавится при 1040°C. Предполагалось, что $Cu_3(AsO_4)_2$ имеет две модификации. Он устойчив к низким температурам до 600-620°C и высоким температурам до 750-950°C. Система $CuO - As_2O_5 - H_2O$ исследована в [2].

В этой системе образуются следующие арсенаты: $CuO_2 \cdot As_2O_5 \cdot H_2O$; $CuO \cdot As_2O_5 \cdot 7H_2O$; $2CuO \cdot As_2O_5 \cdot 3H_2O$; $3CuO \cdot As_2O_5 \cdot H_2O$; $5CuO \cdot As_2O_5 \cdot 40H_2O$. О термической диссоциации арсената меди известен только пироарсенат меди. Ниже представлено сочетание арсенатов с несколькими металлами по схеме:

При изучении термической диссоциации арсенатов было отмечено, что арсенаты меди можно получать следующим образом [3].

При построении и исследовании фазовой диаграммы состояния системы $As_2O_5 - CuO$ были выделены при 75,0 мол.% и 66,67 мол.% CuO образование орто- и пироарсената меди с температурами плавления 1100°C и 970°C соответственно. Существование метаарсената меди не установлено [4]. В дальнейшем арсенаты меди были использованы для изучения термических и термодинамических характеристик.

Методом «точки росы» было изучено изменение давления $Cu_3(AsO_4)_2$ и $Cu_2As_2O_7$. На основании полученных данных рассчитаны значения $\Delta H^{\circ}_{дисс}$ и $\Delta S^{\circ}_{дисс}$ которые составляют 104,1±1,3 и 184,8±3,9 кДж·моль⁻¹ соответственно; 66,8±0,2 и 143,3±4,3 Дж·моль⁻¹·К⁻¹. Согласно II и III законам термодинамики, для $Cu_3(AsO_4)_2$ и $Cu_2As_2O_7$ рассчитали ΔH°_{298} (-1287,1 ± 3,9 и -1446,7 ± 13,7 кДж·моль⁻¹) и ΔS°_{298} (-1271,1 ± 1,9 и -1305,5 ± 10,0 кДж·моль⁻¹) [2-5].

В последние годы возрастает интерес к некоторым соединениям арсената. Эти соединения представляют собой материалы, устойчивые к окислению и высокой температуре, обладают высокой электропроводностью и высокой химической стабильностью. Благодаря этим свойствам у них большое будущее в сфере производства.

Поэтому исследование и синтез физико-химических свойств арсенатов будут значительным вкладом в структурную неорганическую химию, химическую информатику и термодинамику оксидных соединений. Установленные электрофизические свойства арсенатов показали, что они важны для

использования в качестве полупроводниковых, сегнетоэлектрических и радиолюминесцентных, инсектицидных и фунгицидных материалов.

Решение указанных вопросов явились бы:

1. Определенным вкладом в химическую информатику.
2. Дополнили бы имеющиеся знания по химии и физико-химии оксидных соединений мышьяка.
3. Служили бы исходными данными для направленного синтеза арсенатов с ценными физико-химическими свойствами.
4. Кроме того, полученные результаты использовались бы в качестве исходных информационных массивов для создания физико-химических моделей удаления мышьяка при производстве цветных металлов.

Список использованной литературы:

1. Третьяков Ю. Д. Новые поколения неорганических функциональных материалов / Ю. Д. Третьяков, О. А. Брылев // Журнал русской химии. Общество имени Д. Я. Менделеева. - 2000. - Том. 45, № 4, - С. 10-16.
2. Шацанова Р. Б. Синтез и термодинамические свойства арсенатов меди, свинца, висмута: Автореф. диссертация, кандидат химических наук. – Алма-Ата, 1991. – 22 с.
3. Касенов Б. К., Шацанова Р. Б., Малышев В. П. Термодинамические свойства арсенатов меди // Журнал. физическая химия. - 1988. - Том 62. - № 11. - С. 31-35.
4. Касенов Б. К., Шацанова Р. Б., Малышев В. П. Фазовые равновесия в системе As_2O_5 - CuO // Журн. неорганической химии, 1987. -Том 32. - № 8.- С.1997-1999.
5. Касенов Б. К., Мустафин Е.С. Фазовые равновесия и термодинамические свойства арсенатов р-, d- и f-элементов. Караганда: «Гласир», 2011. -156с.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Шацанова Роза Балиқызы

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

МЫС АРСЕНАТТАРЫНЫҢ ТЕРМОДИНАМИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ

Мақалада мыс арсенаттарының синтезі, мышьяк пен мыстың жылулық, термодинамикалық, термохимиялық қасиеттері туралы әдебиеттерге шолу жасалған. Синтезделген мыс арсенаттарының негізінде As_2O_5 – CuO жүйесінің фазалық диаграммасы тұрғызылды, сәйкесінше $1100^\circ C$ және $970^\circ C$ балку температурасы мыс орто- және пирарсенаттың түзілуі 75,0 моль.% және 66,67 моль.% CuO. Термодинамиканың II және III заңдары бойынша диссоциацияның термодинамикалық сипаттамалары «шың нүктесі» әдісімен мыс арсенаттарының зерттелді: температура ($T_{\text{дисс.}}$), энтальпия ($\Delta H^\circ_{\text{дисс.}}$) және энтропия ($\Delta S^\circ_{\text{дисс.}}$).

Тірек сөздер: мышьяк пен мыс синтезі, мыс арсенаттары, «шың нүктесі» әдісі.

Shaschanova Roza

Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan

THERMODYNAMIC PROPERTIES OF COPPER ARSENATES

The article provides a literature review on the synthesis of copper arsenates, thermal, thermodynamic, thermochemical properties of arsenic and copper. Based on the synthesized copper arsenates, a phase diagram of the As_2O_5 – CuO system was constructed; the formation of copper ortho- and pyroarsenate with melting points of $1100^\circ C$ and $970^\circ C$, respectively, was isolated at 75.0 mol.% and 66.67 mol.% CuO. According to the II and III laws of thermodynamics, the thermodynamic characteristics of dissociation were studied using the “dew point” method: temperature ($T_{\text{дисс.}}$), enthalpy ($\Delta H^\circ_{\text{дисс.}}$) and entropy ($\Delta S^\circ_{\text{дисс.}}$), copper arsenates.

Key words: synthesis of arsenic and copper, copper arsenates, “dew point” method.

List of used literature:

1. Tretyankov Yu. D. New generations of inorganic functional materials / Yu. D. Tretyankov, O. A. Brylev // Journal of Russian Chemistry. Society named after D. Ya. Mendeleev. - 2000. - Vol. 45, No. 4, - pp. 10-16.
2. Shaschanova R. B. Synthesis and thermodynamic properties of copper, lead, bismuth arsenates: Author's abstract. dissertation, candidate of chemical sciences. – Alma-Ata, 1991. – 22 p.
3. Kasenov B.K., Shashanova R.B., Malyshev V.P. Thermodynamic properties of arsenate copper. // Journal. physical chemistry. - 1988. - Volume 62. - No. 11. - P. 31-35.

4. Kasenov B.K., Shashanova R.B., Malyshev V.P. Phase equilibria in the As₂O₅-CuO system // Journal. Inorganic Chemistry, 1987.-Vol. 32.-No. 8.-P.1997-1999.

5. Kasenov B.K., Mustafin E.S. Phase equilibria and thermodynamic properties of arsenates of p-, d- and f-elements. Karaganda: "Glasir", 2011.-156 p.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Курбанова Гозель Джумакулиевна – биология ғылымдарының кандидаты, доцент "Bolashaq" академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Пахомова Дамира Кенесовна – "фармацевтикалық пәндер" кафедрасының меңгерушісі, медицина ғылымдарының кандидаты, доцент, "Bolashaq" академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сексенов Василий Аймухамедович – НАО «Павлодарский педагогический институт им. Е.Моргулана, Павлодар, Қазақстан Республикасы;

Тнимова Гульбагиза Тауфиковна – медицина ғылымдарының докторы, "фармацевтикалық пәндер" кафедрасының профессоры, "Bolashaq" академиясы, Қазақстан Республикасы;

Тутай Дарын Султанғалиұлы – магистр биолог-зерттеуші, "фармацевтикалық пәндер" кафедрасының оқытушысы, "Bolashaq" академиясы, Қазақстан Республикасы;

Шащанова Роза Балиқызы – химия ғылымдарының кандидаты, доцент, "Bolashaq" академиясы, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Курбанова Гозель Джумакулиевна – кандидат биологических наук доцент, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Пахомова Дамира Кенесовна заведующая кафедрой фармацевтических дисциплин кандидат медицинских наук, доцент, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Сексенов Василий Аймухамедович НАО «Павлодарский педагогический институт им. Е.Моргулана, Павлодар, Республика Казахстан;

Тнимова Гульбагиза Тауфиковна доктор медицинских наук, профессор кафедры фармацевтических дисциплин, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Тутай Дарын Султанғалиевич преподаватель кафедры «фармацевтических дисциплин» магистр биолог-исследователь., Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Шащанова Роза Балиевна кандидат химических наук, доцент, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHOR

Kurbanova Gozel Gumaculievna – candidate of Biological Science Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Pakhomova Damira Kenesovna – candidate of Medical Science, docent Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Seksenov Vasily Aitmukhamedovich NAO "Pavlodar Pedagogical Institute named after E. Margulan", Pavlodar, Republic of Kazakhstan;

Tnimova Gulbagiza Taufikovna – doctor of Medical Sciences, Professor of the Department of Pharmaceutical Disciplines, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Tutay Daryn Sultangalievich – Lecturer of the Department of Pharmaceutical Disciplines Master of Biological Sciences, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shacshanova Roza Balievna – candidate of Chemical Science, docent Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

UDC 004.65
MRNTI 20.15.05

Tailak Aliya Elzhaskyzy
tailak77@mail.ru
«Bolashaq» academy», Karagandy, Republic of Kazakhstan
Tailak Bibigul Elzhaskyzy
tailak_b@mail.ru
KarTU named after A. Saginov, Karagandy, Republic of Kazakhstan

ENSURING CYBERSECURITY IN BANKING

The article provides an overview of the most commonly used cryptographic methods for protecting information in the banking industry, and also indicates their role in ensuring information security in the financial sector. Explores the different types of security threats banks face, including cyber attacks, and outlines the cryptographic technologies and protocols used to prevent and mitigate these threats.

Keywords: banking sector, information security, financial threats, security threats, cryptographic protocols, encryption, cryptographic protection methods.

The banking industry is one of the most valuable targets for cybercriminals due to the vast amount of sensitive information and high financial value associated with banking transactions.

With the advancement of technology and the increasing number of cyber attacks on banking systems, there are a number of challenges faced by cryptographic methods and tools in securing banking activities. These may include weak encryption algorithms, key leaks, and new types of cyber attacks that require continuous improvement of cryptographic methods. Let us consider the various information leakage channels and types of security threats faced by banks.

The main channels of information leakage [1]:

1. Network attacks. These include cyber attacks on the bank's network systems such as DDoS attacks, introduction of malware and exploitation of vulnerabilities in the network infrastructure. Attacks can be directed at customer data, financial transactions, or even disrupting the integrity of banking systems.

2. Physical access to a bank's infrastructure can be used to steal computers, servers or other equipment on which confidential information is stored. This can occur either due to internal collusion or as a result of hacking without proper access controls. Physical access to a bank's infrastructure can be used to steal computers, servers, or other equipment on which confidential information is stored. This can occur either due to internal collusion or as a result of hacking without proper access controls.

3. Social engineering. Attacks based on human manipulation, such as phishing attacks and other forms of social engineering, can be used to deceive bank employees or customers and obtain confidential information.

4. Data leakage through a service provider. External service providers can be a weak link in a bank's security chain. Information leakage can occur through insecure communication channels with suppliers or due to poor security measures at the service provider.

The main types of security threats in the banking industry:

1. Customer data theft. Cybercriminals may focus their efforts on stealing sensitive customer data such as names, addresses, social security numbers, credit card numbers, and passwords. This information can be used for fraud or black market sales.

2. Payment Card Fraud. Banks often encounter fraud related to stolen or counterfeit credit cards. This can include illegal transactions, stealing customers' personal information, or copying card magnetic stripes.

3. Malware distribution. Malware such as viruses, Trojans, and ransomware can be used to steal information, block access to systems, or blackmail a bank for ransom.

4. Financial losses. Cyberattacks can cause severe financial losses to a bank through theft of funds, loss of customers, or fines for violating security regulations.

5. Reputational damage. Successful cyberattacks can damage a bank's reputation and lose customer confidence. Leakage of confidential information or inaccessibility of banking services can have serious consequences for business and customer relationships.

Understanding the different information leakage channels and types of security threats helps banks develop and implement effective protection strategies, including measures to prevent, detect and respond to potential attacks. This is necessary to ensure customer safety, protect financial assets and maintain confidence in the banking sector as a whole.

With the development of information technology, the banking industry is facing an increase in cyber and security threats. In this regard, cryptographic methods and tools are becoming a key tool to ensure the security of data and transactions in banking.

Cryptographic security methods are among the most reliable and widely used security tools in banking for several reasons [2]:

1. Authentication. Cryptographic techniques can be used to authenticate users and devices, providing access control to banking systems. Authentication mechanisms such as digital certificates and biometrics provide secure access to banking systems. This helps prevent unauthorized access to sensitive information and transactions.

2. Data Encryption. One of the basic principles of cryptography is data encryption, i.e., transforming information in such a way that it becomes unintelligible to uninformed persons. In banking, this is crucial to protect sensitive customer data such as personal information, bank accounts and transactional information. AES and RSA are some of the most common encryption algorithms used in the banking sector.

3. Digital signatures created using cryptographic algorithms ensure the reliability, authenticity and integrity of electronic documents and transactions. This allows banks to confirm the veracity of information and prevent tampering or alteration of data.

4. Blockchain technology. Some cryptographic techniques such as hashing and digital signatures are widely used in blockchain technology, which is becoming increasingly popular in the banking industry. Blockchain provides a secure and transparent system for recording and verifying transactions, which reduces fraud risks and ensures the reliability of financial transactions.

5. Regulatory Compliance. In many countries, banks are required to comply with strict regulatory security requirements such as PCI DSS (Payment Card Industry Data Security Standard) and GDPR (General Data Protection Regulation). The use of cryptographic methods helps banks comply with these requirements and protect sensitive customer data.

6. Cryptographic techniques are used to protect financial transactions from fraud and counterfeiting. This includes the use of data encryption and digital signatures to ensure that transactions are secure and untransformable.

7. Difficulty of hacking. Modern cryptographic algorithms have a high degree of cracking complexity, especially if sufficiently long encryption keys are used. This makes them an effective defense against cyberattacks, even as cryptanalytic methods are constantly evolving.

Thus, cryptographic techniques are not only effective but also reliable means of security in banking, providing protection of sensitive data, fraud prevention and regulatory compliance.

Application of cryptography in banking technologies with definition and description of properties is given in Table 1.

Table 1. Application of cryptography in banking technologies

Method	Definition	Properties
Encryption	The process of converting information into a form that is incomprehensible to outsiders	<ul style="list-style-type: none"> - Ensures confidentiality of data. - Allows information to be transmitted in a secure manner. - Requires the use of a key for decryption.
Digital signature	Method for verifying the authenticity and integrity of electronic documents	<ul style="list-style-type: none"> - Ensures that the document has not been altered after signing. - Uses asymmetric cryptographic algorithms. - Allows to establish the authorship of the document.
Authentication	The process of user or device authentication	<ul style="list-style-type: none"> - Provides protection against unauthorized access. - Uses passwords, biometrics or hardware keys. - Can be single-factor or multi-factor.
Cryptographic protocols	A set of policies and procedures to ensure secure communication	<ul style="list-style-type: none"> - Define encryption and authentication methods. - Ensure data confidentiality and integrity. - Protect against attacks and data spoofing.
Transaction protection		<ul style="list-style-type: none"> - Used to protect financial transactions from fraud and counterfeiting. - Includes the use of data encryption and digital signatures to ensure transactions are secure and untransformable.

Cryptographic protocols play an important role in securing banking transactions and protecting the confidentiality of customer data. They are a set of rules and procedures that determine how information will be encrypted, transmitted and decrypted between communication participants.

Various cryptographic protocols are used in the banking industry, but the main and most widely used are [3]:

1. SSL/TLS. SSL (Secure Sockets Layer) protocols and its subsequent version TLS (Transport Layer Security) are used to provide a secure connection between the client and the server. They provide data encryption, server and client authentication, and the integrity of transmitted messages. SSL/TLS is used in online banking, online shopping and other systems where data privacy protection is required.

2. IPSec (Internet Protocol Security) is a set of protocols used to protect network communications at the IP layer. It provides encryption and authentication of data transmitted between network nodes. IPSec is widely used in banking networks to protect data transmission between branch offices and central servers. IPsec enables secure data transmission over the Internet by providing encryption and authentication at the network protocol level.

3. SSH (Secure Shell) provides secure remote connections to servers using data encryption and digital key authentication.

4. PGP/GPG (Pretty Good Privacy, GNU Privacy Guard) are protocols used to encrypt and digitally sign e-mail. They allow the sender to encrypt a message so that only the recipient with the correct key can read it. PGP/GPG also provide sender authentication and message integrity.

There are several advantages of using cryptographic protocols in banking [4]:

- Confidentiality. The protocols provide data encryption, which prevents unauthorized access to sensitive information. This is especially important for banks where a lot of sensitive customer information is

handled, including financial transactions, personal data, etc. Cryptographic algorithms allow data to be encrypted, making it accessible only to those authorized to view it.

- Authentication. Protocols allow the authentication of communication participants, which prevents the possibility of fraud and unauthorized access. This allows banks to ensure that only authorized individuals have access to financial accounts and information.

- Integrity. Protocols ensure that the integrity of the data being transmitted is verified, allowing any changes or corruption of information to be detected.

- Reliability. Cryptographic protocols are designed to meet high security standards and have undergone numerous checks and audits, making them reliable and secure.

- Security Integration. Cryptographic protocols are embedded in various banking systems and processes, enabling secure communication between servers, ATMs, mobile apps and other devices. This helps prevent unauthorized access and tampering with banking operations.

- Inability to be tampered with. Cryptographic protocols help prevent data and transactions from being tampered with. Through the use of digital signatures and hash functions, banks can ensure data integrity and authenticity.

- Resilience to attacks. Well-designed cryptographic protocols are highly resistant to various types of attacks, including data interception, hacking, and password mining.

- Compliance with laws and regulations. In many countries, banking institutions are required to adhere to strict data security and privacy standards. The use of cryptographic protocols helps banks meet such requirements.

- Protection against spyware attacks. Cryptographic protocols help protect bank data from spying attacks such as interception and analysis of network traffic.

- Customer Trust. Protecting customers' financial data is a priority for banks. Using cryptography to secure data helps build customer trust in banking services.

These advantages make the use of cryptographic protocols in banks mandatory to ensure the security and confidentiality of financial transactions.

In general, cryptographic protocols play an important role in securing banking operations and protecting the confidentiality of customer data. Their use can prevent unauthorized access, ensure authentication and data integrity, and ensure system reliability and protection.

Thus, cryptography plays an important role in providing security in the banking industry. It helps to protect customer data, secure online transactions and provide user authentication. Cryptographic protocols and algorithms are used to ensure confidentiality, integrity and authenticity of data. It is important to choose reliable and up-to-date cryptographic algorithms to ensure strong information security in banking.

List of references:

1. Vnukov A.A. Protection of information in banking systems. 2nd ed., rev. and additional M.: Yurayt, 2024. - 246 p.

2. Anokhin M.I., Varnovsky N.P. Cryptography in banking. M.: MEPhI, 2017. - 252 p.

3. Vasilyeva I.N. Cryptographic methods of information protection. Textbook and workshop for universities. M.: Yurayt, 2024. - 349 p.

4. Zapechnikov S.V. Cryptographic protocols and their application in financial and commercial activities M.: Hotline Telecom, 2007. - 320 p.

РЕЗЮМЕ/РЕЗИОМЕ

Тайлақ Әлия Елжасқызы

«Bolashaq» академиясы», Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Тайлақ Бибігүл Елжасқызы

А. Сағынов атындағы ҚарТУ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

БАНК САЛАСЫНДА КИБЕРҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Мақалада банк саласындағы ақпаратты қорғаудың ең жиі қолданылатын криптографиялық әдістеріне шолу жасалды, сонымен қатар олардың қаржы секторындағы ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі рөлі көрсетілген. Банктер кездесетін қауіпсіздік қатерлерінің әртүрлі түрлері, соның ішінде кибершабуылдар зерттелуде және осы қауіптердің алдын алу және азайту үшін қолданылатын криптографиялық технологиялар мен хаттамалар берілген.

Тірек сөздер: банк секторы, ақпараттық қауіпсіздік, қаржылық қауіптер, қауіпсіздік қатерлері, криптографиялық хаттамалар, шифрлау, криптографиялық қорғау әдістері.

Тайлақ Әлия Елжасқызы
«Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Тайлақ Бибігүл Елжасқызы
ҚарТУ имени А. Сагинова, Караганда, Республика Казахстан
ОБЕСПЕЧЕНИЕ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ В БАНКОВСКОЙ СФЕРЕ

В статье представлен обзор наиболее часто используемых криптографических методов защиты информации в банковской сфере, а также указана их роль в обеспечении информационной безопасности в финансовом секторе. Исследуются различные типы угроз безопасности, с которыми сталкиваются банки, включая кибератаки, а также приведены криптографические технологии и протоколы, используемые для предотвращения и смягчения этих угроз.

Ключевые слова: банковский сектор, информационная безопасность, финансовые угрозы, угрозы безопасности, криптографические протоколы, шифрование, криптографические методы защиты.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Тайлақ Әлия Елжасқызы, «Bolashaq» академиясы, Карағанды, Қазақстан Республикасы
Тайлақ Бибігүл Елжасқызы, А. Сағынов атындағы ҚарТУ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Тайлақ Әлия Елжасқызы, «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Тайлақ Бибігүл Елжасқызы, ҚарТУ имени А. Сагинова, Караганда, Республика Казахстан

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Tailak Aliya Elzhaskyzy, «Bolashaq» academy, Karagandy, Republic of Kazakhstan
Tailak Bibigul Elzhaskyzy, KarTU named after A. Saginov, Karagandy, Republic of Kazakhstan

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**
Халықаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал
**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal
ACTUAL PROBLEMS OF PRESENT
№ 2 (44)

Материалы публикуются в авторской редакции и редакцией не возвращаются.
Перепечатка материалов возможна только с разрешения редакции.

Бас редакторы Борамбаева М.Н. Редакторы Шешенбаева Ж.Р. Техникалық редакторы Картабаева С.Х. Басуға 28.06.2024 жыл қол қойылды. Пішімі 60x841/8. Көлемі 17,б.т. Таралымы 500 дана. Әріп түрі «Times New Roman» «Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа бөлімінде басылып шығарылды Қарағанды қ., Ерубаева 14	Главный редактор Борамбаева М.Н. Редактор Шешенбаева Ж.Р. Технический редактор Картабаева С.Х. Подписано к печати 28.06.2024 г. Формат 60X841/8. Объем 17, усл.п.л. Гарнитура «Times New Roman». Тираж 500 экз. Отпечатано в РИО «Болашақ-Баспа» з. Караганда, ул. Ерубаева 14	Chief editor Борамбаева М.Н. Co-editor Sheshenbaeva J.R. Editor Kartabaeva S.H. Signed for printing 28.06.2024 Format 60X841/8. Volume 17, usd.p.p. Typeface «Times New Roman». Circulation 500 copies. Printed in the EPD «Bolashaq-Baspa» Karaganda, Erubaev str., 14
--	--	--

Журнал редакциясының мекені: 100008, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16/6 «Bolashaq» академиясы», тел. (8-7212) 42-04-25, 42-04-26; факс (8-7212) 420-421. e-mail: aps_bolashaq@mail.ru	Адрес редколлегии журнала: 100008, Республика Казахстан, г.Караганды, ул.С.Ерубаева, 16/6 Академия «Bolashaq», тел.(8-7212)42-04-25, 42-04-26; Факс (8-7212)420-421. e-mail: aps_bolashaq@mail.ru	Address of the editorial board of the journal: 100008, the Republic of Kazakhstan, Karaganda, S. Erubaev str., 16/6 «Bolashaq» Academy, Telephone (8-7212)42-04-25, 42- 04-26; Fax (8-7212)420-421. e-mail: aps_bolashaq@mail.ru
---	---	---

Төлем реквизиттері: «Bolashaq» академиясы, Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16/6 ЖСК KZ376010191000066207 БЖЖ HSBKКZKX БИН 950640001690 «Қазақстан Халық банкі» АҚ	Реквизиты для оплаты Академия «Bolashaq», г.Караганды, ул.С.Ерубаева, 16/6 ИИК KZ376010191000066207 БИК HSBKКZKX БИН 950640001690 АО «Народный банк Казахстана»	Payment details «Bolashaq» Academy, Karaganda, S. Erubaev str., 16/6 TRN KZ376010191000066207 ПС HSBKКZKX БИК 950640001690 «Halyk Bank of Kazakhstan» JSC
---	--	--